

Мухтор Худойқулов

Ўйлаб топилмаган
ҳикоялар

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1994

Мухаррир С. Мирзааҳмедова

Худойқулов Мухтор.
X 87 Ғйлаб топилмаган ҳикоялар.—Т.: Ўзбекистон, 1994.
128 б.
ISBN 5-640-01689-2

"Адашган турналар"... "Бухоро амирининг жаллоди"... "Генералнинг кўз ёшлари"... "Менинг отим "Қақай"... "Тирик "худо" билан учрашув"... Ушбу китобни варақлаганингизда кўзингиз тушган юқоридаги ва бошқа қизиқ, бир-биридан антиқа сарлавҳалар ёзувчи Мухтор Худойқуловнинг ушбу тўпламидан жой олган ҳикояларнинг номларидир. Ҳикоялардан бирида ёзувчи одамларни эзгуликка чақирса, иккинчисида бир инсоний фожиа ҳақида ҳикоя қилади.

Муаллиф ўз китобчасини "Ғйлаб топилмаган ҳикоялар" деб бежиз номламаган. Чунки бу ҳикоялар тўқилган эмас, балки ҳақиқатдан ҳам бўлган, ёзувчи ўз кўзи билан кўрган ҳаётий воқеалар, инсонлар тақдири асосига қурилган. Кишини ўзига жалб этадиган бу ҳикоялар ўқувчини ўйлашга, дунё ишларини мушоҳада этишга, одамийликка, эзгуликка чорлайди.

Худайкулов Мухтар. Невыдуманные рассказы.

№ 621—93
Навой номли Ўзбекистон
Республикаси давлат
кутубхонаси.

Ўз2

X 4702620201=008 94
M 351 (04) 94

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1994.

МУАЛЛИФДАН

Ҳурматли китобхон! Қўлингиздаги китобни "Ўйлаб топилмаган ҳикоялар" деб атадим. Илло, унга жам этилган кичик ҳикоялар ҳақиқатдан ҳам ўйлаб топилмаган, тўқилмаган, балки улар ҳаётда бўлиб ўтган. Аксариятига ўзим гувоҳ бўлганман, бошқаларини эса яқин кишиларимдан эшитганман. Мен уларни қандай бўлса шундайлигича, қўшмасдан, безамасдан қоғозга туширишга ҳаракат қилдим. Зеро бу ёруғ дунё, ранг-баранг олам безашсиз ҳам бениҳоя гўзал, бой ва беқиёсдир. Фақат уни кўра билиш учун кўз, ҳис эта билиш учун юрак бўлса бўлди. Ана шу бепоён олам ва ундаги одамлар ҳақида кўрган-билганларим, узоқ ва яқин юртларда сафарларда бўлганда олган таассуроту ҳайратларимни сиз билан ўртоқлашмоқчи бўлдим.

Ҳурматли китобхон, чиндан ҳам бу ҳикоялар ўйлаб топилмаган, улар бўлган ва бўлаяпти. Уларни кўриш учун кўз, ҳис этиш учун — юрак кифоя...

Ҳазрат Али масжидининг устунлари

Сўхда бўлганмисиз? Фарғона водийсининг жанубида, тоғлар орасидаги кўп баҳаво жой. Уни Бобур мирзо ҳам "Бобурнома"да тилга олади: "Муҳаммад Шайбонийхон Тошканд ва Шоҳруҳияни олгон маҳалда Сўх билан Ҳушёр кўҳпояларига келиб бир йилга ёвуқ танқислик била ўтқариб, Қобул азимати қилдим",— деб ёзади у. Китобнинг иккинчи бир жойида эса Ҳиндистонда подшолик пайтида Сўх ва Ҳушёрдан келган меҳмонларни иззат-икром билан кутиб олганини, қимматбаҳо совғалар инъом қилганини қайд этади.

Ҳа, Сўх — шундай тарихий жойлардан. Қишлоқнинг шундоққина юқорисида Ҳазрат Алининг қадамжоси деган кўҳна зиёратгоҳ жой бор. Ёнбағирлаб кетган сердарахт боғ, ўртада булоқ, жуда хушҳаво жой. Ҳув пастда Сўх дарёси шовуллаб оқади.

Шу ерлик шифокор Парпивой ака билан боғ айланиб юрибмиз. Айни баҳор пайти, лекин бу ер қорли тоғларнинг шундай биқинида эмасми — ҳали дарахтлар гуллаб улгурганича йўқ. Боғ қоровули бевақт қадам ранжида қилган меҳмонларга ҳайрон бўлиб, бизни шийпонга таклиф қилди. Боғнинг ўтмишию келажигидан аста-секин гап очилди.

— Мана бу жойда қадимги масжид бўларди,— деб ҳикоя қилди қоровул. Кейинчалик бузиб ташланган.

Бу гапни эшитиб ачиниб кетдим. Бу осориатиқа қачон, кимлар томонидан барпо қилинган? Баланд тоғлар бағрида муҳташам бино ўз-ўзидан бунёд бўлмагандир? Ҳа, бузмоқ осон, тузмоқ эса...

Шифокор билан қоровул эса бири олиб бири қўйиб ўша масжид устунларини таърифлаб кетишди:

— О, қандоқ устунлар эди-я, бўйи беш қулочдан ортиқ эди, қучоқ етмасди...

— Нақшларини айтмайсиз-ми, нақшларини! Етти рангда товланарди, кўриб ҳайрон қолардингиз...

— Эссиз устунлар...

Ҳикоянинг давомидан маълум бўлишича, ўттизинчи йилларда кимнингдир буйруғи билан ўша устунлардан дарёга кўприк солмоқчи бўлишибди. Ярқироқ нақшлар ўйилган устунларни кўпориб кўприкка ётқизишибди. Кўприк битибди ҳам. Аммо мажлис қилиб, уни тантана билан очамиз, деб туришганда тўсатдан ҳаво айниб, тоғдан кучли сел келибди-ю, кўз очиб-юм-гунча кўприкни оқизиб кетибди.

Кўз олдимда ўша манзара жонланди: Мана, тўлиб-тошиб айқирган дарёда нақшинкор устунлар — гўзаллик ва санъат обидалари бирин-кетин лопиллаб оқиб бормоқда. Гўё улар: "Йўқ, биз оёқ ости бўлиб ётгандан кўра дарёда оқиб кетганимиз афзалроқ. Хайр, қадримизга етмаган одамлар!" — деб бошлари оққан томонга кетиб боришарди...

Кўсарой забткорлари

Қизим "узоқ шимолдаги тоғли қишлоқ"қа келин бўлиб тушди. Бу иборани мен хотиним яширинча кўрсатган хатда — бўлажак куёвимизнинг қизимизга ёзган мактубида ўқиган эдим. Тақдир дейдилар-у, лекин уларнинг танишиб-топишувлари ҳам оддий, ҳам антиқароқ бўлган экан. Бўлажак шифокор қизим шу томонларга амалиётни ўрганишга юборилганда бир гуруҳ ҳамкурс қизлар узоқ тоғли қишлоқдаги бир тўйга таклиф этилишади. Бу тўйда бўлғуси куёвимиз — олий маълумот олиб, қишлоғига қайтиб энди иш бошлаган ёш, чапдаст йигит ҳам қатнашади. У меҳмон қизлар орасидаги бир "мағрурроғи" (яъни бизнинг қизимиз)ни кўради-ю, унга бир-икки оғиз гап ташлаган бўлади, "тегишли жавобини" олгач, сўраб-суриштириб, орқасидан шаҳарга келади. Узоқ ёзишмалар, совчи устига совчилар, "йўқ, қизимизни узоққа беролмаймиз", деб оёқ тираб туришлар, гоҳ онаси, гоҳ қизимизнинг йиги-сигиси-ю кўз ёшлари ва ниҳоят қишлоқдаги кекса ота-оналаримизнинг оқ фотиҳалари билан қизимиз ўша "узоқ шимолдаги тоғли қишлоқ"қа узатилди.

Албатта, бу "узоқ шимолдаги тоғли қишлоқ" Шимолий муз океани қирғоғида эмас, шу ерда — Ўзбекистонда, Фарғона водийсини улкан бир заррин коса деб фараз қилсак, бу жойни унинг нариги, шимолий лаби деса бўлар. Намангандан чиқиб шимолга қараб юраверасиз, юраверасиз, анча манзилларни, анча сою қирларни босиб ўтсангиз рўпарангиздан бир тоғ чиқади, ундан ҳам

ўтасиз, яна бир тоғ чиқади, ундай ҳам ўтасиз, ниҳоят ўнгу чапингизни гиж-гиж тоғлар қоплаб олиб, йўл ҳам чарчаб-ҳориб "тамом бўлдим" деганда ўша "шимолдаги тоғли қишлоқ"қа келасиз — ана энди топиб олаверинг бу қишлоқнинг қаерда эканини...

Куёвимиз тоғ йигитларидан эмасми, ўз қишлоғи, тоғлари ҳақида уч кечаю уч кундуз ҳикоя қилса ҳам чарчамайди. Қўли бўшади дегунча тоғ сайрига бошлайди. Айниқса, унинг Кўксарой ҳақидаги ҳикояси жуда бошқача.

Кўксарой. Бу ном гўзал, тоғнинг ўзи эса бундан ҳам гўзал. Бунинг устига сирли ҳам. Ҳамма тоғлар битта-иккита чўққили бўлса, Кўксарой эса эртагу афсоналарда тасвирланувчи хаёлий саройлар, самовий қасрлардек тўрт бурчакли, улуғвор. У ҳар қараганингизда турлича кўринади: гоҳ юзига ҳарир парда тутгандай, гоҳ эса теграсини ўраб олган тоғлар орасида ҳусн-жамолини кўз-кўз қилаётган паридай очилиб кетади. Унга қараб, чиройига маҳлиё бўлиб тўймайсан киши. Бошқача шаклу шамойили, сирли салобати эса одамни сескантиради ҳам. Қадимги афсоналарга қараганда бу ер — девлар макони бўлиб, улар вақти-вақти билан бу тоғнинг устида базм қуришар эканлар...

Турган гапки, ҳозирги замон ёшлари афсоналарга унчалик ишонишмайди. Лекин куёвим айтиб берган ва қишлоқдаги бошқа ёшу қарилардан эшитганим эса — бўлган воқеа.

Улар, билмадим — саккиз нафар бўлишганими ёки ундан кўпроқми, ишқилиб, қишлоқнинг бир тўп ўсмирлари Кўксаройга чиқишга аҳд қилишиб, йўлга тушишади. Тоғ шундоққина яқин бўлиб туйилгани билан ўзи ҳу қаёқда — шу тарзда тўп аста-секин сийраклашиб боради. Мана, улар тоққа етиб ҳам келишади, лекин унинг тик, худди сувоқчининг улкан андавасидан чиққандай силлиқ деворларидан юқорига кўтарилиш — машаққати азим, шу тарзда қолганларнинг ҳам ҳафсалалари аста-секин пир бўлиб, ортга қайтиша бошлашади. Лекин икки ўсмир қайтмайди: "Чиқамиз деб келдикми — албатта чиқамиз Кўксаройга", — дейишади улар ва ўжарлик билан юқорига тирмашаверишади. Пастдагилар уларни қайтариш учун бақириб-чақирившади, лекин улар баландлаб кетишади. Чарчаб-ҳориган пастдагилар: "Барибир қайтиб тушишади-да, қаёққа ҳам боришарди", — дейишади-ю, қишлоққа қайтишади, ёшлик — беғамлик деганларидай, ҳеч нарса бўлмагандай уй-уйларига тарқалишади. Аммо эртасига бу икки шериклари ҳамон қайтишмагани маълум бўлгач, улар бор гапни айтишади. Таҳликага тушиб, нафаслари оғизларига тиқилган ота-оналар тоққа қараб чопишади, бутун қишлоқ оёққа туради, ҳамма елиб-югуриб, тоққа тирмашади, болаларни излаб бақирившади, чақирившади, аммо Кўксаройнинг баҳайбат, сирли девор-

лари гунг, бақиріқ-чақиріқларга эса фақат акс-садо жавоб қайтаради, холос. Тоғ тепасида очкўз аждаҳодай оғзини очиб турган чуқур жарликлар қидирувчиларнинг йўлини тўсади, махсус тоғчилар чақирилади, лекин натижа бўлмайди. Болалар тоғнинг тепасига, чиқиб олиб тушолмаётган бўлишса керак, деган тахминда вертолётлар чақирилади, баҳайбат машиналар баланд тоғ теграсида, бургутлар учадиган баландликда неча марталаб айланишади — натижа бўлмайди. Кунлар ўтади, ҳафталар бошланади — болалар топилмайди. Мўйлови энди сабза урган икки бола Кўксаройда дом-дараксиз йўқолади. Ночор-ноилож қидирув тўхтатилади.

Бу воқеани ҳам ҳар ким ҳар хил таҳлил қилади:

— Вертолётлар соатига бир неча минг сўмдан олар экан, совхознинг қанча пули кетди, барибир фойдаси бўлмади,— дейди куёвимизнинг амажиси — совхознинг бош ҳисобчиси.

— Вой, оналарига қийин бўлган-ей! — кўз ёшларини рўмолининг учи билан артади куёвимизнинг онаси.

Куёвимиз бўлса бу воқеани жуда вазмин, ичдан куюниб ҳикоя қилади, чунки ўша болалар унинг тенгдошлари бўлган.

— Дада, бу тўғрида ёзиб-нетиб ўтирманг, қишлоқнинг яраси янгиланмасин,— дейди у бу воқеа ҳақида сўраб-суриштирганимда.

— Ҳа, ҳа, ҳа,— деб унинг гапларини тасдиқлайман мен. Лекин бу воқеа менга сира тинчлик бермайди, доим хаёлимда ўша икки ўсмир — мағрур Кўксаройни забт эта олган ва унинг бағрида абадий қолган ўша довжуррак, мард ўғлонлар. "Шимолдаги бу тоғли қишлоқ"қа ҳар гал келганимда Кўксаройга маҳлиё бўлиб ва шу билан бир вақтда чўчинқираб боқаман, гўё унинг чорсупадай тепасида ўша икки йигитча пастдагиларга:

— Эҳе-ҳей! Буёққа чиқинглар! Қўрқманглар! Чиқаман деган жойларингга албатта чиқинглар, орқага қайтманглар!— деб жангдор овозлари билан чақириваётгандай...

Онани яратмасин

Ҳар куни ишга борганимда дорилфунуннинг узун ва катта йўлакхонаси деворларига кўз қиримни ташлаб ўтаман. Бу ерда турли хил эълонлар, билдиришлар осилган бўлади. Гоҳ-гоҳ қора ҳошияга ўралган сурат ёпиштирилган билдиришлар — таъзияномалар ҳам кўзга ташланиб қоладики, ҳамкасблардан кимнингдир ўлими ҳақидаги бу совуқ хабарнома юракка игнадек санчиллади.

Мана, яна битта шундай машғум билдириш осилиб турибди. Ёшгина, чиройли бир жувон — риёзиёт куллиётининг муаллимаси

вафот этибди. Мен бу аёлни гоҳ-гоҳ кўриб юрардим, очиқ юзли, истараси иссиқ, шахдамгина жувон эди. Ўзи ҳам адашмасам, биз тенги эди. Соҳамиз бошқа-бошқа бўлганидан мен уни яхши танимасдим, салом-алигимиз ҳам йўқ эди. Лекин боқишлари маъноли, ёқимтой бу жувонни негадир ҳурмат қилардим.

Мен бу ёшгина аёлнинг вафотидан ачиниб, ҳамкасбларимдан сўраб-суриштирдим. Улар фожа тафсилотини қисқача айтиб беришди. Унинг ўлими жуда бошқача кечибди...

Насибахон (ҳалиги жувоннинг исми шундай эди) эридан ажралиб кетган экан, участка ҳовлида ўн-ўн икки ёшлар чамасидаги қизчаси билан она-бола ёлғиз ўзлари туришаркан. Негадир бир неча кун ишга келмабди, ундан хабар олгани боришса, дарвозаси ёпиқ, ичкаридан ҳеч қим жавоб бермасмиш. Кириб қарашса, она-бола жонсиз ётишганмиш. Қизча ўринда, она эса эгилиб унинг билегидан ушлаганича қотиб қолибди.

Қариндош-уруғлар бу даҳшатли воқеанинг сабабини излай бошлашибди. Ўғри тушдимикин, дейишса, ҳамма ашёлар жойида, газ заҳарладимикин деб тахмин қилишса, мурватлари ёпиқ. Секин-аста воқеанинг моҳияти очила борган.

Насибахоннинг ёлғиз қизи касалмандроқ бўлиб, тез-тез юрак оғриги тутиб тураркан. Афтидан, ўша куни ёки, тўғрироғи, кечаси қизчанинг юраги ёмонлашган. Она бечора "тез ёрдам" чақирришга югурган, у эса келавермаган (афсуски бу "тез ёрдам-га"га теккан касал), она икки кўзи йўлда — гоҳ эшикка югурган, гоҳ уйга, қизининг олдига чопган. Қизи тобора оғирлашаверган, "тез ёрдам"дан эса дарак йўқ... Уни кута-кута кўзи тўрт, тоқати тоқ бўлган она уйга кириб қараса, қизи жимиб қолибди, жон ҳолатда унинг томирини ушлаб кўрган — томир "қилт" этмаган. "Наҳотки! Йўқ! Йўқ!" — даҳшатдан Онанинг ҳам юраги уришдан тўхтаган. У қизининг томирини ушлаган кўйи жон таслим қилган...

Тоғамнинг ҳикояси

*Онамнинг укаси Араббой
Фозил ўғли хотирасига*

Тоғам урушдан келди. Мен — ёшгина бола — унинг қучоғида ўтирибману, ҳоли-жонига қўймасдан савол берганим-берган:

— Тоға, сиз ҳам немисларни оддингизми?

— Ҳа, биттасини отдим. Буғдойзорда "оборона"да ётган эдик, икки-учтаси югуриб ўтиб қолди, биттасининг оёғидан мўлжалга

олиб, тепкини босдим, ўмбалоқ ошиб тушди. Югуриб бориб тепиб-тепиб, ҳақкалатиб олиб келдим. Немис бўлса нуқул: "Карош, карош", деб елкамга қоқади, қўлимни ўпади, йиғлайди, яна нималардир деб ўз тилида чуғурлайди. Ҳайрон бўлиб: "Бу занғар нима деяпти", деб тилмочдан сўрасам у: "Бу солдат мени оёғимдан отгани учун раҳмат, бола-чақаларимнинг бахтига тирик қолдим", деяётган экан. Ҳе, занғар-ей, қара-я, немис бўлсам жон ширин-да..."

Тоғам кулади. У ўша душман аскарини ўлдириб қўймаганидан хурсанд эди. Лекин ўзи кўп ўтмай урушдан олган жароҳатлари касридан оламдан ўтди...

СЎНГСЎЗ. Мен бу ҳикояни уруш фахриялари билан Польшага борганимда бир даврада русчага ағдариб айтиб бердим. Вакилларга бош бўлиб борган уруш иштирокчиси, армия генерали Ляшченко ҳикоямни эшитиб чуқур хаёлга чўмди. Кейин ўтирганларга юзланиб:

— Қаранг, ўзбек аскарари немисга душман бўлгани учун ўқ отган, лекин унга инсон сифатида раҳми келади. Ҳа, ўзбеклар шунақа, олижаноб халқ. Келинглар, ана шундай ажойиб ўзбек халқи учун қадаҳ кўтарайлик! — деб таклиф қилди. Даврага йиғилган русу, полягу, ўзбегу ва бошқа миллат фахриялари генералнинг қадаҳ сўзига қўшилишди.

Жойингиз жаннатда бўлсин, азиз тоғам!...

Зилзила ва кулгу

Тошкент зилзиласи ҳали ҳеч кимнинг эсидан чиққанича йўқ. Ер доим аксига олгандай қоқ ярим тунда ё саҳарда қимирларди. Кундузи ҳар ким ўз иши билан банд бўлиб, унча-мунча тебранишни сезмай қолиши ҳам мумкин. Аммо авжи саҳарда, ширин уйқуда ётсангиз-у, ер бирдан телбаланиб, асов отдек ирғишлаб, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб қолса, ҳар қандай қўшюрак одам ҳам эсанкираб қолиши турган гап.

Ўшанда ҳам шунақа бўлган эди. Тонготарга яқин кучли силкинишдан сакраб ўрнимиздан турдик. Хона бешикдай тебранади, уй деворлари, бурчаклар қисирлар, ер остида нимадир гувуллар эди.

Хаёлга келган биринчи нарса — чироқ бўлди. Қўрқинч — ёругликдан чекинади. Аммо чироқлар ёнмади, электр симлари узилиб кетганга ўхшайди. Биз — эру хотин болалар хонасига отилдик, чўчиб кетган кичкиналарни эплаганимизча юпатиб, кийинтира бошладик. Бир-бировимизгами ё ўз-ўзимизгами далда

бериш учун нукул титраб-қақшаб: "Ҳеч нарса қилмайди, ҳозир тўхтайтиди, ҳозир тўхтайтиди", — дердик холос.

Эшик томонда нимадир дупур-дупур этди, юқори қаватдаги қўшнилар бири боласини бағрига босган, бири етаклаган — шитоб билан ҳовлига шошиларди. Ён қўшнимиз чопиб бора туриб:

— Тезроқ чиқа қолинглар, ҳозир уй ағанайди! — деб қичқирди. Биз ҳам болаларни апил-тапил кийинтириб, ҳовлига отилдик.

Тонготарнинг совуқ шабадаси этларни жунжиқтирарди. Чор-атроф — ғира-ширада қўққайиб турган уйлар ҳам, нималарнидир аста пичирлашаётган одамлар ҳам аллақандай сирли, ваҳимали кўринарди.

Шу пайт аллақайдан кулги овози эшитилди. Кимдир ўзини тўхтатолмай ҳандон ошиб куларди. Овозидан танидик: қўшнимизнинг жамалак сочига тасма тақиб юрадиган қизи кимгадир — дугонасига бўлса керак, ниманидир кула-кула ҳикоя қиларди. Кулгисининг мазмунидан ҳайси бир қўшнимиз шошилишчда кўрпасига ўралганча қочиб чиққан экан. Катталардан биронтаси "Шу топда кулгига бало борми?", деб уришиб берди шекилли, бироздан сўнг кулги товуши пасайди, лекин иккала қизалоқнинг пиқир-пиқир узоқ вақтгача тинмади.

Кўп ўтмай тонг ҳам отди, ер силкиниши ҳам тўхтади. Ҳамма уй-уйига тарқалди, ҳаёт яна ўз аслига қайтди. Аммо менинг хаёлимга бир манзара ўрнашиб қолган эди: хира, қўрқинчли тун, қоронғи осмон, саросимага тушган одамлар ва бурчакдаги қиқир-қиқир кулги... Назаримда, ана шу кулги қўрқинчли туннинг бағрига найзадай санчилиб, қўрқув тўрини парча-парча қилиб ташлагандек эди...

Тантанали тўй

Бир танишим тўйга айтиб кетибди. Ўғлини уйлантираётган экан. Тўй ресторанда нишонланаётган экан, эр-хотин бордик. Айтилган вақтдан сал кечикибмиз шекилли, катта ресторанининг эшиги олдида тўй эгаларидан ҳеч кимни учратмадик — ҳамма ичкарига кириб кетганга ўхшайди. Сал хижолат бўлдик.

Бир кўнглимиз: "Кирмай, орқага қайтсакмикан", дедик, яна одам юзи иссиқ, кўришганда гинахонлик, у-бу... Сўраб-суриштириб тўй бўлаётган хонани аниқладигу, иккиланиброқ кириб бордик. Тўй эгалари "келинглар", дейишгандай бўлди, жой кўрсатилди, ўтирдик. Катта хонада меҳмонлар кўп. Рўпарада куёв-келин дўстлари билан, уларнинг яқинроғида — тўрда танишим ишлайдиган идоранинг бошлиғи, бошлиқ ўринбосарлари, ходимлар савлат тўкиб ўтиришибди. Сал берироқда бундайроқ меҳмонлар.

Тўй бошланиб кетибди. Танишимнинг ҳамкасбларидан бири — сочларини ўнг чеккасидан очган лўрим йигит тўйни олиб борапти. Меҳмонлар бирин-кетин сўз олишяпти, келин-куёв ҳар бир нотикнинг сўзларини ўринларидан турганча таъзим билан эшитшяпти, сўнг созандалар навбат билан ўртага чиқишяпти.

Эр-хотин — тўй эгалари столлар атрофини айланишиб, "олинглар, энглар", қилишади-ю, сўнг сиполик билан бир четга ўтиришиб, нотикларнинг сўзларини тинглашади. Табриклар эса олдиндан тузиб олингандай: куёв томондан битта, келин томондан битта. Айниқса, танишимнинг ишхонасидагилар қатъий тартиб билан сўз олишди: олдин бошлиқ, кейин ўринбосарлари, кейин битта-яримта ходим. Деярли ҳамма нотикларнинг кўзлари келин-куёвдан кўра лабларини қимтиганча виқор билан ўтирган катта бошлиқда бўларди. Меҳмонлар ҳам аллақандай жиддий руҳда, бир-бирлари билан фақат пичирлашиб сўзлашарди.

Сиқилиб кетдим. Бу тантанали тўйда ҳамма нарса — тўкин дастурхон ҳам, тартибли табриклар ҳам, ашула ва қўшиқ ҳам бор эди-ку, аммо фақат битта нарса — хурсандчилик етишмасди.

Чекишни баҳона қилиб ташқарига чиқдим, хотинимни имлаб чақириб жўнавордим.

— Бемалолроқ нафас олса ҳам бўларкан-ку, а? — дедим қафасдан чиққан қушдай ўзимни эркин тутиб.

Бунақанги тантанали тўйларни елкамнинг чуқури кўрсин-а...

Ёшлик билан хайрлашув

Улар сафарда эдилар. Жануб туну тушди. Океан бўйидаги мўъжазгина қишлоқ меҳмонхонасида яккам-дуккам чироқлар ёқилди. Фақат шундоққина қумлоққа қурилган рақс майдончаси гавжум эди. Бу ерда ажойиб, юракларни қитиқловчи мусиқа янграр, ҳавонинг иссиқ ва намлигидан устки кийимлари ва пойабзалларини ечиб ташлаган ёшлар ўртада гурс-гурс рақсга тушишарди.

Майдонча теварагидаги курсиларда ўтирган яккам-дуккам томошабинлар орасида эликларга борган бўлса-да, хийла ёш кўринувчи бир киши кўзга ташланарди. У ёшларнинг рақсини ҳавас билан томоша қиларди.

— И-е, сиз нега рақсга тушмаяпсиз?— деб сўради ундан нафасини ростлаш учун курсига ўтирган ёшгина, нозик-ниҳол қиз.

— Мен бунақа рақсларни билмайман, — деб маънос жилмайди ҳалиги киши.

— Қўйсангиз-чи камтарликни! Келинг, бирга тушамиз,— деб таклиф қилди қиз. Киши иккиланиброқ ўрнидан турди.

Яна шўх куй янгради. Аввалига ҳалиги кишининг ўйини унча қовушмади. Аста-секин шўх оҳанглар уни ўзига ром эта бошлади.

Тун. Сал нарида баҳайбат океан шовуллайди. Майдончанинг чор тарафида хурмолар саф тортган. Худди афсоналардагидек яримялангоч ёш-яланглар — қизлар, йигитлар чир айланишади. Мусиқа кетидан мусиқа уланади, гоҳ майин, гоҳ ўйноқи, гоҳ кескин садолар уни узоқ-узоқларга, аллақандай сирли, завқли, шу билан биргаликда етиб бўлмас, юракларни орзиқтирадиган ажиб бир дунёга етаклаб кетади. Ана шу сирли, сержило, ўйноқи дунёга энди етдим деганда у тутқич бермасдан қочиб кетар, нарироққа бориб уни тагин ўзига имлар, яна шўх кулиб қочар эди.

У узоқ, тин олмасдан рақсга тушди. Томошабинларнинг унга таажжуб билан қараб қўйишаётганини ҳам сезмас, бор дунёни унутиб қўйгандек эди. Гоҳ-гоҳ шовуллаётган уммонга қулоқ солар, гоҳ кўкдаги ўзгача чарақлаётган юлдузларга дардли тикилар, сўнг эса кўзларини юмиб ўйнарди.

— Рақсга жуда уста экансиз-ку, домла, — деди уни рақсга таклиф қилган қиз ҳамма тарқалаётганда.

— Ҳа, энди... — деди ҳалиги киши ва юзини четга бурди. Унинг лаблари қимтилган, кўзларида ёш ялтирарди.

Унинг шу бугун, шу тунда ўз ёшлиги билан абадий хайрлашганини ҳеч ким билмасди.

Шаҳардаги булбул

Уйимиз шаҳарнинг қоқ ўртасида: икки тарафда катта, серқатнов йўл, машиналар гиз-гиз ўтгани-ўтган. Шу яқин атрофда бир завод ҳам бор, эрталабдан тарақ-туруқ бошланади. Ҳавоси ҳам ҳалигидақароқ, қизларим қишда бош ювамиз деб бир челақ қор эритишувди, тагидан бир энлича қурум чиқди. Хуллас, шаҳри азим бўлгандан кейин уёғини ўзингиз тушуниб олаверинг.

Эрта тонгда ҳаво ҳар қалай тозароқ бўлади, шовқин ҳам камроқ. Саҳар туриш одатим бор, ҳовли айланаман. Тоза ҳаво оламан. Аммо энг муҳими — булбул сайрашини эшитгани атай вақтли тураман.

Булбул? Шаҳарда булбул? Ҳа, уйимиз яқинида эрталаб ҳақиқий булбул сайрайди. У йўл четигаги баланд дарахтга қўнганича роса хониш қилади. Атрофдан машиналар ўтиб туради,

моторлар кучанади, трамвайлар жиринглайди, завод ҳам тақ-туқини бошлаб юборади, лекин булбул сайрашдан тўхтамайди. Гўё ана шу овозларни босиб кетмоқчидек зўр бериб нолиш қилади. Бутун вужудим қулоққа айланган, унинг ҳар бир "чаҳ-чаҳ"ини ютоқиб тинглайман. Ҳамма нарсани унутаман, барча ташвишлар чекинади. Чунки, булбул сайраяпти! Сайра, сайрай-вер, булбулжон!

Аммо кўп ўтмай булбулнинг овози аста-секин пасайиб, бора-бора бутунлай эшитилмай қолади. У ё сайрашдан тўхтайди, ёки атрофдаги шовқин ундан зўр келади.

Булбул эртага сайрармикан?..

Оқ ўригим

Деразамнинг олдида бир туп ўрик ўсган. У — оқ ўрик, жудаям ширин. Ҳар йили эрта баҳорда оппоқ бўлиб гуллайди, биринчи бўлиб гуллайди. Шу ўрик гуллаганда мен жонимни ҳовучлаб тураман: "Оҳ, ёмғир ёғмасайди, совуқ бўлмасайди, тезроқ мева тугиб олсайди..." Лекин бари бир ёмғирлар бошланиб кетади, баъзан қорга айланади.

Мана, яна қор аралаш ёмғир ёғаяпти. Ўрик бечора оппоқ, нозик гулларини қаерга яширишни билмай мунгайиб турибди.

Шунақа. Биринчи бўлиш оғир...

"Ноинсоф" келин

Табиат ҳам хўб қизиқ-да! Худди режали келиндек ўзининг чиройли, ноёб нарсаларини кўздан четроқ жойга, тоғлар ораси-гами-ей, яшириб қўяди. Кўзлаган бу манзилу мақсадинга етиб олгунча хийла ўпканг оғзингга тиқилиб қолади.

Водиймизнинг жанубий чеккасида ҳам ана шундай гўзал жой — сўлим қишлоқ бор. Ҳалиги айтгандай, унга етиб олгунча ҳам тоғ ошасиз, дашт босасиз. Аммо-лекин қийналганингиз, оёғингиз қабаргани (тўғрироғи — машинангизнинг гилдираги ейилгани) эвазига шунақа роҳат қиласизки, худди жаннатнинг қоқ ўзига тушасиз-қўясиз. Чор атроф тоғлар, бир томонда зўр дарё шовуллаб оқиб ётибди, дарёю тоғлардан бўш жойларнинг ҳаммаси боғлар билан қопланган. Ҳаво шунчалик тоза, табиат шунчалик гўзал-ки, бу ерликларнинг зигирдек ҳам ғам-ташвиши бўлмаса керак, деб ўйлайсиз.

Лекин... ташвишсиз одам бўлармиди. Ровийлар андоғ ривоят қилибдиларким, Шоҳ Машраб золимлар томонидан дорга осилиб,

шаҳид бўлғонидин сўнг, ул кишининг руҳи покларига жаннати ризвон эшиклари ланг очилиб, фариштаю малоикалар "қани, марҳамат қилсинлар", деб таъзим қилиб туришганларида шоир жаннатга кирмасдан оёқ тираб туриб олибдилар. "Не гап?" деб суриштирилса ул киши: "Менинг Кўктой исмли вафодор итим қаён қолди? Улсиз мен жаннатга кирмагайман", дебдирлар. Ана шунақа, ташвиш деган бемаъни нимарса одамни на жаннатда тинч қўяди, на уйда ва на кўча-кўйда...

Гапнинг давоми шуки, бу қишлоқда мен кўнадиган хонадон — пири бадавлат, уй эгаси Бобоносир аканинг ўн бир фарзанди бор, катталари уйли-жойли, бир қанча қизи чиқарилган, набираю чабиралар сероб. Уйига тушган ҳамоним қўй сўйилади, зиёфату ҳай-ҳуй бошланади. Бирор кун ўтгач уёқ-буёқдан турмушу тирикчиликдан гап очилади, шунда секин-аста, аллақайси тирқишлардан чиқиб келаверади ҳалиги ташвиш деган хумсо...

Чолнинг учинчи ўгли — Валижоннинг турмуши бузилибди. Келин шу ердан экану, лекин бироз серхархаша чиқибди. Онасининг гапига кириб (онаси жуда турмушбузар, шаллақи хотин экан) доим бўлар-бўлмасга жанжал кўтарадиган, уйига кетиб қоладиган қилиқ чиқарибди. Эрини менсимай қўйибди. (Чол гапираяпти-ю, мен рўпарамда ерга қараб, дастурхоннинг попугини ҳимариб, индамай ўтирган Валижонга кўз қиримни ташлайман. У — автоинспектор, кўчада қоида бузувчиларнинг адабини бергани-берган, уйда эса шунақанги ювош-мўмин эканки...) Ахири бўлмабди — бу чолнинг гапи — суд билан ажралишибди, маҳаллий ҳукумат одамлари келишиб, нарсаларини ажратиб кетишибди. Лекин келин молини обхетиш ўрнига яна жанжални катта қилворибди. У "молим мунча эди", деб у судга ариза берибди, "кўрпаларимни эскиртириб юборибди, пулини тўласин", деб бу судга ариза берибди. Чол-кампир судма-суд қатнайвериб адои тамом бўлишибди. Гоҳ Валижоннинг идорасига ёзаркан, гоҳ ундан юқорига. Ёзмаган жойи қолмабди. Айниқса "ноинсоф" келиннинг жазаваси Валижон қайта уйлангандан кейин (суд қонуний ажратган, ҳақи бор) ниҳоятда қўзиб кетибди. Вилоят суди қолмабди, Олий суд қолмабди. Қилган даъвосининг сира тутуриги йўқ эмиш. Уйда бўлса ҳар куни онаси билан жанжал: "Сен қилдинг, сен қилдинг..." Мана уч йил ўтса ҳам турмуш қилай демасмиш...

Бобоносир ака олдимга бир тахлам қоғозни қўйди — унда суд ажримлари, текширув натижалари, тушунтириш хатлари ва яна қанақадир ҳужжатлар. Рўпарада Валижон гапга аралашмай ҳамон бошини эгиб ўтирибди. Қорачадан келган янги келин ора-сира

чойнак қўйиб кетаркан, гапнинг нима устида бораётганини сезиб, қайнотасига ҳадиксираб қараб қўяди.

— Ана шу "ноинсоф" келинни тийиб қўядиган қилиб бир ёзилса... қалай бўларкин, — дейди чол минг истиҳола билан менга қараб.

Мен ўйланиб қоламан. Аслида ўша келинни кўрмаганман, лекин... унинг Валижонни жонидан ҳам яхши кўришини, жаҳл устида қилар ишни қилиб қўйиб, энди ўлгудай алам қилаётганини сезиб турибман. Начора, чолга "йўқ" демадим, "ўйлаб кўраминз, тўғри келса ёзармиз", дедим. Мана, ваъдамнинг устидан чиқдим ҳам...

Адашган турналар

Баҳорнинг илк, алланечук нотинчроқ тунларидан бири эди. Ёзув ишимдан танаффус қилиб, ҳовлида айланиб юрардим. Чор атроф ўзингга таниш уйлар, деворлар бўлганидан кейин осмонни томоша қилишдан бошқа нима ҳам қоларди. Лекин шаҳар осмони ҳам унчалик томошабоп эмас, унда юлдузлар ҳам яккам-дуккам кўринадидек холос. Ўша тунда эса борлари ҳам ин-инларига уриб кетишгандек эди. Осмон юзини паға-паға оқ, қора булутлар қоплаб олган, улар бесаранжомлик билан у ёқдан-бу ёққа дайдиб юришарди. Мен булутлар орасидан бирорта юлдузни кўриб қолармиканман, деган умидда улардан нигоҳимни узмасдим. Бирдан турган жойимда таққа тўхтаб қолдим: булутлар орасидан турналарнинг "қиров-қиров" деган говушлари эшитилди. Шаҳар устидан турналар учиб ўтишарди. Тунда турналарнинг учгани қизиқ туюларкан. Мен ғира-шира осмонда уларни кўриб қолиш умидида кўкка тикилардим. Лекин уларнинг овозлари эшитиларди-ю, ўзлари кўринмасди. "Ўтиб кетишди шекилли, — деб ўйладим мен. — Кечасики учишяптими, ишлари жуда зарур эканда..." Шу пайт уларнинг "қиров-қиров"лари сал нарироқдан эшитилди. Бугун вужудим ҳулоққа айланган, кўзларим эса осмонни тешиб юборгудек. Аммо бари бир уларни илғаб бўлмасди. Бирдан турналарнинг овози ўнг томонроқдан эшитилди, яна бироздан сўнг эса чап томонроқдан. Улар шаҳар устида айланиб учаётгандай эди. Лекин уларнинг овозлари қандайдир бўғиқ, ташвишлироқ, бирор хатарга учрагандек эди. Нима бўлдийкин? Турналар шаҳар устида адашиб қолишдимикин? Ё бирорта шерикларини йўқотиб қўйишдимикин? Ё бўлмаса узоқдан учиб келиб, чарчаб-ҳориб қўналга топиша олишмаётганмикин? Афти-

дан бирор кори ҳол юз берганга ўхшайди. Қани энди уларга ёрдам қўлини чўзиш мумкин бўлса...

Ўша туни шаҳримиз осмонида бир тўп турна анчагача бетоқат саргардон чарх уриб юрди. Шаҳарнинг икки миллиондан зиёдроқ аҳолиси эса "пиш-пиш" уйқуда эди...

Шафтолининг қадри

(Яқин ўтмишдан)

Қуёш терак бўйи кўтарилганда боғда иш тугай деб қолган, шафтолилар терилган яшиклар устма-уст қилиб тахлаб қўйилган эди. Ҳамроқул ака ақикдек товланиб турган шафтолилардан биттасини қўлига олди-ю, ҳали эрталабки шудринг ариб улгурмаган тухчаларини бир зум меҳр билан сийпалаб, пўстини артди. Данагидан шундоққина ажраб чиққан ярим палласини оғзига солди, ўз-ўзидан эриб кетган ширин-шарбат уни кетма-кет ютинтирди. Шафтоли шу кунларда бот-бот оғриб турган томоғидан билинмасдан ўтиб кетди.

Неча йиллар битиб кетгандай бўлиб юрган томоғидаги жароҳати ёши ўтиб бораётганлигиданми — яна безовта қила бошлади. Ошу гўшт, бошқа қаттиқроқ овқат эса қийналади, шунинг учун нуқул суюқ овқат, гоҳи кунлари хотинига атала қилдириб ичади... Мана, хайрият, яна мева пишигига етиб келди. Айниқса, шафтолидан шифолироқ нарса бор эканми? Ҳамроқул аканинг қўлидаги ярим палла шафтоли беихтиёр унга фронтни, ҳарбий госпиталда ётган кунларини эслатди. Душман снайперининг ўқи нақ бўғизлаб кетган эди: тўппа-тўғри кекирдакка келиб теккан портловчи ўқ бўйнининг уч томонидан ёриб чиқиб кетди. Иккала қўли билан энгагини чангаллаганича окопга йиқилиб қолганини билади, холос. Унинг одам бўлиб кетишига ўша пайтда ҳеч ким ишонмаган эди-ю, лекин умридан бор эканми, болаларининг бахтига тирик қолди. Госпиталда ойлаб шифтга термилиб, қимир этмай ётган кунлари кечагидай эсида. Ана ўшанда унинг хаёлидан бир фикр сира кетмасди: "Қани энди, энажони бир сават шафтоли билан эшикдан кириб келса-ю, биттасини олиб танглайга босса..."

Боғ йўлидан машина овози эшитилди. Ҳамроқул ака ўгирилиб қаради, нарироқда тўхтаган ГАЗ-51нинг кабинасидан шофёр Абдуҳамид бошини чиқариб илжайиб турарди.

— Ҳа, ҳорманг Ҳамроқул ака! — деди қарангдор, товуш билан кулганича. — Мунча яшикларга тикилиб қолибсиз, фойдани сана-япсизми?

— Ҳа, келдингми, болам, — деди Ҳамроқул ака. — Туш, шафтоли е. Ҳамроқул аканинг бир одати бор — набираларидан тортиб қўни-қўшнининг болаларигача ўзича қизиқ-қизиқ отлар қўйиб юради.

У қўйган "болам" деган лақаби Абдуҳамидга ҳам жуда ярашиб турарди.

— Вой-бўй, шафтолини қаранг-а, ҳар биттаси ярим кило келар, — деди Абдуҳамид яшиклардан битта-иккита шафтолини олиб салмоқлаб кўрар экан.

Ҳазил-ҳузул билан юк машинага ортиб бўлинди. Ҳамроқул ака шофёрнинг ёнига ўтирди.

Улар катта йўлнинг муйилишига етай деганларида тўртинчи бригаданинг дала шийпонида раиснинг қораси кўзга чалинди. Унинг ёнида яна кимдир бор эди. Рўпарага келганда раис машинани кўриб "тўхтатинглар", деган ишорани қилди. Ҳамроқул ака унинг ёнида ўтирган киши райком секретари Охунов эканлигини энди кўрди. У машинадан тушиб, бир чеккадаги яшикни кўтариб шийпонга юрди.

— Ҳа, ҳорманг, Ҳамроқул ака, олиб кетаяпсизларми, — деб сўради раис, сўнг райком секретарига изоҳ берди, — боғдаги шафтолиларни узган эдик, шунини районга, тайёрлаш идорасига жўнатыпмиз.

Ҳамроқул ака яшикни ўртага қўйди. Ҳил-ҳил пишган шафтолилар кўрганнинг ҳавасини келтирмай қўймас эди.

— Бай, бай, жуда ширин экан-ку, а, — деди райком секретари иккинчи шафтолига қўл узатар экан. — Ҳу, ўша ўзимиз кўрган чўлдаги боғда битганми шулар?

— Ҳа, ўша боғдан, бир гектарчасига шафтоли экувдик...

— Яшанг, Ҳамроқул ака, қўлингиз дард кўрмасин. Майли, сизга руҳсат, тез олиб бориб топширинг, уриниб қолмасин, еганлар бир мазза қилишсин, — деди райком секретари.

Машинанинг ўтини ўчирмай ўтирган шофёр газ берди. Улар катта йўлга бурилиб, район марказига қараб физиллаб кетишди.

Аксига олиб улар етиб келишганда район тайёрлаш идорасининг дарвозаси тақа-тақ берк, қабул қилувчилар тушлик овқатга жуфтакни ростлаб қолишган экан. Кўча юзида уларни кутиб ўтирган бир-иккита бошқа колхоздан келган юк эгалари эса бош қашишган, уларнинг гапига қараганда тайёрлаш идораси кечадан бери "омборлар тўлди", деб ҳўл мевани олмай қўйган эмиш.

— Ҳўжанинг ўзи қаерда экан? — деб сўради Ҳамроқул ака.

— Омборчиникида, ош буюришган эмиш...

"У ердан ҳали-вери туриб бўпти, — деди раис, — Ҳамроқул ака. — Нима бўлсаям ўзим бир қирай-чи..."

Ҳамроқул ака тайёрлаш идорасининг мудирини Хўжани сира жини суймасди (Асли оти алланима хўжа бўлса ҳам одамлар уни Хўжа деб аташган эди). Негалигини ўзи ҳам билмасди — балки фронтга кетганларида унинг ҳам фамилияси чиққан-у, аммо ўзини четга олиб, чап бериб қолгани учунми ё такаббурлигиданми, ҳар қалай кўрса қўл учида сўрашар, бирор жойда сира "нону қатиқ" бўлишмаган эди. "Майли, бир илтимос қилиб кўрай-чи, шафтолилар увол бўлмасин", — деб хаёлидан ўтказди у. Эшикни омборчининг ўзи очди. У қип-қизариб кетганди... "Вой зангарлар-ей, куппа-кундуз куни-я..." кўнглидан ўтказди Ҳамроқул ака истар-истамас қўл узатар экан.

— Хўжани шу ерда дейишувди, — деди у киргиси келмасдан. — Иложи бўлса бирпасга чақириб берсангиз...

— Хўжа акамлар... дам олишаётган эди... қани, ичкари кининг, — ноилож илтифот қилди омборчи.

"Келдимми, кирмасам бўлмайди", — кўнглидан ўтказди Ҳамроқул ака унга эргашиб.

Гидамлар билан ясатилган чоғроқ ҳужрачада улфатлар жамулжам эди. Дастурхонда ҳар томондан чўқиланган ош, узун-қисқа шишалар. Тўрда ёстиққа ёнбошлаганича Хўжа ўтирарди. Унинг ярим букилган битта оёғи дастурхоннинг устида эди. У оёғини йиғиштирмасдан ярим қўзғалиб, кўришиш учун қўл узатди:

— Ҳа, келинг, Ҳамроқул, тинчликми?

"Нимага келдинг бу ерга?.." Хўжанинг истеҳзоли овозини у шундай деб тушунди.

— Тинчликка тинчликку-я, — деди Ҳамроқул ака бир зум гап танлаб, кейин унинг лорсиллаб турган юзига тик қараб туриб мақсадга кўчиб қўя қолди. — Бир машина шафтоли олиб келган эдик, шуни...

— Овора бўбсиз, — чўрт кесди Хўжа тишини кавлаб туриб. — Уч кун бўлди ҳўл мева олмаяпмиз.

— Ҳечам иложи йўқми? — деди Хўжага юзланиб Ҳамроқул ака.

— Бўлса нима, мен йўқ деган жойим борми? Қанақа шафтолиди ўзи? — гап худди бирор жирканадиганроқ нарса устида бораётгандай бурнини жийирди Хўжа.

"Э, сатқай шафтоли кет!" — Ҳамроқул ака шундай деворгиси келди-ю, яна ўзини босди.

— Қанақа бўларди, ўзимизнинг оқ луччак шафтоли-да, — деди Ҳамроқул ака. — Аммо ўзиям роса пишган... Ҳозир бир яшигини олиб келай, кўрасизлар, — ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди у.

— Овора бўлманг, кераги йўқ, — деди Хўжа, кейин бир зум ўйланиб қолди. — Менинг маслаҳатимга кирсангиз, Ҳамроқул, шафтолингизни тўппа-тўғри Фарғонага олиб бора қолинг...

— Фарғонага? Шу иссиқда-я!

— Бошқа иложи йўқ. Фарғонанинг базаси катта, дўконлари ҳам кўп, дарров олишади. "Йўқ" дейишадиган бўлса мени айтди денг...

Улар вилоят тайёрлаш базасига етиб келганларида кун роса тобига келган эди. Бу ерда ҳам базанинг дарвозаси берк. Ҳамроқул ака ичкарига кириб, у ёқ-бу ёққа аланглади. Омбор мудири — ёши олтимышларга борган, хўппасемиз қирмасоч киши супада елпиниб ўтирарди. Олдида ярми тилимланиб, ярми ичи чўқиланган қип-қизил тарвуз.

Ҳамроқул ака чол билан саломлашиб, супанинг четига ўтирди. Тошлоқ асфальтда бир соатдан мўлроқ босилган йўл, тобора қиздириб бораётган офтоб ўз ишини қилган, томоқлари қуриб, ачишиб оғрир, лаблари бир-бирига ёпишиб кетган эди. Семиз омборчи гоҳ-гоҳ тарвuzдан чўқилаб қўяр, лекин ҳеч бўлмаса кўнгил учун ҳам дастурхонга таклиф қилмасди.

— Хўш, хизмат? — деди у совуқ кўзларини тикиб.

— Бир машина шафтоли олиб келган эдик, — деди Ҳамроқул ака ва умрида биринчи марта бўлса керак, таклифни кутмасдан тарвузга қўл чўзиб, бир тилим олди. Омборчи бир қараб қўйди-ю, индамади. "Сатқан сар, зўр келса пулини олар-да", деб хаёлидан ўтказди Ҳамроқул ака ва тарвузни оғзига солди. Муздаккина экан, бирам ёқдики...

— Шафтоли? Қаердан? — сергўшт тарвуз бўлагидан яна оғзига соларкан сўради омборчи чол.

— Риштондан. Хўжа юборди, сизга салом деди, — Ҳамроқул ака иккинчи тилимга қўл чўзишдан истиҳола қилиб, қўлини рўмолчага артди.

— Ҳа, Хўжами? Ушанинг гапига ишониб келавердингларми? — Бошини чайқади омборчи. — Йўқ, бизга шафтоли керак эмас, бузиладиган товар, келгунча тайёр бўб-бўлгандир?

— Йўқ, узганимча турибди... — деди илтижо билан Ҳамроқул ака. — Энди ёрдам қилиб юборинг, оқсоқол, яна овора бўлиб қайтиб кетмайлик... Шаҳар катта, харидорлар оливоришар...

— Қизиқ гапларни гапирасиз-а, кап-катта одам, — деди чол кир рўмолчаси билан устарада тақир қилиб қирилган бошини артар экан. — Тўғри, шаҳар катта, лекин тушириши бор, топшириши бор, дўконлар олмайди, бир кун туриб қолса айнийди... Нима, сизни деб мен зарар қилайми? Йўқ, бўлмайди!

— Шунча жойдан келиб, яна қайтиб кетамизми, сал буёғини ҳам ўйланг-да, отахон, — яна ялинишга тушди Ҳамроқул ака.

Омборчи чол бир зум ўйланиб қолди.

— Яхшиси, ука, машинангиз билан тўппа-тўғри Қиргулига бора қолинг, деди у. — Биласиз-а? Янги ишчилар посёлкаси, дўконига шундоққина тушириб ола қолади...

Қиргулидаги ишчилар таъминоти бўлимининг омборчиси новча татар киши уларга бош чайқади:

— Бу чол сизларни бик авара этган, бик энди... минда тулка бир дукан бар, унда иса йигирм килодан артиқ нарса киракми... Юқ, юқ, хафа бўлмағиз, илажим юқ...

Офтоб ғарбга оғиб, кабина ойнасида роса кўзни қамаштириб берганда улар яна йўлда эдилар. Ҳамроқул ака чурқ этмасди. Боши карахт, томоғи ачишиб оғрир, бўйнидаги яралари ҳам лўқиллаб қўярди. Абдуҳамид унинг жаҳлдан тортишиб-тортишиб қўяётган чандиғи, ичкари кириб кетган кўзларига қарамасликка тиришиб, зўр бериб газни босарди. Ҳадемай улар районга ҳам етиб келишди. Райком биносининг олдидан секинлаброқ ўтишаётган эди, эшикда райком секретари Охунов кўриниб қолди.

— Тўхтат-чи, деди Ҳамроқул ака.

Уни кўриб Охунов машина томонга юрди.

— Хўш?

У Ҳамроқул аканинг авзойини кўрди-ю, машинадаги яшикларга қаради:

— Қабул қилишмадимми, а?

— Э, Фарғонага бориб келяпмиз, ўртоқ Охунов, — деди Ҳамроқул ака кулумсирашга ҳаракат қилиб.

— Нима, Тўрахўжаев йўқ эканми?

— Э, униям кўрдик. Олмади, — деди қисқа қилиб Ҳамроқул ака.

— Шундай шафтолини-я, шундай шафтолини-я, — Охуновнинг кўзлари пир-пир учди. Бирон нарсдан жаҳли чиқса, у доим шундай қиларди. Кейин шофёрга юзланди. Машинангизни шу ерга қўйиб туринг, мен ҳозир у билан гаплашаман...

Охунов тез-тез юриб кабинетига кириб кетди. Ҳамроқул ака дўпписидаги чанглари қоқиб салқинга ўтди. Узоқдан Хўжа кўринди, у ҳарсиллаганича келарди. Шу пайт машина олдидан колхознинг собиқ раиси Раҳмонов чиқиб қолди. Эски аламлири учун у Ҳамроқул акани қасрда кўрса гап билан узиб олишга ҳаракат қиларди.

— И-е, бу машинадагилар нима? Шафтоли-ку! Сеникимми Хўжа? — деб сўраб қолди у яқин келиб қолган Хўжадан гўё билмаганга олиб.

— Йўқ, ана эгаси, Ҳамроқулники, — деди Хўжа ёвқараш қилиб. — У ёқдан-бу ёққа тарақ-туруқ қилиб, ўзидақа буриштириб олиб келибди...

Қандайдир куч Ҳамроқул акани олдинга отди. У шартта бориб Хўжанинг ёқасидан бўғди:

— Ҳали биз буришган-у, сен силлиқ бўлдингми?! Ҳе, аблаҳ, қочоқ!!! — деди у ғазабдан бўғилиб. Ҳамроқул акани биринчи марта бу аҳволда кўрган Абдуҳамид ҳанг-манг бўлиб қолди. Одамлар "ҳай-ҳай"лашиб уларни ажратиб қўйишди. Хўжа ҳарсиллаганича ердан кўзини ололмасди.

...Ярим соатлардан кейин Хўжа титраб-қақшаб машинадаги шафтолили яшикларни омборга таширди. Унданми ё омборданми аллақандай сассиқ ҳид анқирди. Кўнгли беҳузур бўлган Ҳамроқул ака юзини четга бурди.

СЎНГСЎЗ. Бу ҳикоям матбуотда босилиб чиққач Риштонда дув-дув гап бўлиб кетибди: "Хўжани газитга уришибди... Ҳақиқат ҳам бор экан-у..." (Чунки мен ҳикоядаги кишиларнинг исмларини ўзгартирмаган эдим-да.) "Ўша ҳикояни одамлар излаб топиб ўқишди, — деди менга Ҳамроқул амаким кулиб. — Шундан кейин Хўжа анча писиб қолди..."

Варшава остонасидаги жангда бўйнидан ўқ еса-да омон қолган амаким Ҳамроқул ака Олимов соғ-саломат, нафақасини олиб юрибди.

"Севимли рафиқа"

Мен учун яқин, меҳрибон бир киши оламдан ўтди. Бевақт, эндигина олтмиш йиллик таваллуд тўйини ўтказаман деб турганда тўсатдан вафот этди. Касалхонада ўн кунча ётди, унинг юраги хасталанган экан. Узилиш пайтида олдида ҳеч ким бўлмабди, болалари ҳам, хотини ҳам. Болалари ўз йўлига-ку, лекин хотинини жудаям яхши кўрарди. "Келинойингизни роса танлаб, орқасидан уч йил югуриб олганман", — деб ҳазиллашгувчи эди. Аммо севимли рафиқа у кишининг бир кунига ҳам ярамади.

Мана, у кишининг таъзиясию маъракалари ҳам ўтиб бўлди. Ҳашаматли, мебеллар билан тўлган уйда ая бир ўзи қолди. (Домла болаларини алоҳида-алоҳида жойлаб кетган эди.) Аммо у ҳамон эридан, эндиликда марҳум эридан нөлишини қўймасди.

— Бизни жуда ёмон аҳволга солиб кетди-да, опувси, кўрмайсизми энди...

Қўйиб берса у марҳумни қарғашдан ҳам тоймасди. Агар иложини топса-ю, унинг мозорини шартта очиб:

— Нимага ўлдингиз? Туринг! Туринг деяпман сизга! Боринг, фалон-фалон нарсалар олиб келинг! — деб зуғум қилса...

Чўгтепадаги учрашув

Ҳар йили баҳор байрамида узоқ-узоқларга — табиат қўйнига чиқиб кетадиган одатим бор. Бир нафас табиат бағрида ҳузур қилиб яйраганга нима етсин! Бу сафар ҳам бутун оиламиз, бола-чақалар билан машинага ўтирдигу ҳайё-ҳув деб йўлга тушдик.

Ўйчи ўйлагунча таваккалчи ишини битирибди, деган гап бор. Борадиган жойимиз маълум бўлмаса ҳам саёҳатни бошлаб юбордик. Ҳар кимнинг таъби деганларидек менга Қозоғистон тараф кўпроқ хуш келади, қирларни томоша қилиб, кенгликларда тўйиб-тўйиб нафас олишга интиқмиз. Шу боисдан бу сафар ҳам машинамни яна шимол томонга бурдим.

Ўтирган — бўйра, юрган — дарё. Мана, неча манзиллардан ўтдик, йўлнинг икки тарафига қараб кетаяпмиз, лекин кўнглимизни "жиз" эттирадиган бирор жой кўринмайди: ҳаммаёқ ҳайдалган дала, экинзорлар, ҳар ҳолда инсоннинг "қўлидан ўтган" жойлар. Бир парчагина бўлса ҳам ҳали қўл теккизилмаган, бокира жойни қўмсаб яна олға интиламиз. Ниҳоят, бир шаҳарчадан ўтгандан кейин йўлнинг чап томонида тасмадек жойда сал қуюқроқ дарахтзорга дуч келдик. Бу ер нимаси биландир бизга ёқди. Шу ерга қўнишга аҳд қилдик.

Дарахтзорнинг нариги томони кўм-кўк майдон, унинг ортидан эса паст-баланд қирлар кўзга ташланарди. Шаҳар фуқароси учун янгилик бўлган бу манзара худди оҳанрабодек ўзига тортарди. Бир оз тамадди қилиб олгач, болалар бирин-кетин ўша ёққа қараб интилишди, уларнинг орқаларидан биз — катталар ҳам эргашдик. Сал нарироққа бориб кўриниб турган қирликнинг устига чиқишимиз билан кўз олдимизда яна бир янги манзара намоён бўлди: бу томон кета-кетгунча қирлик экан. Бир-бирига уйқашиб кетган қирлар орқасидан яна бошқалари кўринади. Қирларнинг ҳар бири гўё: "кел, мени кўр", деяётгандек бир-биридан кўркам, маҳобатли. Ҳув нарида эса бошқа қирлардан баландроқ бир тепалик нимаси биландир ажралиб турарди: унинг бир учи худди улкан қирра бурундек бўлиб кўринар, унда қандайдир қора нуқталар кўзга ташланарди. Яхшилаб қаралса, улар улкан тошлар эканини аранг илғаш мумкин эди. Қаранг, ярми тоғу ярми қир. Бир кўнглим ўша сирли тепаликни кўриб келайми, дедим, чамалаб қарасам — анча узоқ туюлди. Лекин

кўп ўтмай ўша томонга мажбуран юришга тўғри келди. Гап шундаки, болалар ойиси билан шу яқин-ўртадаги қирларда гул теришиб, айланиб юришганди. Етти ёшдан ошган ўйинқароқроқ кичкина қизим нима бўлиб улардан ажралиб қолибди. Бирдан у югуриб келиб қолди:

— Дада, аямлар қани?

— Аянгларми? — дедим мен атрофга кўз югуртириб. Улар кўринишавермагач, қизимга ҳазиллашгим келди: — Ҳу анув тепаликка кетишмаганмикин...

Шундай дебману, қўлимдаги ёндафтарчамга нимадир ёзиб ўтириб қолибман. Бир вақт қарасам — қизчам узоқда кетиб боряпти. Худди ўша сирли тепаликка қараб чопқиллаб боряпти. Мен уни чақирдим, эшитмади шекилли кетаверди, бор овозим билан бақирдим, у бир қайрилиб қаради-ю, яна кетаверди. Ойисини ростдан ҳам ўша ёқда деб ўйлади-ёв. Мана у ҳув нариги қирда бир кўринди-ю, кўздан ғойиб бўла бошлади, демак ундан кейинги қир олдидаги пастликка тушиб боряпти. Ёш болага бемаврид қилган ҳазилимдан минг пушаймон бўлиб, ўша ёққа қараб югурдим. Шу чопаман, қани етсам. Қизим жуда узоқлаб кетган экан, кўзга элас-элас илғаниб кетиб боряпти. Ниҳоят, икки-уч қирни ҳаллослаб босиб ўтгач, унга етиб олдим. Тўхтатиб ҳазиллашганимни, аяси ҳув машина турган тарафда эканлигини айтдим. Орқага қайтамиз деб мундоқ қарасак, ҳалиги сирли тепага яқинлашиб қолибмиз. "Ана шу тепаликни кўриб келмай-мизми?" — дедим мен қизимга, қизим рози бўлди. Биз яна олдинга қараб юрдик. Иккита қирдан ўтсак, ўша сирли тепага етамиз. Мана у, шундоққина кўриниб турибди. Аммо унга яқинлашганимиз сари манзара ўзгара бошлади: анча чуқур жарликдан ўтдик, атроф одам боласининг оёғи тегмагандек ваҳимали, ёш боланинг бўйидан ҳам баланд ўтлар ўсиб ётарди. Бир кўкатга кўзим тушди: худди ёввойи лоланикига ўхшаган, аммо шапалоқдек катта-катта япроқлари ер устида тарвақайлаб ўсиб ётар, ўша япроқларнинг ўртаси эса худди қип-қизил қон ранга эди. Бунақа кўкатлар ҳар қадамда учрай бошлади, гўё оёғостимизга қон тўкилгандек эди. Қизим чўчимасин деб қўлидан ушлаб олдим. Яна баландликка кўтарилдик, аммо тепалик ҳали узоқда, ўртамизда иккита эмас, бир неча қирлар бор экан. Атроф негадир қоронғилашиб борар, ғарбга оққан қуёшнинг қип-қизил шафағиданми ҳалиги тепалик ҳам бир оз қизариб кўрингандек бўлди. Анча вақт ўтди, ўзимизникилардан хийла узоқлашиб кетдик. Қир ошавериб қизим ҳам, мен ҳам анча чарчадик. "Орқага қайта қолсакмикин?" Лекин рўпарамизда ўша сирли тепа "мана мен" деб турарди. Ана унинг "қирра

бурни"даги харсангтошлар ҳам аниқ кўриниб қолди Йўқ, бориш керак, нималигини кўриш керак. Рўпарадаги биттагина қирдан ошсак — етамиз. Ўша қирга кўтарилиб бораёпмиз. Чап томонда пастда кичкина бўлиб шифер томли узунчоқ бино (жамоа хўжалиги фермаси бўлса керак), ёнида беш-ўн чоғли уйлар кўринди. Боягина ўша томонда — қирда бир тўп қизлар сайр қилиб юришганди. Энди улар кўринмай кетишди. Лекин ўша томондан бир бола кўтарилиб келяпти, ана у бизга қараб қўл силкиб нималардир деб қичқираяпти. Ким экан, қоровулмикан? Унинг нима деганини яхши эшита олмасак ҳам, ҳар қалай шу ернинг одами деб кутиб турдик. У ёшгина қозоқ йигити экан, терлаб-пишиб кетибди, сочлари пешонасига ёпишиб турибди. Одоб билан яқинимизга келиб, саломлашди. У биздан: "Шу томонларда юрган қизларни кўрмадингларми?" деб сўраётган экан. Биз сал олдинроқ кўрганамизни айтдик. Йигитча қирларга тикилиб қаради, лекин қизларнинг қораси кўринавермади. Биздан:

— Қаёққа кетаяпсизлар? — деб сўради.

— Ҳу анув тепаликни кўргани, — дедим.

— Чўгтепагами? — деб сўради йигитча, сўнг бирдан жонланиб кетди.

— Биласизларми у ерга нима кўмилган?

— Нима, у ер қабристонми? — дедим ажабланиб.

— Йўқ, қабристон эмас, аммо у ерга ота-боболаримиз тилларини кўмиб кетишган, — деди у бирдан. — Манави қишлоқда яшовчиларнинг ота-боболари, — пастга ишора қилиб қўшиб қўйди йигитча. Биз ҳайрон қолиб елка қисдик.

— Бу бир афсонадир-да, — дедим мен.

— Нега афсона бўлар экан? — яна қизишиб кетди йигитча. — Мен ўз қулогим билан эшитганман. Менинг катта бобом ўлаётиб айтган, ота-боболаримиз тилларини Чўгтепага кўмишган деб.

— Қачон? Қандай қилиб? — беихтиёр бу суҳбатга қизиқа бошладим мен ҳам.

— Революциядан кейин-да. Кўмишгану узоққа кетиб қолишган. Менинг бобом эса кетмаган...

Сирли тепанинг сирлидиги яна ортди. Бекорга бу ерлар бунақа овлоқ, ваҳимали эмас экан-да? Бу тепалик ўз бағрида мана бунақа сирларни ҳам беркитиб ётган экан-да?

— Хўш, топдингларми кейин ўша тиллани? — деб сўрадим мен йигитнинг гапларига ҳамон ишонқирамай.

— Э, қаёқда... Тепаликни тит-пит қилиб юборишди. Лекин топилмади.

— Ахир, бирор ҳовуч тилла бўлса топилармиди...

— Нега бир ҳовуч бўлар экан? — Яна қизишди йигитча. — Иккита туяда экан...

Биз тепаликка қараб юрдик. Ҳалиги йигит гўё ўз қасрини кўрсатмоқчи бўлган шаҳзодадек олдинда йўл кўрсатиб борарди. Мана, охири жарликдан ўтиб тепаликка — энди номини билиб олдик — Чўғтепага кўтарилиб боряпмиз. Тепалик атрофини худди найза ушлаган соқчилардай тик гулли ўсимликлар ўраб олган, гўё улар бу хазинали тепаликни сергак қўриқлаб туришгандек. Мана, узоқдан қора нуқтадек бўлиб кўринган харсангтошлар. Лекин улар тартибсиз уёқ-буёққа сочилиб ётибди. Кимдир бу ердан хазинани излаганда бу аравадай-аравадай оғир тошларни ҳам уёқ-буёққа силжитиб кўрганга ўхшайди. Аммо тошлар кўп, ичкарироқдагилари ерга ёпишиб, бора-бора қир остига кириб кетган. Тоғ билан қирнинг қўшилмаси бўлган бу сирли тепалик яқиндан яна ҳам ваҳимали. Четларида, тошлар орасидан ўсиб чиққан чангаллар унинг қиёфасини яна ҳам ваҳимали, ёввойи қилиб кўрсатади.

Бирдан нимадир "шитир" этди. Қарасак — тош остидан йўғонлиги биландек илон чиқди-ю, бемаҳал келган "қўноқ"ларни ёқтирмагандек совуқ вишиллаб, яна тош остидаги ковакка кириб кетди. Мен қизим кўрқмасин, деб уни бир четга олдим. Кейин йигитга ҳазиллашдим:

— Ана, катта бобонг яширган хазинани ана шу илон қўриқлаб ётибди...

Йигитнинг эса икки кўзи атроф-қирларда: у ҳамон қизларни қидирарди.

Тепаликда тургимиз келмай қолди — орқага қайтишга шайландик. Бола эса қизларни излаб кетди. Уни ҳозир ота-бобосининг хазинасидан ҳам зарурроқ, минг марта аълороқ нарса қизиқтирарди...

СЎНГСЎЗ. Замоннинг зайли билан бир неча йилдан сўнг яна ўша томонларни, Чўғтепани қумсаб шу ёққа йўл олдик. Ўша жойга яқинлашиб келдигу кўларимизга ишонмадик: олдинги кенг, бепоён майдонлар ҳайдалиб, нимадир экилган, Чўғтепанинг устида эса... трактор юрарди. Машинамиз билан орқа йўлдан — ферма тарафдан айланиб бориб унга яқинлашдик, аммо Чўғтепанинг энди аввалги сирлилиги йўқ, у инсон оёғи, темири остида роса тепкиланган, эзгиланган эди. Пиёда тепасига чиқдик — тепалик анча пасайиб қолгандек, бунинг устига унинг нариги томонидаги тошлар ҳам ковланган, уларнинг ўринларида катта-катта чуқурлар пайдо бўлган эди. Одам бу тепаликнинг ўзигагина эмас, унинг сирли, яширин хазинасига ҳам чанг солганлиги шундоққина кўриниб турарди...

Какку сайрапти...

*Шифокор Д. С. Маргулис
хотирасига бағишланади*

— Как-ку, как-ку, как-ку...

Дераза орқасида какку сайрапти. Мен унинг ҳақиқий овозини биринчи марта эшитишим. Бу ажойиб қуш одатда узоқ рус ўрмонларида сайрагувчи эди, биз бу ҳақда китоблардан ўқиб билардик, кинофильмларда кўргандик. Йўқ, бу какку шу ерда — Ўзбекистонда, Тошкентнинг шундай биқинидаги минерал сувлар шифохонаси ҳовлисида сайрапти.

Бу жойнинг эскича номини шунча сўраб-суриштирдим, ҳеч-ким айтиб беролмади. Унинг номини келиб чиқишидан то ҳанузгача Ташминводи деб юритилади. Бу — эллингинчи йилларда шу жойдан чиққан иссиқ минерал сувга ишора. Нима, Кавказда Минводи бўлади-ю, Тошкентда бўлмайдими? Аммо бу ерда Кавказдаги каби ҳашаматли бинолар, гўзал тоғ манзаралари йўқ. Лекин Ўзбекистон ва Қозоғистон билан чегарадош паст-баланд қирлар, сабзавот экилган далалар ўртасидаги ям-яшил дарахтзор оролни эслатувчи бу масканнинг кўрку таровати ўзгача. Баланд бақатераклар, чинорлар ўсган боғ, салқин хиёбонлар. Бир томонда мўъжазгина кўлча ҳам бор. Ҳаммаёқ сокин, сўлим манзара кашф этган, бундай осуда, бир оз ташландиқдай боғлар тасвирини Тургенев ёхуд бошқа отахон рус ёзувчиларининг асарларидагина учратиш мумкин. Яна бу ерда каккунинг сайраши-чи...

Боғнинг жанубий четида тўрт қаватли бино қад кўтарган. Узоқ-яқиндан келган беморлар шу ерда туришади, даволанишади. Бундан ташқари нариги тарафда — шимолроқда бир неча бир қаватли бинолар ҳам бор, буларнинг бири — ваннахона, иккинчиси дорихона, кутубхона. Дорихона биносининг пештоқига мармар тахтача ўрнатилган, унда шундай битик бор:

"Бу корпус Дина Семёновна Маргулиснинг маблағига қурилган".

Мен бу шифокор ҳақида илгари ҳам эшитгандим, матбуотда ўқигандим. У бутун умрини мана шу шифохонага бағишлаган. Ўзи йиққан маблағга бу бинони қурдирган. У тўғрида яна сўраб-суриштирганимда шифохона бош врачлари, унинг ҳамкасблари бу ажойиб аёл тўғрисида билганларини жон-диллари билан айтиб беришди.

Дина Семёновна Маргулис асли одессалик яҳудий бўлиб, Улуғ Ватан уруши йиллари кўчириб келтирилган экан. Дастлаб Хозмда ишлабди, бу ерда шифохона очилганининг дарагини

эшитиб, даволангани келади-ю, шу ерда қолиб ишлай бошлайди. У тери касалликларини даволоччи қўли енгил, уста шифокор бўлиб, жуда кўп беморларнинг жонига оро кирган. Шифохона у учун ҳам ишхона, ҳам уй бўлди, ҳеч кими йўқ ёлғиз бу аёл куну тун шу ердан кетмади, шу ердаги хоналардан бирида яшади, беморларни даволади. Уни беморлар ҳам, ҳамкасблари ҳам яхши кўришарди. Ўттиз йилдан ортиқроқ умри шу ерда, меҳнат билан ўтди. Умр бўйи ҳалол меҳнати билан топган, йиққан пулини шифохонага топширди, ўша маблағга мана шу бино қад кўтарди, яна бир неча қимматбаҳо жиҳозлар, телевизорлар олинди. "Беморлар баҳраманд бўлишсин, мендан ёдгорлик бўлсин", — деганди Дина опа. Мурувваткор аёлнинг бу ишлари ҳар қанча таҳсинга лойиқ эди. Мен у билан кўришиш, суҳбатлашиш иштиёқида эдим. Аммо унинг ҳамкасблари бу мақсадимни эшитиб, бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— У киши шу ерда-ю... лекин сиз билан суҳбатлаша олмаса керак, — дейишди улар. — Дина Семёновна оғир бетоб...

Мана, ҳар кун Дина Семёновна ётган хона деразаси олдидан ўтаман. Кекса аёлнинг оҳ-воҳлари эшитилиб туради.

Умр бўйи одамларни даволаган, ўзидан бутун бир шифохона биноси қолдириб, улкан савоб иш қилган шифокорнинг ўзи энди дард билан олишиб ётибди. Унинг тепасида шифокорлар, ҳамширалар парвона, дардига даво топиш учун қўлларидан келган ҳамма чораларни кўришяпти. Аммо табиат қонуни — киши умри ўлчовли. Кексалик — энг оғир хасталик, деган экан донолардан бири. Мен бемор опа билан суҳбатлашишга бир неча бор уриниб кўрдим, аммо у ўзи билан ўзи овора эди...

Дераза ортида какку сайрайди:

— Как-ку, как-ку, как-ку...

Мен беихтиёр унинг сайрашини санай бошладим: бир... икки... уч... гўрт... беш... олти... Ахир, рус халқи нақлига кўра каккунинг сайроғи кишининг яна қанча йилларми (балки ҳафталар, кунларми) яшашини билдиради-ку...

Сайра, сайрайвер, кўпроқ сайра, каккужон! Дераза ортидаги олижаноб инсон кўпроқ яшасин...

СЎНГСЎЗ. Мен юқоридаги воқеани Тошкент Минводисига дам олгани борганимда кўрган ва қайтиб келгач ёзган эдим. Орадан бир йил ўтгач мен яна шу ерга даволаниш учун бордим. Бу пайтда Дина Семёновна Маргулис оламдан ўтган, уни шифохонанинг каттаю кичик барча ходимлари, маҳалла-кўй, дам олувчилар охирги йўлга кузатиб қўйишган экан. Менга унинг қабрини кўрсатишди — шифохонанинг шундай ёнгинасидаги умумий қабристонга қўйилибди, қабри устига ўрнатилган хотира

тахтасида "Шифокор Дина Семёновна Маргулисга. "Ташминводи" шифохонаси ходимларидан" деб ёзилган. Шундай қилиб, узоқ Одесса қизи ўз меҳнати-ю, одамийлиги билан шу ерда ўзининг абадий обрў-ю, жойига эга бўлди.

Ваҳшийлик

Мен бу ҳикояни Бухоро тарафда, чўлга яқин жойда эшитгандим. Кимданлиги аниқ эсимда йўқ, лекин шунчаки оддий суҳбат давомида эшитгандим. Одатда қишлоқ жойда суҳбат мавзуси танланиб ўтирилмайди, ким нима касбда бўлса ўшанга яқинроқ мавзу хусусида гап бошлаб кетилаверилади. Кўпинча олди-қочди ҳодисот, йўл фалокатларидан сўз очилади. Буниси ҳам шундай бўлган эди чамамда.

Улар икки киши бўлишган. Чўлда бир жойда роса ичишган. Кейин яна ичкилари келган. Магазин эса узоқда — ўнлаб чақирим нарида. Шартта ихтиёрларидаги "ГАЗ-51" машинасига ўтириб арақ қидириб йўлга тушишган. Турган гапки, руддагиси ҳам ғирт маст бўлган. Йўлда ногоҳ икки киши кетиб бораётган мотоциклни уриб юборишган. Кейин тўхтатмасдан қочишган. Анча жойга борганларидан сўнг, уларнинг арақдан маст ва ваҳимадан гаранг каллаларига: "Мотоциклдан учиб кетганлар тирикмиди, тагин машинамининг номерини кўриб қолишган бўлса-я", деган даҳшатли фикр келган. Қалтироқ қўллар машина рулини орқага — фалокат содир бўлган томонга бурган. Номард оёқлар измига бўйсунган оғир ғилдираклар ерда юмалаб ётган, аммо ҳали тирик икки гавдани бирин-кетин эзиб ўтган...

Мен бу ҳикояни кимдан эшитганимни ва охири нима билан тутаганигини билмайман. Лекин ҳар сафар эсимга тушса, этларим жимирлашиб кетади...

Мўъжиза

Бир оғайним фан номзодлигини ёқлади-ю, одат бўлиб қолган анъанага мувофиқ уйида зиёфат берди. Бу ерга оппоқ сочлари улугворлик ва салобат бахш этиб турган кекса олимлар, ўзларига оро бериб силлиққина кийинган, кўзойнаксизидан кўзойнаклиси кўпроқ ёш ёки бўлажак олимлар, оғайнимнинг турли касбдаги бошқа ёр-дўстлари йиғилишган эди. Олимлар бир хонага, бошқалар яна бир хонага, маҳалла-кўй кираверишдаги ясатилган дастурхон атрофига жойлашишди, уч хонали уй меҳмонлар билан лиқ тўла. Кўп ўтмай катта хонадан "Қадаҳлар тўлдирилсин", деган "фар-

мон" берилди. Оғайнимнинг устозларидан бири уни табриклар нутқ сўзлади. Қадаҳ кўтарилди. Яна табрик, яна кетма-кет қадаҳлар бўшатилды.

Зиёфатнинг расмий қисми тугагандек бўлиб, ўтириш ярмидан ошиб қолганда катта уйдаги меҳмонлар уёқ-буёққа қўзғалиб қолишди. Мезбонларнинг эшик олдида туриб "Ҳали рухсат йўқ, бироз ўтиринглар", деган тўсиқларини енгиб ўтолмаганлар яна хонага қайтиб киришди. "Йўқ, йўқ, қани ичкарига" деган таклифлар натижасида ҳар хил тоифадаги меҳмонлар катта хонага йиғилишиб қолишди. Хонага кейинроқ кирган Фаиллар академиясининг мухбир аъзоси ўтирганларнинг "Қани, домла, юқорига" дейишларига қарамасдан узр айтиб, эшикнинг ёнгина-сига жойлаша қолди. У билан кетма-кет кириб келган яна бир меҳмон уч-тўрт кишини қўзғатиб юқорироққа ўтди. Ўтириш аҳли кўпи бир-бири билан нотаниш, катта-кичик бўлиб, ўртада гап юрмай қолди. Тўрда ўтирганларнинг бир-икки оғиз "чўқима" аскиялари ҳам милт-милт этган шамдай бўлди-ю, лекин хонани "ёрита олмай" аста ўчди. Ўртага ғалати сукунат тушди. Суҳбат калавасининг учи қаердадир йўқолиб қолган эди.

Шу пайт эшикдан бир киши "Қалай, яхши ўтирибсизларми?" дегандай нимтаъзим билан қаради-ю, рўпарада ўтирган меҳмонлардан бирига мурожаат қилди:

— Қани, Шўхий домла, бир эшитсак, деган таклиф тушяпти!

Ўтирганлар ҳалиги кишига қараб, шунчаки "Қани, эштай — л — и — к" дейишди. Меҳмон ҳам кўп қистатиб ўтирмай, қўлига ликопча олиб ашулани бошлаб юборди. У аҳли жамоатдан бир оз уялди шекилли, дастлаб овози шикастароқ чиқди. У ер-бу ерда томоқ қиришлар, шивир-шивир эшитила бошлади, кирди-чиқди кўпайди. Аммо тоғдан оққан ирмоқ ўзига йўл топиб олгач, шилдир-шилдир кучайиб, шалолага айлангандек, ашула ҳам тобора авжига чиқиб борар, ҳофизимизнинг овози ҳам тобора жаранглаб эшитилар эди. Яккам-дуккам йўталу гап-сўзлар тинди, ҳамма худди сеҳрлангандек қўшиқчидан кўз узмасди.

Ҳофиз ашуласини тамомлади-ю, уялиб ликопчани дастурхонга қўйди, атрофдагиларга хижолатомуз қаради:

— Маъзур тутасизлар-да, биз бир-иккида айтиб юрмасак, шунчаки ҳавас...

— Э, бор экансиз-ку, меҳмон!

— Раҳмат! Раҳмат-э! Офарин!

— Мулла ака, илтимос жуфт бўлсин энди — деб таклиф қилди пойгакроқда ўтирган жиккакина йигит қўлини кўксига қўйиб.

Меҳмон ликопчага қўл узатди. Хонада янги ашула янгради:

Шифою васл қадрия ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зилоли завқи шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр-ёр эй...

Кўп ўтмади, қўшиқнинг бир байти айтилувди ҳамки, хонада ажойиб воқеа юз берди. Дастлаб рўпарада ўтирган новча қизил юзли йигит секингина ашулага қўшилди. Сўнг яна бир меҳмон, яна бири... Бир зумда бутун хона ашулага жўр бўлди.

Кўзи ёшлиларин ҳолин на билсин бандаи гофил,
Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр...

Ҳа, энди бутун уй қўшиқ айтарди. Айтганда ҳам шунчаки, қатордан қолмаслик учун эмас, жон-дилдан берилиб, тебраниб куйларди. Фанлар академиясининг мухбир аъзоси — оқ сочли мўйсафид ҳам, унинг ёнида ўтирган ёшгина жиккак йигитча ҳам, тўрдаги серсавлат фан номзоди ҳам — ҳамма ашуланинг ажойиб сеҳри билан маст, қўшиқнинг дам кучайиб, дам пасаяётган сермавж тўлқинларида сузар эди. Оҳанглар тўрт деворда жаранглаб кўнгилларни шундай зириллатар эдики, пойгакдаги жиккак йигитча ёнидагиларга сездирмай кўзларидаги намни бир-икки боғ артиб олди. Ҳовлида хизматда юрганлар ҳам, ҳатто навбатдаги таом — мантини қозонга энди териб улгурган семиз ошпаз ҳам эшикдан бош суқиб ашулага соме бўлиб қолишди. Деразадан бола-чақа, хотин-халажлар ҳам ҳайрон бўлиб мўралашарди.

Ашула тугагач, яна офаринлар айтилди, қарсақлар чалинди. Кейинги ашула шўх аскияга уланди, базм ҳизиди, суҳбатнинг жонона қуши даврада бемалол қанот қоқа бошлади. Орадаги расмий сўзлар, тортинишлардан асар ҳам қолмади, барча дилларнинг қулф-калитлари очилиб кетди.

Кўриб турибсизки, бу ерда ҳеч қандай мўъжиза рўй бергани йўқ. Оддий ашула ҳақида гап боряпти, холос. Аммо мўъжиза ҳам аслида оддий бўлади-да...

Дарвозабон

Ҳар куни ишдан қайтаётиб кўча бошидаги бўш ётган майдонча ёнидан ўтаман. Маҳалламиз болалари бу ерда қий-чув қилишиб копток тепишади. Кўча гуруҳларининг "Пахтакор"дақа ишқибозлари кўп эмас, ўтган-кетганларнинг бўлажак "Пелею Красницкий"лар билан унчалик ишлари йўқ. Бу ўйиннинг беихтиёр томошабини бўлиб қолган ота-оналарни эса команданинг энг уста ҳужумчиси киритган тўп эмас, балки "кечагина олиб берилган яп-янги ботинканинг не аҳволга тушгани" кўпроқ қизиқтиради. Бу эса баъзан командани ҳужумчисиз қолдириб, оғир аҳволга солиб қўяди.

Футбол жангининг асосий ишқибоз томошабинлари майдон четида қалдирғочнинг боласидай тизилиб ўтиришган "зигирдек"лар. Улар каттароқларнинг "ҳали кичкинасан, бор, оёқ остида ўралашма", деб ўйинга қўшмаганликларидан алам қилиб йигилари бурунларининг учида турса ҳам ишқибозликни қўйишмайди. Аммо уларнинг ора-сира бурун тортиб: "Қани, яна бир!", "Боп-ла!", "Ур!", "Ошир!", деб қичқиришларига майдондагилар парво ҳам қилмайди. Аммо мабодо майдон ёнидан ўтиб бораётган каттароқ "ҳақиқий ишқибоз"га ўхшаган одам тўхтаб, уларнинг ўйинларини кузатаётганларини сезишса борми, футболчиларнинг бир кучларига ўн куч қўшилади, ҳужумчилар ҳам бутун маҳоратларини ишга солишади, ўйин қизигандан қизиб кетади.

Мана ҳозир ўйиннинг шунақа — авжи қизиган пайти. Кўчамиз командаси ёлпасига ҳужумга ўтаяпти, катта ёшдаги томошабин олдида ҳар бир ўйинчи ўзини кўрсатиб қолишга тиришяпти. Афсуски мен ҳужумчилардан эмас, балки кўчамиз командасининг дарвозабони Рафиқдан кўз узолмайман. Мана у — бир томонига эски консерва қутиси, иккинчи томонига ўз ўқувчилик портфели қўйилган дарвозани сергаклик билан қўриқлаяпти. Яқинига тўп келиши билан унга ўзини отади-ю дарҳол ўртоқларига оширади. Бутун фикру зикри майдонда. Нариги командадаги дарвозабонлар бир ерда туравериб зерикканларидан тез-тез алмашинишади, ҳужумда ҳам ўзларини кўрсатишга ҳаракат қилишади. Рафиқ эса ҳамон ўз жойидан жилмайди.

Мана, Рафиқ ўз дарвозаси томон тепилган тўпни усталик билан ушлади-ю қўли билан ўртоқларига оширди. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди-да: чунки у дарвозада тургани билан тўп теполмайди — иккала оёгининг ҳам тиззасидан пасти йўқ... Дарвозада эса эски калишларни тескари кийганча ўйнайди, ўйин олдидан ечиб қўйган иккала ясама оёғи эса нарироқда ётарди.

Ўйин авжига чиққан, мен эса юрак ҳовучлаганимча дарвозабонимиздан кўз узмайман...

Бир уйлик

Қишлоққа ҳар гал келганимда уйдагиларнинг ҳол-аҳволини билганимдан кейин қариндош-уруғлар, маҳалладаги катта-кичикларни сўрайман. Шунда дадам қишлоқда бирор киши оламдан ўтган бўлса — айтади. Биринчи ишим — ўша хонадонга бориб кўнгил сўрашлик бўлади.

Бир сафар келганимда қишлоғимиздаги Абдуғани аканинг вафот этганини эшитдим. Лекин у ҳали унча қари бўлмай, иккўзи қип-қизил, девкор киши эди-ку? Унга нима бўлдийкин?

Суриштираман, унинг вафоти тафсилоти бошқачароқ. Абдуғани акани қўшниси Расулмат муаллимнинг ўгли уриб ўлдириб қўйганмиш. Чорбоғининг марзасига кўчат экаётган экан, Абдуғани ака ўз томонингга эк, депти, шунда бола қўлидаги калтак билан калласига бир солган экан, тил тортмай ўлибди...

Маҳалла-кўйчилик, кўнгил сўралмаса бўлмайди. Марҳумнинг хонадониди ҳамма аламда, газабнок. Унинг ўгли кўзида гилт-гилт ёш билан кўришди:

— Ака, шунақа қилиб, отамизни бериб қўйдик. Ўлдириб қўйишди...

Оғир. Жуда оғир унга. Шундай бир тинчлик даврида тупатузук юрган одамни ўлдиришса-қўйишса-я...

Марҳумнинг ўглига юпанч сўзларини топиб айтиш қийин. Оғир кайфият, эзилиш билан ташқарига чиқдим. Беихтиёр шу ишни қилган боланинг уйи тарафга қарайсан киши: тақа-тақ берк дарвозанинг тахталари синиб кетибди, ҳовли мозордек жимжит...

Маҳалла-кўйдагилар кап-катта одамни ўлдириб қўйган боланинг жазосиз қолганидан газабланиб гапиришарди. Унинг мушугини ҳам пишт дейишмабди, ҳатто бир кунга ҳам қамашмабди.

— Ҳа, уёқдагиларнинг томоқларини дарров ёғлаб ташлаган — бу Расулмат муаллим! — дейишарди одамлар. — Бўлмаса, одам ўлдирган ҳам қамалмайдими?

Яна ҳайрон бўласан киши. Ростдан ҳам, қотилликка қўл урган одам нега жазоланмайди?

Секин-аста воқеанинг тафсилотлари қулоғимга чалина бошлайди: бола Абдуғани акани урмаган экан, экаётган кўчатини экмайсан, деб у — уёққа тортибди, бу — буёққа. Шунда бирдан Абдуғани ака ерга йиқилиб индамай қолибди. Одамлар келишса муаллимнинг ўгли унинг тепасида эгилганича: "Бува, сизга нима бўлди, жон бува, кўзингизни очинг!" — деб турган экан. Шу пайт етиб келган Абдуғани аканинг ўгли: "Отамни нима қилдинг?!" — деса, "Жон ўртоқ, бувам манов кўчатни қўлимдан силтаб тортиб оламан, деб йиқилиб тушди, менда айб йўқ, менда айб йўқ", — дебди.

Кўм-кўк кўкариб, тилдан қолган Абдуғани акани кўтариб уйига олиб киришибди, у ўзига келмасдан жон берибди.

Абдуғани ака маҳалланинг оқсоқолларидан, ҳамма маъракаларга бош-қош эди. Расулмат муаллим эса олий маълумотли, ўқитувчи, лекин қайсарроқ одам эди. Негадир уни маҳалладагилар ёқтиришмасди. Илгариям бир сафар кўраси яқинидан ўтиб бораётган бир ногирон болага "тулки келди" дебми-ей сочма ўқ отиб, ҳалокатига сабабчи бўлган, дейишарди. Буниси иккин-

чиси бўлибди. Ғазабга келган маҳалла-кўй ундан ўч олишга аҳд қилибди. Абдугани аканинг жасадини қабрга қўйишда: "Шу кундан бошлаб Расулмат бир уйлик бўлсин, бирор киши у билан кирди-чиқди қилмасин, маърака-тўйларга айтилмасин ва уникага ҳеч ким бормасин, саломига алик олмасин, омин", деб фотиҳа қилишибди одамлар.

Мен борганимда ана шу қасам кучга кирган кунлар экан. Расулмат муаллимнинг уйида ҳам, мактабда ҳам тинчи йўқ, кечаси билан дарвозасига шарақа-шарақ тош ёғилса, кундузи уни кўрган марҳумнинг қариндош-уруғлари "ҳап сеними, шошмайтур", деб муштлари билан энгаklarини силашар, ё бўлмаса кечагина гаплашиб юрган одами уни ўликмисан-тирикмисан демасдан саломига алик олмай ўтар, буниси ургандан ҳам ёмон эди.

Мен уни мактаб олдида учратдим. Расулмат аканинг ранги-рўйи бир аҳволда, лўкиллаб қолибди. Ҳол-аҳвол сўрадим.

— Текширилиб ўғлимнинг бегуноҳ эканлиги аниқланди. Чол миёсига қон қўйилиб ўлган экан, — деди у менга.

Хотини эса бир гал кўрганимда бобиллаб солди:

— Ўлмай ўлгур, ўладими уйига бориб ўлса! Шундоққина, эшигимнинг тагида қоқилиб кетиб ўлибди-қолибди-я. Энди кечасию кундузи тинчлик йўқ. Ҳар кечаси келиб дарвозамизга тош отиб жон-қолимизга қўймайди-я, яшшамагурлар...

Мен уларга нима ҳам дея олардим. Улар ҳам ҳамқишлоқларим, бир нима деб тасалли берган бўлдим. Аммо маҳалла-кўй ҳамон ўз аҳдида турар, Расулмат муаллимнинг хонадони яккалаб қўйилган, уникага бирор зот оёқ босмас, у ёки укалари кирган бирор маъракадан бошқалар чиқиб кетишарди.

Менинг кўпни кўрган, мулла киши бўлган дадам "бу ишларнинг ҳаммаси бидъат, ўлган — ўлди, адоватни қўйинглар", деб маҳалла-кўйдагиларга неча бор айтган бўлса ҳам жамоат ўз билганидан қолмасди.

Расулмат муаллим ўз аҳволидан шикоят қилиб район катталарига борибди, улар келиб маҳаллани йиғиб мажлис ўтказишибди, лекин бари бир ўша-ўша гап. Одамлар нимаси биландир ўз кўнгилларини қолдирган одам билан муроса қилишни исташмасди. Кўпчиликка тараф йўқ. Расулмат муаллимни яна бир учратганимда ўзини анча олдириб қўйганини кўриб: "Ўзингизни тутинг, ҳеч гап эмас, ўтиб кетади", — деб тасалли берганим эсимда. Аммо...

Қишлоққа кейинги сафар келганимда катта-кичикни сўраб-сўрамасимдан дадамдан:

— Расулмат муаллим ҳам ўлди, — деган сўзни эшитдим.

Эй-й, ҳеч кимни бир уйлик қилмасин-а!..

Ҳамзанинг гуппи чопони

Шоҳимардонга кираверишда бир туп сада қайрағоч бор. Шу ердан гузар бошланади — шарқираб оқиб ётган симобранг сойнинг икки қирғоғида чойхоналар, қуш уясидай тепага қараб бир-бири билан қаватма-қават бўлиб кетган уйлар. Ёз охирладими, бу ерда сайил: одам демаган ҳеч ерга сиғмай кетади, ҳамма ёқда — ўнг қирғоқдаги Шаланг тепалиғи-ю, чап томондаги баланд Жаннат ариғи бўйларида ҳам одам. Айниқса рўпарадаги тепаликка — Ҳамзанинг қабрини зиёрат қилиш учун кўтарилаётганларнинг сон-саногии йўқ. Улар тик зинада турнақатор. Бу зинапояда роппа-роса икки юзу ўттиз тўртта пиллапоя бор. Бу зиналардан қари-қартанглар бир-бир босиб, ёш-яланглар эса сакраб-сакраб чиқишади. Лекин Шоҳимардонга келган одам борки бу улугвор, астойдил жазм қилингандагина чиқиш мумкин бўлган маҳобатли зинадан кўтарилмасдан, Ҳамзани зиёрат қилмасдан кетмайди.

Мана, пиллапоялар ҳам тугади, тепалик ёнбағридаги майдончада ажиб бир маҳзун нақшлар чизилмиш мақбара, унда беором қалб эгаси бўлган шоир абадий тин олиб ётибди. Қабр тошига унинг барқанот мисраларидан бири битилган:

Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшаймиз жаҳон ичра.

Нарироқда бир тўп қиз-қизалоқлар давра олиб, чирмандасини "дап-дап" чалганича қўшиқ айтишяпти.

Пастда, гузарда ҳаёт қайнайди — бир томонда дор, бир томонда полвонлар. Шоҳимардонлик Лочин полвоннинг атрофига давра олган киму, ўз ўғилларини ҳинд афсунгарлари сингари ёниб турган олов устидан ялангоёқ юриш, бир уюм шиша синиғи устига сакрашнинг машқини олдирган Турсунали полвонни олқишлаган ким...

Ҳозир Шоҳимардон хийла ўзгарган — қатор янги чойхоналар, дам олиш уйлари қурилди, келган саёҳатчилар учун ҳамма нарса муҳайё. Биз Шоҳимардонга бундан ўн беш йилларча муқаддам келганимизда жой масаласи хийла қийин эди. Келиб, сўраб-суриштириб бир танишимизникига тушгандик.

— Шоҳимардонга кираверишда бир туп сада қайрағоч бор, шундан бурилиб Зиннат холанинг уйини сўрасаларинг — ҳамма билади, — деб тайинлашганди бизга. Бу уйни қийналмай топдик — тор кўчадан шундоққина кўтарилганда кўҳнагина икки табақали эшик, болохонали ҳовли экан. Уй эгаси — ёши етмишлардан ошган Зиннат хола деган қотма, диловаргина кампир

экан. У бизни кўриши билан пешвоз чиқди, дастурхон ёзиб, туршагу баргаклардан қўйди.

— Олинлар, энглар, болаларим, Шоҳимардоннинг меваси та-варик... Мен ундан ўтмиш даврлар тўғрисида суриштираман, гап орасида унинг шоир Ҳамзани кўрган-кўрмаганлигини сўрайман.

— Вой, нега кўрмас эканман, айланай, — Зиннат хола ҳаяжон-ланиб, юзлари ёришиб кетади, — ахир, Ҳамзахон Шоҳимардонга келганда бизникига тушарди, мана шу болохонада турган...

Қулоқларимга ишонмайман. Мана шу мўъжазгина, кўҳна болохонада Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий яшаган, ижод қилган.

— Жуда ширин сўз, меҳрибон киши эди, — хаёлга берилганча ҳикоясини давом эттиради Зиннат хола. — Мен ўшанда бу уйга янги келин бўлиб тушгандим, унга янги чопон тикиб бергандим, хурсанд бўлиб, алқаб-алқаб кийиб юрарди...

Кампир ўша давр хаёлларига берилиб жим қолади.

— Жуда покиза киши эди, дуторни чертганда эшитганни сел қилиб юборарди. Қуриб кетгур ёмонлар унинг бошига етишди...

Хола шоирнинг фожиали ўлими, унинг қотиллари устидан бўлган судни гапириб берди.

Тошкентга қайтгач, Шоҳимардон сафарим, Зиннат хола ҳақида лавҳа ёзиб, газетада эълон қилдирдим. Лавҳа кўпчиликка маъқул келди шекилли, табриклаганлар ҳам бўлди. Лекин ўзини йирик ҳамзашунос деб сановчи бир кексароқ олим мени редакция йўлагига кўриб тўхтатиб, қовоғини солганча эътироз билдира кетди:

— Ҳамза тўғрисидаги лавҳангизни ўқидим. Шунини билиб қўйинг-ки, Ҳамза жуда маданий, таъби нозик одам бўлган. Ҳар қанақанги қаланги-қасанги қишлоқи хотинлар тиккан чопонларни кияверма-ган... Гапираверади-да одамлар, энди Ҳамзага яқинроқ кўринаман деб, эҳтимол бирон нарсанинг илинжида. Ҳар қанақанги гапларга лаққа тушмасдан текшириш керак, исботлаш керак, ука!..

Мен Ҳамзага ким чопон тиккану тикмаганлигини сўраб-су-риштиришни ўзимга эп кўрмадим, бунга вақтим ҳам бўлмади. Лекин Зиннат холамнинг самимий ҳикояси ростлигига заррача шубҳам йўқ эди.

Йиллар ўтди. Иттифоқо қўлимга бир китобча тушиб қолди, унда ўша даврда Шоҳимардондаги воқеалар ҳақида ҳикоя қилин-ган, уч-тўртта фотосуратлар ҳам бор эди. Улардан бирида Шоҳимардонда Қўшчи союзи тузишга бағишланган анжуман тасвирланган бўлиб, мажлис аҳли орасида эғнига гулпи чопон кийган Ҳамза ҳам турарди. Мен шоирнинг қатъиятли сиймосига ва эғнидаги одмигина янги чопонига узоқ тикилиб қолдим. Чопоннинг оддий қишлоқ аёллари қўлида қавиб-тикилганлиги

шундоқ билиниб турарди, матоси ҳам оддийгина — урушдан олдин Фарғона тарафда расм бўлган йўл-йўл Чимён алагидан эди. Ҳамза чопони устидан белини белбоғ билан боғлаб ҳам олган эди. Бу — ўша Зиннат хола тикиб берган чопон эди, уни Ҳамза ака хурсанд бўлиб, "алқаб-алқаб" кийиб юрарди.

...Шоҳимардонга кираверишда бир туп сада қайрағоч бор. Чап томонга қайрилсангиз мўъжазгина болохонали ҳовли олдидан чиқасиз. Икки табақали кўҳна кўча эшигини тақиллатсангиз, сизни кексалигидан қадди букчайиб қолган бўлса ҳам ҳали тетик бир нуроний кампир кутиб олади. У — Зиннат хола, ҳа, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга гуппи чопон тикиб берган табаррук она бўладилар.

СЎНГСЎЗ. Мен бу ҳикояни ёзганимга беш-олти йил бўлди. Замон ўзгарди, тарихимиздаги баъзи воқеалар, шахсларга бўлган нуқтаи назар ҳам ўзгарди. Эндиликда биз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни, бир томондан, ўз даврининг илғор зиёлиси, шоир, драманавис деб билсак, иккинчи томондан, мустабид совет тузуми учун курашганлардан ҳам деб биламиз. Унинг динга нисбатан бетоқатроқ сиёсат юргизганлиги ҳам энди кўриниб қолгандай, шу боисдан унинг қабрини қадимий мазор олдидан олиб, яна Шаланг тарафга — ўзининг эски жойига қўйиш тарафдорлари ҳам йўқ эмас. Шунинг учун юқоридаги менинг ҳикоям бироз шу кунга эп кўрилмаётгандай бўлиб ҳам туйилади. Лекин, Ҳамзанинг ўз даврининг илғор кишиси эканлиги, ўз умрини эзгуликка бағишлаганлиги, шу йўлда қурбон бўлганлигини ҳеч ким инкор эта олмайди. Совет тузумининг мустабидлигида Ҳамзанинг айби йўқ, зеро у тузумни эзгулик йўли деб тушунган.

Бобомансурнинг боғи

Бу боққа бешинчи ё олтинчи келишим. Боғ эмас — жаннат. "Қуръони карим"да жаннатга шундай нисбат берилган: шарқи раб оқиб турган дарё, унинг икки қирғоғида боғ, мевалари шундоққина эгилиб туради, остида ёстиққа ёнбошлаганингизча узиб еяверасиз. Бу — тўқима гап эмас, "Суратун-наҳл"нинг олтинчи-еттинчи оятларида шундай деб битилган. Жаннатки шундай бўладиган бўлса, бу боғ ундан минг чандон ортиқ. Кўз етгунча олмазор, шафтолизор, ўрикзор. Жоноқи олмалар офтобда қирмизи тусда товланади, ғуж-ғуж шафтолилар кўзни олади. Боққа кириб келган бир тегирмонча сув чор тарафга таралиб кетганидан

дарахтларнинг ости кўм-кўк майсазор. Бу боғнинг жамоли, бир томондан, меҳнатдан бўлса, иккинчи томондан, Сўхнинг мўмиёи аслдек табиатидан. Ҳув пастда тоғ дарёси шариллаб оқиб ётибди, ҳаво бирам тоза, узоқдаги қорли тоғларнинг нафаси шундоққина уфуриб турибди.

Урталикдаги супачада боғ эгаси Бобомансур ака билан суҳбатлашиб ўтирибмиз. Супа атрофидаги ариқчадан сув шарқираганча айланиб ўтиб, боғ қўйнига сингиб кетади. Ҳаммаёқ ажиб бир нафосатга тўла, фақат боғ эгасигина маъюс эди.

— Энди, боққа қаралса боғ бўлар экан-да, — дейди Бобомансур ака қўлидаги олманинг пўстини арчаркан ўйчанлик билан. — Болалар ҳаммаси ўз иши билан банд. Мен бўлсам... илгаригидек куч қаёқда энди...

Қария тўғри айтади. У олдинги кўрганимга қараганда анча қариб, чўкиб қолибди. Юзидаги ажинлари кўлайган, ранги синиққан. Юрганда оқсоқланиши ҳам илгаригидан анча кучайгандек. Чолнинг ёши етмишдан ошган, бунинг устига уруш жароҳатлари. Олдинги суҳбатларимизда у Новороссийск шаҳри яқинидаги Кичик ерда бўлган даҳшатли жанглarda қатнашганини, оғир яраланганини айтиб берган эди. Бир неча орден ва медаллари бор. Ҳамқишлоқлари Бобомансур аканинг шиддатлиги, ориятлиги учун унинг исми ёнига "қаҳрамон" сўзини қўшиб айтишади.

У урушдан қайтиб келгач, дарё бўйидаги ташландиқ бўлиб ётган бу тошлоқ ерни тозалаб, сув чиқариб боғ қилган, бутун оиласи билан унда ишлаган. Бу боғ Бобомансур ака учун худди ишонган тоғи, тириклик манбаи: у бутун умрини шу боққа бағишлаган. "Бобомансурнинг боғи" дейилса ҳамма билади, бу ердан меҳмон аримайди.

— Ўлжавой, чой келтир! — деб қичқирди қария нарида — қапа ёнида турган болакайга. Қорамағиздан келган тўққиз-ўн ёшлардаги бола кўп ўтмай олдимизга чойнакда чой қўйиб кетди. Ўлжавой Бобомансур аканинг кенжаси, ҳисоб бўйича ўн биринчи фарзанди. Катталари уйли-жойли бўлиб кетишган. Тўнғич ўғли Муҳаммаджон хўжаликда табелчи, унинг укалари Ҳабибулло йўл қурилишида ишлайди, Алижон эса давлат автомобиль назорати ходими. Бошқа ўғиллари ўқишда, ҳарбий хизматда, қизларини чиқарган. Ҳаммасининг иши, ташвиши етарли, боққа қарашга қўллари тегавермайди. Қария эса бундан хуноб.

Аммо Бобомансур акани ташвишга солаётган нарса — қуриб қолган икки-уч туп дарахтгина эмас. Қуриган дарахтнинг ўрнига бошқасини экса бўлади. Унга кечалари уйқу бермаётган, қийнаётган нарса — бошқа нарса. Боғни шартта совхозга топширворай

деса пешона тери синган, кўзи қиймади. Бунинг устига совхоз боғи бўлдим — оллоху акбар, боғ тамом бўлади. Не-не боғлар бор атрофда, ҳаммаси бир аҳволда, хароб, меваси пишмасдан туриб дуч келган уйига ташмалайди.

Устига-уштак яна бир ортиқча ташвиш чиқиб қолди: боғдан настрокда дарёга катта тўғон қуриляпти, сув-ку боққа чиқмас, лекин ҳар қалай шарқираб оқиб турган дарё қаёқда-ю, кўлоб бўлиб турадиган сув қаёқда. "Қолган дарахтлар ҳам ўз-ўзидан қуриб битмасайди", — деб кечалари алам билан ўйлаб чиқади у. "Ҳой чол, мунча ташвишини қиласиз, бир гап бўлар!" — деб уни уришиб беради хотини. Қария эса хўмрайганича бош чайқайди: "Э, сен нимани билардинг, хотин..."

Ҳар гал бу ерга келиб бир дунё ҳордиқ чиқариб кетадиган мен бу сафар оғир хаёллар билан қайтдим. Бобомансур аканинг боғининг ташвиши менга ҳам ўтган эди...

СЎНГСЎЗ. Орадан бир неча йил ўтгач Сўхдан совуқ хабар келди: Бобомансур ака оламдан ўтибди. Фотиҳага борганимда, болалари менга боғни кўрсатишди: хайрият, боғ уларнинг қўлида қолибди ёки ҳозирги замон ибораси билан айтганда, улар боғни ижарага олишибди. Бўлишмабди, шундайича турибди. Сўхга бориб "Бобомансур аканинг боғи қаерда?" деб сўрасангиз сизга ўша раҳматли боғбон — бир сўзли, ориятли, меҳнаткаш инсондан қолган бу жаннатмакон жойни кўрсатиб беришади.

Миробод фожиаси

— Бир вақт телефон устма-уст жиринглаб қолди. Телефон гўшагини кўтарсам, ҳозиргина жўнатиб юборганим — юк поездининг машинисти:

— Мен Миробод йўлида бир "Москвич"ни уриб юбордим, тез хабар олинглар... — дейди.

— Одамлари тирикми?

— Қаердан тирик бўлсин! Рўпарамга чиқиб кўндаланг бўлиб берди-ю! — деб ёмон сўкинди машинист.

Зудлик билан етиб бориб қарасак — Ғулумжон. Битта ўзи бўлсаям майли-я, машина тўла одам. Бола-чақалар...

Водийни қоқ ўртасидан кесиб ўтадиган темир йўлдаги мен қишлоғимга борганда доим чиқиб-тушадиган кичик темир йўл бекати бошлиғининг ўринбосари Юнусжон ака бу воқеани худди оддий нарса ҳақида гапиргандай ҳикоя қиларди. Одатда хизмат кишилари шундай бўлишади, ортиқча ҳиссиётга берилишмайди.

Ҳолбуки, бу ерда оғир фожиа юз берган: поезд уриб юборган машинада олти киши — учта катта ёшли одам (иккитаси аёл) ва учта ёш бола бўлган, рулда эса Ғулломжон...

Мен Ғулломжонни танирдим. Тўғрироғи, мажбуран танирдим. У қишлоғимга борганимда учиб-қўнадиган шаҳар аэропортида милиционер бўлиб ишларди. Самолётга ўтириш олдидан йўловчиларнинг қўл юқларини текширарди. Мен ҳар сафар самолётга чиққанимда шу йигитга дуч келардим. У ўз хизмат вазифасини жуда қойилмақом қилиб бажарарди. Мен уни кўрганимда нуқул ноқулай ҳолатга тушардим. Чунки у мени таниган, кимлигимни билган ҳолда ўзини танимаганга солар ва ҳар сафар менинг энгилгина портфелимга қўл суқиб, эринмасдан ағдар-тўнтар қилиб текширарди. Кейин яна мурувват қилгандай "ўтаверинг, домла", деб ҳам қўярди. Хизмат бўлгандан кейин танишим-нотанишим текшираверсину, лекин унинг чўзинчоқ, юпқа лабларидаги ясама, такаббуруна кулгиси, ўзига зеб бериши энсамни қотирарди. Танишларим унинг қўшни қишлоқлик аллакимнинг ўғли эканлигини айтишар, лекин менинг бу йигит билан яқинроқ танишишга сира райим бўлмасди.

Бир куни уни пойтахтда учратиб қолдим, кўчада бақамти келиб қолдик, ноилож саломлашиб, ҳол-аҳвол сўраган бўлдим. У ўз соҳаси бўйича олий мактабни сиртдан тамомлаганини айтди, мен уни табрикладим, сўнг ажралишдик. Кейинчалик у хизмат бўйича юқорилаб темир йўллар ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш бўйича бошлиқ бўлибди, бизнинг бекатимиз ҳам унга қарар экан. Ҳа, чаққон, иш деса отасини ҳам танимайдиган бу ёш кадр — "кўтарилган" экан. Аммо "кўтарилиш"дан олдин одам ўзини "босиб олиши" ҳам керак эканми, мана оқибати ёмон бўлибди. Поездлар ҳаракати хавфсизлигини таъминлаши керак бўлган масъул ходим катта тезлик билан яқинлашиб келаётган поездни кўриб туриб, унинг йўлидан кесиб ўтмоқчи бўлибди. ("Ўзимнинг участкам, ўзимнинг поездим, мен бошлиқман-ку", деганми...) Машина темир йўлнинг қоқ устига чиққанда шитоб билан келаётган поездга кўндаланг бўлибди-қўйибди. "Чаққон" шофёр "қой" дейишга улгурмабди. У ўзининг ёш жони билан бирга машинадаги оиласи, фарзандлари, қариндоши ва унинг болалари жонига ҳам зомин бўлибди...

Ҳар сафар шу йўлдан ўганимда ўша фожиа кўз олдимга келаверади. Қурбонларга чин юракдан ачинаман ва шу билан бирликда жамики ўзига бино қўйган, мансабига зеб берган олифта ва ҳовлиқмаларга нафратим ошади.

Аълам домланинг алами

(Ўтмишдан бир шингил)

Менинг дадам мулла киши эдилар. Уларнинг бир устозлари бўлгучи эди, уни аълам домла дейишарди. (Кейинроқ билсам — шарият, яъни диний қонунларни билган, улар бўйича ҳукм чиқариб, фатво берадиган кишиларни аълам дейишаркан.)

Аълам домла бувамиз новча, узун соқолли, юзлари чўтирроқ киши бўлиб, тунд юзли, афтидан, хийла баджаҳл эди. Мен у кишини дадамга эргашиб бозорга борганимда кўрардим, у хўмрайганича қисқа-қисқа гапирар, юрганда катта-катта ва тез-тез қадам ташлар, унга етиб юриш амримаҳол эди. Мен у кишининг бирор марта кўлганини ёки ҳеч бўлмаганда юмшоқроқ гапирганини кўрган эмасман. Лекин у киши жуда илмли одам эди, дадам шу боисдан уни ўз устози деб билар, ҳурматини жойига қўяр, бозорини қилиб берар, гоҳ-гоҳ хабар олиб турардилар. Аълам домла бува қўшни қишлоқда яшарди, фақат биттагина қизи бўлиб, униям асраб олган дейишарди. Бу ўзига хос феъл-атворли, билимдон қария кўпчиликка қўшилмасдан бир четда ҳаёт кечирар, менимча, нимадандир қаттиқ аламноқ эди.

Ёш эдим, бир куни аълам домла бува бизникига меҳмонга келдилар. Дадам ўз устозларини жуда ҳурмат билан кутиб олдилар, зиёфат қилдилар. Кечқурун эса меҳмонни аравада кузатиб қўйишди. (Бунинг учун қишлоғимиздаги бир аравакашдан илтимос қилинди.) Устига айлантриб четан тўсилган қўқон аравага домланинг хотинлари — отин ойи чиқди, домла буванинг ўзи эса негадир ўтирмасдан, араванинг олд тарафида икки оёқларини шотининг икки томонига қўйганича четанга суяниб, тик кетадиган бўлди. Бундан ажабланиб: "Домла бувам аравага чиқиб, ўтириб олсалар бўлмайдими?" — деб сўраган аравакашга: "Ишинг бўлмасин, у киши шундай кетадилар", деб ўшқириб беришганди. Кап-катта мулла буванинг бунақа кетишлари сабабини болаларча қизиқиш билан дадамданми, бувамданми сўраганимда мени ҳам: "Ёш бола ҳамма нарсани сўрайверадими?!" — деб уришиб беришгани ҳамон эсимда. Йиллар ўтгач, бу сиру синоатнинг тагига етгандай бўлдим.

Аълам домла бува (у кишининг асли исмлари Мулла Мўмин экан) ёшлигида бир сўзли, қайтмас йигит бўлган экан. Қўқон ва Бухоро мадрасаларини тамомлаб келган бу илми пухта, ёш аъламнинг айтгани айтган, дегани деган экан. Унинг бой-бадавлат акалари ҳам чапдаст укаларининг измидан чиқишмас экан. Мулла Мўмин бир уйланибди, икки уйланибди, уч уйланибди.

Қуръондаги тўрт бора уйланиш ҳақидаги рухсатни маҳкам ушлаган Мулла Мўмин тўртинчи марта уйланибди — қўшни қишлоқдаги ёш, гўзал қизни хотинликка олибди. Аммо унинг бу сафарги уйланиши жуда қимматга тушибди. Бу гўзал қизнинг довуғи ўша пайтда донғи кетган бир ўғрибошига ҳам етиб борган, у қизни кўзи остига олиб юрган экан. Аммо қизнинг аълам домла никоҳлаб олганини эшитган ўғрибоши шериклари билан келиб, кечаси чимилдиқдан куёв — домлани олдириб келади ва жаҳл устида уни... бичтириб ташлайди. Акалари Мулла Мўминни ўғрибоши қўлидан тирик қутқариб оладилар, аммо у энди абадий майиб бўлиб қолган экан. У барча хотинларининг жавобини беради, аммо кичик хотини: "Мени деб шундай бўлдингизми, мен сизни ташлаб кетмайман", деб у билан бир умрга қолади.

Аълам домла буванинг ўтганига анча бўлди, лекин у ёруғ дунёдан алам билан ўтгани аниқ эди...

СҮНГСҮЗ. Мен бу ҳикояни анча олдинроқ ёзган эдим. Негадир дадамлар билан аълам домла бувам ҳақида сўзлашишдан ўзимни тиярдим. Аммо бир сафар Қўқон мухторияти ҳақида дадамдан ниманидир сўраганимда, у киши: "Ахир, аълам домла буванг Қўқон мухториятининг энг ўткир нотиқларидан биттаси эди-да... Ҳукумат бости-бости қилиб ташлагандан кейин қишлоғига келиб қолган..." дедилар. Ҳа, ҳурматли Мулла Мўмин бобомизнинг аламлари биттагина эмас экан...

Сафед Билаъл ҳикояси

Нотаниш жойлар киши кўзига доим сирли кўринади. Фарғона водийсининг энг шимолий чеккасида чор атрофи тоғлар билан ўралган бир қишлоқ бор. Қирғизистоннинг Олабуқа районига қарашли бу қишлоқнинг номи оддийгина Мозор қишлоғи ёки Сафед Билаъл деб юритилади. Бу номни унга қишлоққа кираверишдаги гумбазли узоқдан маҳобат билан кўриниб турадиган қадимий мақбараси бор мазористон берган.

Йўлимиз тушиб, бу қишлоққа меҳмон бўлдик. Турган гапки, борилган манзилда энг биринчи навбатда осориатиқаларни кўришга ҳаракат қилинади. Биз ҳам кўпдан бери эшитиб юрганимиз — мазор жойни бориб кўришни ихтиёр қилдик. Мезбон — шу қишлоқлик билимдон, дилкаш йигит таклифимизга дарҳол рози бўлиб, бизни ўша ёққа бошлади. Чангли, баланд-паст кўчалардан ўтиб, узоқдан ям-яшил оролдек кўриниб турган дову дарахтли қабристонга яқинлашдик.

Мозорлик тепаликка жойлашган, азим чинорлар, гарвақайлаб кетган бақатераклар орасида жуда қадимийлиги сезилиб турган, йиллар, асрлар имтиҳони хийла абгор қилиб қўйган баланд мақбара қад кериб турибди. Мақбара атрофида таъмир ишлари олиб борилаётганлиги сезилиб турарди. Афсуски, хонақоҳ эшигида катта қулф осиглиқ. Берироқда мўъжазгина майдонча. Унда анча улкан супадай ясси тош турибди, атрофига эса арабча ёзувлар ўйиб битилган катта-кичик қабртошлари суяб қўйилибди. Қачонлардир ўрганганимиз — араб тили бўйича хаёлда қолган билимларимизни ишга солиб, чираниб қабртошларидаги битикларни ўқиймиз:

"Ҳозал қабри..."

Бу эса "Ушбу қабр..." дегани холос. У ёғига "тиш ўтмайди", бунинг устига бир-бирига устма-уст битилган бу хилдаги "хати куфи"ни ўқиш унча-мунча матншуноснинг ҳам қўлидан келавермайди. Уша ерда юрган шайхмижоз қария ҳам бу мозор тарихини очиқ-ойдин айтиб беролмади.

Кейинчалик қўлимга Исҳоқхон Жунайдилло ҳожи ўғли Ибратнинг "Фарғона тарихи" асари тушди-ю, мен бу мозоротнинг асл тарихини билгандай бўлдим. Асарда ёзилишича, чорёрлардан бири — Ҳазрати Усмон даврида Жарир бин Абдуллоҳ деган лашкарбоши раҳбарлигида уч мингга яқин лашкар аҳолини исломга тобе қилиш учун Фарғона музофотига юборилган, Араб қўшинлари олдин Қубони, кейин Асхини, сўнг Косонни олиб, бу ёққа, яъни Ўнғорга яқинлашиб келадилар. Улар Ўнғор ҳокими Карвонбасга таслим бўлиш тўғрисида мактуб киритишганда у гўё арабларнинг таклифига рози бўлиб, мусулмонликка кирган, уларни тантана билан қарши олиб, зиёфатлар қилган. Сўнг махфий равишда тайёргарлик кўриб, араблар ва уларга тобе бўлган кишилар жума намозини ўқиётган пайтда тўсатдан ҳужум қилиб, уларни қириб ташлаган. "Андаги муҳорабада шаҳид бўлганлар бунга шоҳид, ул ерларда шуҳадолар мозорларида тошларга ёзилган тарихи вафотлар ва манқабалари бордур", деб ёзадилар мавлоно Ибрат. Биз ўқий олмаган "Ҳозал қабр..."ларнинг ёзуви ана ўша даврлардан қолган экан...

Бу мозорнинг Сафед Билаъл деб аталиши афсонасига келсак, ҳикоя қилишларича, саркарда Жарир ўша жангда ҳалок бўлганида унинг Билаъл исмли чўриси тўп-тўп уйилиб ётган, кесилган бошларни олиб келиб, шу ердаги булоқда ювиб, хўжасининг бошини излаган ва ниҳоят топган эмиш. Бу аснода унинг қоп-қора сочлари оқариб кетган экан. Шу боисдан уни Сафед Билаъл деб аташган экан.

Мен бу ердан ҳар сафар ўтганимда кўз олдимга даҳшатли ва улугвор манзара — уйилиб ётган бошларни бирма-бир қўлига олиб булоқ сувида юваётган ва уларда ўз хўжасининг қиёфасини излаётган чўри қиз — Билаъл келади...

Бухоро амирининг жаллоди

Бухоро тарафдан келган очиққина, хушчақчақ қўшним бўларди. Ўша билан шунақа кирди-чиқдимиз бор эди. Бир куни у мени ҳовлида кўриб, ичкарига таклиф қилди.

— Дадамиз келувдилар...

Меҳмон билан кўришгани кирдик. Хонанинг тўрида оқ ятак, оқ иштон кийган барваста, чўққи соқол қария ўтирарди. Чол кўришгани қўл узатди, тезлаб бориб сўрашдик, узун қўллари юмшоққина тегди. Дуойи фотиҳа қилинди.

Чой устида ҳол-аҳвол сўрашдик. Қария етмишлардан ошиб қолган бўлса ҳам ҳали тетик эди. Унинг чайир гавдаси, оқ ятак тагидан чиқиб турган елкалари, узун ва йўғон бўйни бу чолнинг ёшлигида хийла кучли бўлганидан дарак бериб турарди. У кулумсираб, майин боқар, фақат четлари қонталаш кўзалари кулмасди. Қария менинг касбимни, ишимни суриштирди.

— Қўшнимиз ёзувчи, — деб менинг ўрнимга изоҳ берди ўгли. Кейин яна дадасига юзланди:

— Дада, сиз ёшлигингизда Бухоро амирининг жаллоди бўлгансиз-а, шунга айтиб беринг!

Чой хўплаб турган чол бир сесканиб тушди-ю, ўзини босиб, илжайгандек бўлди:

— Жаллоди эмас, саллоти дегин... — Кейин ўглига тикилиб қараганча қовоқларини солди: — Қаёқдаги гапларни кавлайсан-а...

Орага ноқулай жимлик чўқди. Ишга боришим баҳонаси билан ўрнимдан кўзгалдим. Хайрлаша туриб, кўзим чолнинг пиёла тутган қўлларига тушди: кўм-кўк томирлари туртиб чиққан панжалари негадир дир-дир титрарди. Албатта, қўшнимнинг отаси Бухоро амирининг жаллоди бўлганми-йўқми — бу муаммолигича қолди, аммо унинг йўғон, сертомир паншахадек қўллари анчагача кўз олдимдан кетмай юрди...

Маъсум дарахтлар

Девор-дармиён икки қўшни бир-бирлари билан аразлашган эдилар. Ўртада кирди-чиқди йўқ, рўпара келинганда "Бетинг курсин", деб тескари қарашлар... Уларни бир-бирларидан гўё

қалин хитой девори ажратиб турарди. Аслида эса бу шунчаки, пастгина пахса девор бўлиб, икки тарафда ўсган дарахтлар унинг устида бир-бирлари билан чирмашиб кетишганди. Бу қўшнининг ўриги катта бир шохини қўшнининг ҳовлисига қараб ёзиб юборган, у қўшнининг олмалари эса буникига ўтиб, шиғил меваларини осилтириб турарди.

Масъум дарахтлар уришиш, аразлаш нималигини билишмас-ди-да...

Улуғлик соатлари

(Чизги)

Мен эрта тонгни улуғлик соатлари деб атайман. Қуёш гўё ўз элчиси тонгги шафақни юбориб, "Ердагиларга бориб айт, огоҳ бўлишсин, мен чиқиб келяпман", деяётгандай. Ҳа, Қуёш — улуғ мўъжиза. Унинг истиқболига пешвоз чиқиб, кутиб олмаслик — катта гуноҳ.

Эрта тонгда уйғонганимда яна бувим эсимга тушади. Волидам: "Болам, эрта туриш керак, эрта тонгда фариштаи малоикалар насиба улашиб юришади. Кимки уйғоқ бўлса — ўшанга тегади", дегувчи эдилар. Дадам ҳам, бувим ҳам эрта туришарди. Саҳар мардонда турган бувим ҳовлию эшик олдиларини чиннидай қилиб супуриб чиқар, кейин бизларни уйғотар эди. Аммо ёшлик, гафлат уйқусига гарқ ботган биз болалар қаёқда тура қолардик? Фингшиб, кўзимизни очолмасдик, бошимизни яна кўрпага ўраб олардик, шундоқ ёнгинамиздаги мактабга ҳам кеч қолардик, қўйиб беришса то чошгоҳгача қотиб ухлардик. Қани энди, ўша тонглар қайтиб келса! Йўқ, ўтиб кетишган улар, фаришталар ҳам насибаларни улашиб бўлишган.

Аммо қодир Аллоҳ насиб этса — олдинда ҳали тонглар кўп. Энди ўзимиз болаларни эрта тонгда уйғотамиз. Ҳар тонгни бедор кутиб олиш пайидамиз. Энди қолган насибадан умидвормиз. Ҳа, ҳар тонг ўзини яхши ният билан кутиб олган одамга бир олам насиба олиб келади. Тонг саҳарда туриб юзини ювган киши бир олам тетиклик, шахдамлик, яхши кайфият олади, руҳи тонгдай покиза бўлади. Инсон гафлатдан бош кўтариб, ўзини англайди, инсоний юмушларга киришади, ишлайди, қуради, яратади. Унинг улуғ ишлари, инсонлиги шу — тонгдан бошланади.

Шунинг учун ҳам мен тонгни улуғлик соатлари деб биламан. Саҳар мардондан кеч қолмаган мардларни олқишлайман.

Акаслар орасидаги ёлғиз бир туп тут

(Лавҳа)

Ёзнинг иссиқ кунлари эди. Шаҳарнинг гавжум кўчаларидан бири четида ўсган баланд акас дарахтлари остида салқинлаб тургандим. Умуман шаҳарнинг бу қисмида анча илгарилар экилган акаслар кўп эди. Бошқаларни билмадим-у, менинг бу дарахтга унчалик хушим йўқ, унинг кўриниши совуқ ва хунук, шохлари ҳам беўхшов — қингир-қийшиқ, ҳар томонга тарвақайлаган бўлади. Баъзиларида аллақандай илонсимон, кўкиш, ейиш тугул ҳидлаб ҳам бўлмайдиган мевалар осилиб ётади. Лекин у жуда беор дарахт — қаерга экилса шу ерда апил-тапил илдиз отиб, бир нарсадан қуруқ қолгандай кўтарилиб, кейин безрайиб, ҳаммаёққа шох ёйиб тураверади. Ҳеч бўлмаса сояси бор-ку, дерсиз. Сояси ҳам ўзига ўхшаган — шунчаки, бебарака. Ҳар бир япроғи бир-бирига мутаносиб бўлган муҳташам чиннору, йигитлардек қадди-қоматли мирзатерак ёки бўлмаса чоллардек чордонани чор қурган тол соясининг роҳати қаерда-ю, минг алфозда қийшайган, чангакшоҳ акасининг олачалпоқ сояси қаерда!

Шу алфозда хаёл суриб кўзим бирдан акасларнинг қоқ ўртасида ўсган бир туп балхтутга тушиб қолди. Шунча ножинс дарахтларнинг қаторига тутдай азиз мевани ким, қачон, қайси мақсадда ўтказган экан, билмадим, лекин замонанинг зайли билан у шу ерда унибди, ўсибди. Одатда балхтутлар танаси йўғон, ўзи ҳар томонга шохлаган бўларди. Бир ўзи бутун бир ҳовлини тутиб ётган, бутун бир маҳалланинг боласини боқадиган баракали тутлар ҳали ҳам унда-мунда учраб туради. (Бир замонлар пахта қуриштишга ўтин, пилла қуртига ем деб бу бечораларни ҳам "кес-кес" қилишиб, қирғин солинган.) Аммо бу тут бечора жуда қийналиб кетибди: она заминдан куч олиб ўсган дарахт қуёшдан ҳам баҳра олиш учун жон-жаҳди билан курашибди, теграсини қуршаб олган сертикан, чангакли кўшнилари билан олиша-олиша ёруғликка интилибди, жой торлигидан, нафас олишга ҳам имконият йўқлигидан жудаям бўйчан, ингичка, қилтириқ бўлиб ўсибди-ки... Нима қилсин, ихтиёр ўзида бўлмаса бечоранинг! Лекин шундай ҳолда ҳам тут мева тугибди, унинг марвариддай оппоқ мевалари ер билан битта бўлиб тўкилиб ётибди. О, кўнгли кенг, хокисор дарахтгинам тутжон! Ҳим-матингга, бардошингга офарин!

Одамлар эса тўкилган марварид тутларни босиб-эзиб ўтиб боришарди. Улар акаслар қуршовида ўсган тутни пайқашмасди ҳам...

Табиат ва инсон

Ҳар куни уйқуга ётишдан олдин минг қадам юриш одатим бор. Роппа-роса минг қадам, эринмай санайман, бир қадам ҳам кам бўлмайди. Шунда кечки овқат ҳазм бўлиб, енгил тортасан киши, уйқу ҳам жойида бўлади. Лекин ўша минг қадамни... қаерда юриш деган муаммо ҳам бор. Шаҳардаги каталақдан каттароқ ҳовлимнинг у ёғидан бу ёғига роппа-роса йигирма марта бориб келсам — мўлжалдаги минг қадам босилади. (Кўча-кўйда бемақсад юришни жиним суймайди.)

Туғилган қишлоғимда бир муддат туриб қолдим. Тарки одат — амримаҳол — ҳар кеча минг қадам юришимни қанда қилмайман. Лекин кенгчилик эмасми — ҳовлини қўйиб, ташқарида кезаман. Одамлар гавжум катта кўчадан шарт буриламану дала йўлидан юраман. Каналнинг нариги бетидаги камқатнов йўлни хуш кўриб қолдим. Бир томони сув, бир томони кимсасиз далалар. Шу йўлдан босган қадамимни санаб, хаёл суриб аллақанча жойга бориб келаман. Ҳеч кимнинг мен билан иши йўқ, дуч келган одамга салом бериб саноғингдан ҳам адашмайсан. Ҳа, кишига гоҳ-гоҳ ёлғизлик ҳам керак.

Бир куни яна тунги минг қадам сайрига чиқдим. Қишнинг бошлари, ҳаво унча совуқ эмас, лекин ғира-шира туман тушган эди. Осмондаги ой ҳам кўзга аранг кўринар, кўройдинда атроф аллақандай сирли туюларди. Катта йўлнинг давоми — кўприқдан ўтиб бурилдим, ўзим ёқтирган кимсасиз қирғоқ бўйлаб кетдим. Кўп ўтмай қишлоқ уйлари ортада қолди, далалар бошланди. Дала четларидаги қатор тутлар саф тортиб туришибди. Бу томонда эса канал сувлари сирли шивирлайди. Одамлар масканидан бироз узоқлашиб табиат қўйнига кириб бораёпман. Мўлжалланган маррага — минг қадамнинг ярмига яқин қолди, яна қирқ-эллик қадамча юришим керак. Шу пайт нимадандир чўчидим: бир пайтлар канал қирғоғидаги ана шу ажриқзорларда биргаликда мол-қўй боққан, аммо яқинда вафот этган ҳамқишлоқ дўстим эсимга тушдим, ё бирон нарса шитирладими, ишқилиб бир чўчиб тушдим, баданларим жунжикиб кетди, ҳаттоки бошимдаги сочларим ҳам тикка бўлгандай эди. Шоша-пиша атрофга қарадим, ҳаммаёқ аллақандай ваҳимали, ҳув даладаги қатор тутларнинг тарвақайлаб кетган шохлари ҳам энди афсонавий алвастиларнинг пахмоқ сочларига ўхшаб кетган, улар гўё қаторасига мен томон босиб келаётгандай эди. Бу тарафимдаги канал сувлари ҳам одатдагидан баландроқ шовуллаётгандай бўлди. Мени бошқача бир сирли олам, қўрқинчли мавжудотлар ўраб олгандай эди.

Ўзимни босишга ҳар қанча ҳаракат қилсам ҳам ваҳима йўқ бўлмади. Тез-тез қадам босиб, маррамга етар-етмас орқага буттидим. Оёқларим худди орқага кетаётгандек. Қуюқ туман орқали тикиламан — қани қишлоққа етсам. Ҳар кунги йўл бугун одатдагидан узоқроқ туйилди. Қадамимни яна тезлаштирдим.

Мана, ниҳоят кўприк кўзга ташланди, ҳув нариги қирғоқдан одамларнинг овозлари эшитилди. Хайрият. Юрагимнинг дукури пасайди, қадамим секинлашди. Шундагина жиққа терга ботиб кетганлигимни сездим.

Орадан қанча вақт ўтган бўлса ҳам ўша воқеани унутолмайман, унга ташбиҳ излайман. Бу — феълимдаги заифлик, қўрқоқлик аломатими ё бошқа нарсами? Балки Она-табиат ўз қўйнидан чиқиб кетиб, унга бевафолик қилган, унинг ҳақиқий муҳаббатини шаҳар, машинаю чироқларга, яъни ҳозирги замоннинг қудайлигию ҳайё-ҳуйларига алмаштириб юборган ўз фарзандидан хафа бўлиб, шуни билдираётган бўлса-чи? Агар шундай бўлса, кечир мени, эй Она-табиат!

Мулла Аҳмадалининг фотиҳасида

Қишлоқда бир қўшнимиз бўларди, ўзининг яқинлиги ҳам бор эди. Бир вақтлар дадамнинг қўлида эскича хат-савод чиқарганидан уни мулла Аҳмадали дейишарди. Ўзи новча, суяклари бузуқ, яноқлари бўртиб турган, ўткир кўзли, қозоқ башара киши эди. Унинг Тожинса кампир деган энаси бўларди, қоп-қорагина, қотма кампир, бизникига тез-тез чиқиб турарди. Тожинса энанинг тили ширин эди.

— Ўргилай денг, Аҳмадалимни иккита мелиса шартта ушлаб олса бўладими, — деб бувимга дарду ҳасратини ёйиб соларди Тожинса эна. — Ғафлатда қолди, қочолмай қолди. Мелисалар қайишини унинг кўкрагидан мундоқ ўтказиб, иккови икки томонидан ушлашиб, "Юр!" дейишди. Вой боламдан айрилиб қолдим, войдод, деб уввос солиб, орқаларидан чиқим. Ўғлим бўлса индамайди. Бир вақти денг, ўргилай, эшигимиздан чиқиб сал юришувди ҳамки, Аҳмадали мелисаларнинг қайишини шартта бошидан оширдию, ўзини чорвоққа қараб уриб, маккажўхоризорга шўнғидию кетди. Мелисалар орқасидан қувиб кетишди, етишолмай денг, гум-гум ўқ қўйишди. "Вой, боламини ўлдириб қўйишди", деб солдим додди, солдим додди... Йўқ, бирпасдан кейин сўқинишиб қайтиб чиқишди. Кейин мен билан Буробияни қийин-қистовга солишди, ернинг тагидан бўлсаям топиб берасанлар, деб. Биз бўлсак "қайдан биламиз", деб ўтиравердик, ўргилай...

Бу гаплар уруш йиллари бўлаётган эди. Мен — ёш бола гапнинг нимадалигини билмасдан кампирнинг оғзига анграйганимча ўтирардим, бувим бўлса энанинг ҳурматидан унга ачинган бўларди. Кейин билсам, бу — Мулла Аҳмадали аканинг урушга боришдан қочганлари экан.

Ундан кейин қанча замонлар ўтди. Мулла Аҳмадали ака қишлоқда қассобчилик қилди, бир пайтлар ферма мудирини ҳам бўлди, кейин кам кўринадиган бўлиб қолди. Одамлар унинг номининг ёнига "чайқовчи" сўзини қўшиб айтадиган бўлиб қолишди. Бир сафар уни Фарғонанинг бозорида гуруч сотиб ўтирганини кўрдим. Қизгимтир, девзира гуруч. Қўлимга олиб кўрсам, гуручнинг гарди сал бошқачароқ туйилди. Одамлар: "Чайқовчилар давлатнинг гуручини обжувозда гишт майдаларини қўшиб оқлашиб, қизартириб сотишади", дейишарди, шунақага ўхшайди. Аммо бир томони қадрдонлик, буни сўраб ўтирмадим. Кўп ўтмай қишлоқда "Мулла Аҳмадали ака беш тонна гуруч билан қўлга тушибди", деган гап тарқалди. У қамалиб кетди. Бир куни Тошкентга — меникига иккита ҳамқишлоғим — Мулла Муҳсин ака билан Турсунбек бува келишди. "Келинглар?" — десам, "Мулла Аҳмадалини кўриб кетайлик, деб келдик, бизни унинг олдига олиб борсангиз", — дейишди. "Йўқ" дейишнинг иложи бўлмади. Бордик. Совуқда куни билан кутиб, кечқурун маҳбусни кўришга рухсат олдик. Аммо иккала қариянинг ҳужжатлари жойида эмас экан, фақат менга рухсат берилди, холос. Атайлаб келганлар буюқда қолиб, қамоқхонанинг кўришув хонасига мен кириб бордим. Мулла Аҳмадали акани бир милиционер олиб келди. Қучоқлашиб кўришган бўлдик. Ҳол-аҳвол сўрашдик, мен уни кўргани кимлар келганини айтдим. Гап орасида ярим ҳазил, ярим жиддий қилиб:

— Мулла ака, сал озроқ-да, ҳе йўқ, бе йўқ беш тоннага қўл урасизми, эви билан-да, — дедим.

— Э, укажон, ўзи ўн тоннадан ҳам ортиқ эди, давлат ярмини билди холос, — деди у менга очиқ кўнгиллик билан.

Мен лабимни тишлаб қолдим. Бизнинг мулла Аҳмадали акамиз унча-мунча чайқовчилардан эмас экан...

Одамнинг боши — Аллоҳнинг тоши, деган экан қадимгилар. Мулла Аҳмадали акамиз муддатини ўтаб, қамоқдан чиқибди. Бир кўрсам, анча чўкиб, мункиллаб қолибди. Энди илгариги "куч-ғайрат"лар йўқ. Аммо бутун ҳунарини ўгли Тўхтамуродга ўтказибди.

Тўхтамурод — Мулла Аҳмадали акам билан Буробия келинбувимнинг бирдан-бир фарзанди, "тилаб-тилаб топгани". Уни еру кўкка ишонишмайди. У вояга етди, аммо эрка бола эмасми,

гузук-қуруқ ўқимади, отасининг ёнида қассобчилик қилди, унга қарашиб юрди.

Буробия келинбувим бизникига чиққанда оламдан ўтиб кетган Тожинса энага ўхшаб дарду ҳасратини тўкиб солади.

— Шу денг, буви, муллангиз Тўхтамуродни бошига кўтаргани кўтарган. Нима қилайлик, шу биттаю битта тирноқ... Мана энди денг, кап-катта бўлиб, топиб-тутяпти. Данғорада магазинчилик қиляпти...

Мен бир сафар Буробия келинбувимга "Тўхтамуродни ўқит-мабсизлар-да, магазинчилик яхши иш-ку, лекин... ёш бола қийналиб қолмасмикан", дегандек гап-қилдим.

— Укажон, денг, менам айтдим, бирор ҳунарга ўқитайлик, деб. Лекин Тўхтамуродингиз денг, магазин оламан, деб турволди. Мен, ёшсан, қийналиб қоласан, десам, мулла акангиз "Одам қилгани — одам қилаверади, олаверсин", деб шарт кесди-қўйди. Мана энди ишлаб турибди, денг...

Тўхтамуродни кўча-қўйларда кўриб қоламан. У отаси олиб берган "Болга" машинасида уёқдан-буёққа гириллагани гириллаган. Одамлар "Тўхтамурод хўб пултопар чиқди-да, уйини магазинга айлантириб қўйди, нима десангиз топилади, калити Буробия келинбувининг қўлида", — дейишадиган бўлди. Ҳа-а, — деб юравердим.

Бир сафар Мулла Аҳмадали акани қишлоғимиздаги бир маъракада кўриб қолдим. Ранглари саргайиб, эти бориб суякка ёпишиб қолибди.

— Ҳа, Мулла ака, тинчликми?

— Ўзимнинг тобим йўқ, — деди у кўзлари ёшланиб. — Бунинг устига Тўхтамуродингиз олтмиш минг растарат қилиб қўйди...

— Олтмиш минг дедингизми? — деб қайта сўрадим мен. — Олти мингдир?

— Йўқ, олтмиш минг... — деди Мулла акам гўёки шунчаки гапдай. — Шунга тўлаяпман, бўлмаса биттаю битта болам, қамалиб-нетиб кетса...

Шундан билдимки, бизнинг Тўхтамуродимиз унча-мунча "магазинчи" бўлмаган экан...

Кўп ўтмай "Мулла Аҳмадали ака оламдан ўтибди", — деб эшитдим. Иш билан бўлиб, яна узоқчилик эмасми, хонадонидан кечроқ кўнгил сўрадим. Мени Буробия келинбувим совуққина кутиб олди.

— Ҳа, Мулла акангизнинг маъракасиам, қирқиям аллақачон ўтди, — деди у қовоғини очмасдан.

Мен бу хабарни эшитмаганимни, агар билганимда албатта етиб келишимни айтдим. Келинбувим секин-секин ўз дарду ҳасратларини тўкиб сола бошлади:

— Мулла акангизни Тўхтамурадингизни дарди ҳасрати адоий тамом қилди, денг. Уйдаги бор нарсани — сигиримизниям, гилампиламларимизниям сотиб бердик. Эллик мингдан қутулдик, энди ўн минги қолди...

Кейин яна гап Мулла акамнинг вафотига тақалди.

— Мулла акангизни бутун маҳалла-кўй келиб кўрди. Майли, сиз узоқдасизу, лекин мулла дадам (келинбувим менинг дадамни айтарди) бир марта ҳам оёқ изи қилмадилар. Мен доим у кишининг ҳолидан хабар олиб турардим, касал бўлганларида неча марталаб ширгуруч пишириб кирган эдим...

Фотиҳадан қайтгач мен Буробия келинбувимнинг гиналарини дадамга айтдим, "Домла дадам мулла акангиздан бирор марта хабар олмадилар", деб хафа бўлди-я, дедим.

Кўпни кўрган кекса дадам бир зум ўйланиб қолди.

— Шу йигит (дадам Мулла Аҳмадали акани айтарди) бутун умри бўйи бирор қадамни тўғри босмасдан, фириб билан, қинғирлик билан ўтди. Насиҳатларимизни олмади... Ўша хотин бўлса (у Буробия келинбувимни айтарди) ҳанузгача кечалари мастларга арақ сотади... Хўш, мен ана шундай хонадонга нима деб ҳол сўраб кираман?

Мен индаёлмай қолдим.

Қўрбошини қўрбоши деманглар...

(Ўтмишдан лавҳа)

Султон мингбошиникида ҳаракат катта: ташқарию ичкарилар меҳмонлар билан тўла. Қўйлар сўйилган, катта қозонларда қуюғу суюқ пишаяпти, зиёфат авжида. Аммо бу ерда на тўй бўлаётганини билиб бўлади, на маърака. Хизмат қилаётганлар оёқ учиди юришади, бир-бирлари билан шивирлаб гаплашишади, қаттиқроқ йўталиб қўйганнинг бошига таёқ тушиши ҳам ҳеч гапмас. Ҳамманинг ичини ит талаётганининг сабаби бор — бугун минг уйли Жалаер мингбошисиникига қиличидан қон томувчи Алиёр қўрбоши қўнган.

Гоҳ-гоҳ ичкари ҳовлидан мингбошининг серташвиш, тунд қиёфаси кўринади. У ташқаридаги ишларга бош-қош бўлиб турган Ҳайдар амин билан Абдуқодир халфага кўзларини ола-кула қилиб, пичирлаб дўқ қилади:

— Тез-тез бўлсаларинг-чи! Қўғирмани сузинглар!..

Хизматдагилар оёқларини қўлларига олиб югуришади. Қўғирма олдидан меҳмонларга бўза, мусалласлар тортилади.

Ташқари меҳмонхонадан қийқириқ, қарсақлар эшитилади. Йигитлар ўзлари билан олиб келган ёш болага кокил солиб ўйнатишяпти шекилли. Фақат ичкари уйдан гоҳ-гоҳ гўнғир-гўнғир овоз эшитилади холос. У ерда кўрбоши билан мингбоши ўртасида қандайдир кенгаш бўлаяпти. Бир оздан сўнг ичкаридан пешонасини тириштириб чиққан мингбоши оёқ учида пилдираб олдига етиб келган Ҳайдар амин билан Абдуқодир халфага қараб бош чайқади:

— Қўрбошининг авзойи бузуқ, бир нима қилмасак бўлмайдиганга ўхшайди.

Улар пичирлашганча гапларини давом эттиришаётган эди ҳамки, қозон бошидан ошпазга қарашиб юрган боланинг дўриллаган овози эшитилди:

— Маҳ, маҳ, қўрвоши, маҳ!

Мингбоши билан унинг ёнидагилар ялт этиб ўша ёққа қарашди. Маҳалланинг катта, жундор қари кўппак ити ўзига суяк ташлаган болага қараб думини ликиллашиб турарди.

— Овозингни ўчир, ладар лаънати! — деб вишиллади мингбоши ичкари уйга шоша-пиша қараб оларкан. Сўнг ёнидаги амин билан халфага жон-жаҳди билан қўл силтади. — Йўқотинглар!

Амин билан халфа қозон бошига қараб югуришди, мингбоши эса шоша-пиша ичкарига кириб кетди.

— Ҳой бола, ҳайда итингни! — деб ўдағайлади амин итни нима биландир урмоқчи бўлиб. Суяк гажиб турган ит бунга жавобан тишларини кўрсатиб ириллади.

— Эҳтиёт бўлинг, амин бува, тишлаб олади, — деди бола.

— Ҳе, итинг қурсинг, ҳой халфа, қараб ўтирмай ҳайдасангизчи! Чақиринг, оти нимайди?

— Оти... — чайналди халфа. — Маҳалланинг ити-да...

— Оти қўрвоши, — деди бола уларга ёрдамга келиб.

— Унингни ўчир-е! — деди амин газабдан титраб. — Қўрбоши эшитиб қолса нақ терингга сомон тикади-я!

— Битта сени эмас, ҳаммамизни ўлдирди, — деб унга қўшилди халфа.

Улар кўплашиб не азоб билан кўппакни кўчага ҳайдашди. Шу пайт ичкаридан мингбоши чиқиб, уларни имлаб чақирди.

— Қўрбоши кўнмаяпти, яна икки минг сўм пул, ўнта от берасан, деяпти, — деди у тиши оғриган кишидай афтини буриштириб.

Шу пайт кўчадан болаларнинг шовқин-суронлари-ю, итнинг йўғон вовулагани эшитилди:

— Маҳ-маҳ, қўрвоши, олкиш, қўрвоши!

Амин билан халфа ташқаридаги қўрбошини, мингбоши эса ичкаридагини тинчитиш учун югуришди.

"Ердан кўтаринг, болам..."

Кекса аммамиз оғир ётиб қолди. Унинг ўғли йўқлигидан кичик қизиникида ётар, куёви ҳар куни кампирнинг ҳолидан хабар олгани кирарди. Қарилик-ку ўзи бир хасталиг-а, бунинг устига дард қўшилгандан кейин қўяверинг. Докторларга кўрсатишди, куёв вилоятдаги катта шифохонага ҳам олиб бориб қаратди, бўлмади. Докторлар: "Энди кампирни уйга олиб бориб, ҳолидан огоҳ бўлиб тураверасизлар, ғанимат, дуосини олинглар", — деб жўнатиб юборишибди. Мана, уч-тўрт кундан бери унинг аҳволи янада оғирлашди. Бир пайтлар тўю тўйчиқ, маъракаларга бош бўлиб, ҳаммага айтганини қилдирадиган онабоши кампир энди бир бурчакда мунгайиб гужанак бўлиб ётар, кундан-кунга кич-райиб шамдек эриб борарди.

Бир куни у куёвини йўқлатди. Куёв эшикдан томоқ қириб йўталиб кирди.

— Эна, қалай, тузукмисиз?

Кампир кўзларини милтиратиб очди.

— Худога шукур, тузукман, болам.

— Жиндай тамадди қилволасизми, эна? Манови анорни сиқиб берайми, сувидан ичинг-чи...

Кампир "йўқ" деб бошини лиқиллатди. Унинг томоғидан сув ҳам ўтмай қолган эди.

Хонага оғир жимлик чўкди.

— Болам, — деди кампир эшитилар-эшитилмас. — Мени кўтаринг... Куёв бўлсангиз ҳам ҳар қалай боламсиз... Гуноҳ бўлса худо кечирар. Ердан бир кўтариб олинг...

Куёв индамасдан кампирни даст кўтардию, уйни бир айлан-тирди. Кампирнинг жони бир оз ором олгандай бўлди. Чунки уни қора ер ўз бағрига тортаётган эди. Кампир бир зум бўлсада ундан қутулмоқчи бўлган эди.

Эртасига эрталаб аммамиз оламдан ўтди.

Бегона қор

(Ҷизма)

Кузнинг ўрталари, ҳали дов-дарахт энди уч-учидан битта-ик-кита барг ташлаётган, кўчада бемалол костюмчан юрадиган бир пайтда тўсатдан ҳаво айниб, аччиқ изғирин турди-ю, томчилаб

турган ёмғир қорга айланди-қўйди. Биринчи қор. У одатда товуқ патисимон енгилгина бўлар, ҳавода ўзини кўз-кўз қилгандай буралиб, эшилиб тушар, кафтга қўндирилса бирпасда эриб кетар, ердаям қорхат ёзиб эгасига етказгунча ё турар, ё турмасди. Лекин бу галги қор бошқача, жуда астойдил ёғар, парчалари ҳам ғирт муз, оғир эди. У бирпасда ҳаммаёқни қоплаб олди, катта-катта бариларини ташлаб улгурмаган дарахтлар ергача эгилиб қолди, мўрт шохлар қарсиллаб синиб берди. Кечагина мулойим, илиққина кузак ҳавосида эркаланиб турган табиат бир зумда тош қотди-қўйди. Хдди қаҳратон қиш бошланиб кетгандек эди, одамлар бор иссиқ кийимларини эгниларига илиб олишди, қарғалар дарахтдан дарахтга қўниб қағиллай бошлашди. Ҳавода қишнинг рутубатли, аччиқ нафаси ҳукмрон бўлиб олди, совуқ урган япроқлар шитирлаб тўкила бошлади. Айниқса ҳовлимиздаги атир гулларга қийин бўлди: очилганларининг ранги қорайиб кетди, энди тугилган гунчалар фожиавий равишда бошларини қўйи эгдилар...

Кўп ўтмай офтоб чиқиб, кунлар юришиб кетди. Лекин табиат илгариги аслига қайтмади. Ногаҳон ёққан бегона қор ўз ишини қилиб бўлган эди.

Канал ва қария

Баҳору ёз лиммо-лим тўлиб оқиб турган каналнинг суви қишга келиб тўхтади-ю, канал қурий бошлади. Унинг лойқа босган қоп-қора тублари хунук кўриниб, икки қирғоғида ўсган дарахтларнинг эгри-бугри, чириган илдизлари очилиб қолди. Атроф жимжит, ҳавода қишнинг кишини жунжиктирадиган рутубатли, совуқ нафаси ҳукмрон, дарахтлар ҳам босиб келаётган қаҳратон ваҳмидан қўрқиб тош қотишган эди.

Канал бўйидаги ҳовлининг пастаккина кўча эшиги "ғийқ" этиб очилди-ю ундан майда гулли гуппи чопон кийган, қўлига ҳасса тутган, оппоқ соқолли бир қария чиқиб, каналга тикилиб қолди. Мўйсафиднинг кўзлари киртайган, ҳасса тутган қўллари билинар-билинимас титрар эд. Унинг хаёлидан кўп нарсалар ўтди: шу канал очилганда у қирчиллама ёшда эди. Ҳамма қатори у ҳам бу ҳашарга бел боғлаб қатнашган, қўлида кетмон билан тупроқ қазиган, қоплаб юқорига ташиган, туну кун тиним билмай ишлаган эди ўшанда. Осон бўлмаган эди канални қазिश. Лекин халқ ёпишган иш битмай қўймайди. Каналдан биринчи марта сув келганда ҳамма қатори унинг кўзларига ҳам ёш келганди. Канал унинг уйининг шундай ёнидан ўтди, тўлиб-тўлиб оққан

сувнинг шаббодаси доим унга тегиб турарди. Қария канал қирғоғидаги дўнгликка тушган кичкина ҳужрасида истиқомат қилар, ёз келди дегунча толлар остидаги тахта сўрига кўчиб чиқар, шу ер унинг севган жойи эди. Фарзандлари "дада, иссиқроқ уйда турсангиз-чи", дейишса "қўяверинглар, менга шу ер тузук, канал кўриниб туради", дерди. У ҳув муюлишдан оқиб келадиган канал сувларининг сокин мавжларига узоқ тикилиб ўтирар, гўё канал билан тилсиз, унсиз суҳбатлашарди.

Мана, орадан қанча сувлар оқиб ўтди. Умрни оққан сувга қиёс қиладилар. Қария кексайди, кейинги бир неча йил ичида анча чўкиб қолди. Табиатнинг келмоғу — кетмоқ деган аёвсиз қонуни ўз ҳукмини ўтказиш учун тобора қисталанг қила бошлади. Қария кундан-кунга ўзининг оғирлашиб бораётганини сезиб, қадрдони — канал билан хайр-хўшлашгани чиққан, лекин афсуски, оқиб турган сувлар йўқ эди.

— Сен ҳам мендек қуриб қолибсан-да, бечора, — дея шивирлади қария рўмолча олиб ёшланган кўзларини артаркан.

Қария орқасига қайтди-ю, мункайганича уйига кириб кетди. Шу кирганича қайтиб чиқмади.

Мана, баҳор келди. Канал сувлари яна тўлиб оқа бошлади, аммо ҳу муйилишдаги пастаккина эшикдан ўша қария сира-сира чиқмади.

У — оламдан ўтган эди.

Чўл шамоли

(Чизги)

Кеч тушди дегунча чўлда шамол туради. У ғувуллаб ўзини уёқдан-буёққа уради, дала ўртасидаги шийпонларнинг эшикларини тарақ-туруқ очиб, ичкарига ҳам бош суқиб кўради, томдаги шиферларни қўпориб, учириб кетмоқчи бўлади, пайкалларнинг четгидаги улкан бақатеракларни шовуллатади, кенг далалардаги ғўзапояларни силкитади, хашак-хушакни титади. Лекин негадир унга буларнинг ҳеч қайсиси ёқмайди, ўзини ҳар томонга уради, аллақайларгадир югуради, яна қайтиб келади, тўрт тарафга тентирайди, тинмайди. Кечаси билан тентаклик қилиб чиққан шамол эрталаб жиндак кўзёши қилиб олади-да, яна аллақайларга ғойиб бўлади. Яна кечқурун қайтиб келиб, ўз саркашликларини бошидан бошлайди.

Шамол ўзи минг йиллардан бери ўрганиб қолган бепоён, чегарасиз, тўсиқсиз бийдай чўлини қўмсар, ҳозиргисига эса ўргана олмасди...

Салтанат опа

Мен бу аёлни биринчи марта "Жигули" автомашиналарини тузатадиган марказий устахонада кўрган эдим. Баланд томли устахонанинг ичи тарақа-туруқ, гур-гур овозу бақириқ-чақириқларга тўла. Бериқоқда тўпланишиб туришган машина эгалари эса худди тиш дўхтирининг қабулига келган беморлардай бир-бирлари билан гоҳ-гоҳ ҳасратлашиб кўядилар. Мана шу тўпнинг ичида ёши анчага борган, лекин ҳаракатлари чаққон, хийла шаддод барваста бир аёл ҳам бор эди. Дастлаб мен унга унча эътибор бермадим. Чунки гоҳ-гоҳ такси минадиган аёлларни учратганимда уларнинг аллақандай эркаксимон туришлари-ю, чапанича гап сўзларидан энсам қотарди. Яна бир тоифа — ўз машинасини бошқарадиган аёллар бўлади, уларнинг кўпчилиги "мана, биз қанақамиз — машинаним бошқараверамиз", дегандай хийла кеккайган бўлишади (айниқса, бирор пиёда эркакнинг олдидан машиналарини физиллатиб ўтишганда!). Лекин бу аёл ҳар иккала тоифадагиларга ҳам ўхшамас, ҳар бир ҳаракати, сўзи, ҳатто енгил "хо-хо-хо"лаб кулишлари ҳам табиий, ўзига ярашган эди. Уни зиёли деб бўлмасди, кийиниши, сочини икки ўрим қилиб орқасига ташлаб олиши — содда, қишлоқча бўлса ҳам, дадиллиги, гаплари, ўзини тутишлари шаҳарча эди.

Иттифоқо, менинг машинам тузалди-ю, ҳайдаб дарвозадан чиққанымда йўлкада турган ҳалиги аёл "тўхтанг" дегандай бир имо қилди-да, олдимга келиб қайси тарафга юришимни сўради, кейин: "Мени Чилонзорга ташлаб ўтолмайсизми", деб қолди. Йўлим усти экан, рози бўлдим. "Бизниқига кириб бир пиёла чой ичиб кетинг", деб қаттиқ туриб олди ҳалиги аёл манзилга етиб келгач.

Салтанат опа (аёлнинг исми шундай экан) Чилонзорнинг Чўпонота мавзеидаги уйларнинг бирида, пастки қаватда турар экан. Киришимиз билан бир қанча катта-кичик болалар "келдингизми, опа", деб қўршаб олишди, ким чой кўйган, қизлар дастурхонга уннаган... Турган гапки, ўзбек хонадониди гапнинг боши бола-чақадан бошланади.

— Шуларнинг ҳаммаси ўз болаларингизми, опа? — деб сўрадим мен ҳам.

— Меники бўлмай кимники бўларди, ахир мен Қаҳрамон онаман-ку, ўн битта болам бор, — деди опа.

Ана холос! Қаранг-а, ҳозиргина устахонада ёшгина кўринган бу жувон Қаҳрамон она экан-да? Одатда ўн-ўн бир болани тарбиялаб вояга етказган Қаҳрамон она деганда кўз олдимизга

сочлари оқарган, ёши бир жойга бориб қолган онахонлар келарди. Бу аёл эса бутунлай бошқача, яна, "менинг гапларимга ишон-маяписиз шекилли", дегандай шўх кулиб қараб турибди.

Бирор пиёла чой ичганимиздан кейин мен табиий равишда иккинчи саволни бердим:

— Бу, поччамиз кўринмайдилар, ишдамилар?

— Йўқ, поччангиз йўқлар, ўзимиз турамиз, — деди опа ҳамон бемалоллик билан. Кейин у эрининг анча олдин ажрашиб кетганлигини айтиб берди.

Мен суҳбат мавзусини ўзгартиш учун опадан "ишлайсизми?" деб сўрадим.

— Ишлайман-да, ишламаса бўладими? Мен ишламасам мана бу қоракўзларни ким боқади? — деди у ҳамон кулумсираб. — Деҳқончилик қиламан.

Опа шаҳар атрофидаги сабзавотчилик хўжаликларидан бирида бригадир бўлиб ишлар экан.

— Болаларимнинг катталари қарашади, оилавий пудрат тузганмиз, карам, помидор, картошка экамиз, — деди опа. Кейин менинг матбуотга алоқадор эканлигимни билгач, рўзнома ва ойномаларда ўзи ва оиласи тўғрисида чиққан бир неча мақола, фотосуратларни кўрсатди. Уларда опа меҳнат илғори, болаларига меҳрибон она сифатида улуғланган эди. Ҳа, ҳали устахонада тўғри тахмин қилган эканман, бу аёл асли Бўстонлиқнинг Сижжагидан экан.

— Тоғли қишлоқдан бу ёқларга келиб қолибсиз? — деб ҳазиллашдим мен.

— Тақдир деб шуни айтсалар керак-да. Ўн олти яшаримда мени эрга бериб юборишган. Ҳатто ўқиншгаям улгурмаганман. Биласизми, менинг хат-саводим йўқ, десам ҳам бўлаверади. Ўзингиз айтгандай — тоғли қишлоқ, айниқса уруш йиллари, қийинчилик, мактабга бориб-бормай, ота-оналаримизга ёрдамлашгани далага чиқардик. Энди болаларимни ўқитяпман. Лекин кўпчилиги ҳунар ўрганишни маъқул кўришяпти.

Биз ўтирган хона опанинг меҳмонхонаси шекилли, жуда антиқа безатилган эди. Деворнинг бир томонида ғалати бир манзара — оқиб келаётган дарё, унинг икки қирғоғида баланд-баланд дарахтлар тасвири туширилган катта сурат. Бу — чет эл манзараси эди.

— Бу суратни Югославиядан олиб келганман, — деб қолди опа.

— Сиз... Югославияда бўлганмисиз? — ажабландим мен.

— Э, мен бормаган мамлакат қолмагандир, — деб кулди опа ва Югославия, Польша, Чехословакия, Ҳиндистон, Шри Ланка ва яна бир қанча мамлакатларни санаб ташлади.

— Польшада жуда қизиқ бўлди, — деб ҳикоясини давом эттирди опа кулиб. — Варшавадаги катта бир бутхонага кирдик. Жуда ҳашаматли, гапирган гапингиз жаранглаб чиқадиган бино экан. Одам кўп, серсоқол поплари у ёқдан-бу ёққа ўтиб турибди. Битта қовоғи солиқроғи келаётган эди, мен ёнимдаги аёллар билан "Шу поппи кулдириб, гапиртириб юборсам нима дейсизлар", — деб баҳс бойлашдим. Улар: "Гапиртириб бўбсан", дейишди. "Мана кўрасизлар", — дедиму, шартта поп томонга қараб юрдим. Эгнимда атлас кўйлак, нимчадаман, бошимда рўмол, ишқилиб, қараган ҳам қарайди, қарамаган ҳам. Қувлигим тутди-ю, ҳалиги попга қараб: "Отахон, яхшимисиз, тузукмисиз..." — дедим. Поп жойида қотиб қолди. Кейин кулиб мен билан саломлашди, қаердан келганимни сўради. Мен: "Ўзбекистондан, Тошкентдан", дедим. Поп бўлса: "О, узбек пани!" — деб эгилиб кўлларимни ўпса бўладими! Кейин менга таъзим қила-қила орқасига тисарилди. Хуллас, баҳсда ютиб чиқдим...

Шу-шу Салтанат опа билан таниш бўлиб қолдик. Бир сафар мен опа ишлайдиган жойга яқин ердаги шифобахш сувли касалхонага даволаниш учун бориб қолдим, шу ердагилардан опани суриштирдим. Салтанат опа менинг саломимни эшитиб, ўша куниёқ кўргани келди. Ҳол-аҳвол сўрашдик.

Опа менга олиб келган бир халта узуму олмаларни "олинг, олинг", деб қистаркан, яна юзларига кулги югурди:

— Тагин битта қизиқ воқеа бўлди. Меникига денг... ўғри тушди.

— Ўғри? И-е, қандай қилиб?

— Кечаси соат, билмайман, учми, тўртми, коридорда кимнингдир шарпасини сезиб, уйғониб кетдим. Ёлғиз аёлман, қўрқаман, йўлакнинг чироғи доим ёқиглик туради... Мундай қарасам, давангирдек бир йигит турибди, важоҳати хунук. Мақсадини дарров пайқадим. Қаранг-ки, ўша пайтда тилимга: "Келинг ука, яхшимисиз?" — деган сўз келибди. У бўлса серрайиб туриб: "Мени ким деб ўйлаяпсиз?" — дейди. "Ким бўлсангиз ҳам меҳмонсиз, остона ҳатлаб уйга кирган одам меҳмон-да, қани ичкарига марҳамат", дедим. Йигит бўлса бундай муомалани сираям кутмаган эканми, ҳанг-манг бўлиб, ичкарига кирди. Дарров дастурхон ёздим, чой дамладим. Йигит индамай ўтирибди, узатган чойимни истар-истамас олаяпти. Мен бўлсам кўрққанганимни билдириб қўймай деб оғзимга келган гапни қайтармаяпман. Бир пайт денг, йигит дабдурустдан: "Биласизми мен кимман? Мен ўғриман!" —

деса бўладими? "Менга сизнинг уйингизни қанчага сотишганини биласизми — беш юз сўмга!" — дейди. Ёлғиз туради, жуда бой, пули кўп, тиллаям топилади, дейишганмиш. Мен унинг гапларини эшитдим: "Вой бечора-ей, овора бўбсиз-да, — дедим. — Мен бошида эри йўқ муштипар аёл бўлсам, менда пул нима қилсин. Ўн битта болам бўлса — шуларни боқаманми, пул йиғаманми, тилла десангиз — мана бу қўлимдаги бир донагина билакузугим бор, онамдан қолган ёдгорлик, биров икки юз сўмгаям олмайди", дедим. Йигит индамай ўтирибди, кетма-кет сигарет тутатади. Мен бўлсам унга: "Жон ука, ишингиз қалтис иш экан, лекин қаерда бўлсангиз ҳам молини олинг-у, одамнинг жонига тегманг. Одамзод қирқ йилда бунёд бўлади, одамдан табаррук зот борми", дейман. Яна нималар дедим — эсимда йўқ. Шунда йигит: "Қанийди менинг онам ҳам сиздек бўлса... Қанийди сиздақа опам бўлса..." деди-ю, кўзидаги ёшини артиб, индамасдан чиқиб кетди. Қарасам, тонг ёришиб қолибди. Катта қизим говур-гувурдан уйғониб кетган экан. "Ким билан гаплашдингиз, опа?" — дейди. "Битта одам адашиб, адрес тополмай юрган экан"; — деб қўя қолдим. Лекин бирпасдан кейин дир-дир титраб кетдим. Қанақа балони даф қилганимни ўйласам юрагим орқамга тортиб кетади. Ўшанда ўзимни йўқотиб қўйсам, ё дод солсам борми...

— Кейин кўринмай кетдими ўша ўғри? — сўрадим мен.

— Йўқ, келди! — деди Салтанат опа хурсандлик билан ва менинг ҳайрон қолганимни кўриб, ўша йигит билан иккинчи учрашувини айтиб берди. Туғилган кунини ўтказаетган экан, болаларидан бири уни бир киши чақираётганини айтибди.

"Чиқсам — ўша йигит. Қўлида бир даста гул. "Опа, бугун сизни табриклагани келдим. Болаларингизнинг бахтига соғ-омон бўлинг", деб гулдастасини тутқазди. Хуш келибсиз, укам, қани, уйга марҳамат, десам, "Йўқ, раҳмат, киролмайман... Хайр, бахтли бўлинг!" — деди-ю, машинасига ўтириб жўнаб кетди..." — деди опа жилмайиб.

Кунларнинг бирида бир гуруҳ ёзувчилар Чилонзордаги бир маҳаллага учрашувга таклиф қилиндик. Қаҳрамон она сифатида Салтанат опани ҳам учрашувга таклиф қилишган экан. Навбати келганда унга сўз берилди. Мен: "Опа энди гапни роса бопласа керак", деб тургандим, йўқ, у киши "мажлислар гапдони" эмас эканлар.

— Мен бир оддий аёлман... Ўн битта бола туғиб, вояга етказдим, — деди у йиғилганларнинг ўзига тикилиб туришганидан хижолат тортиб. — Бошқа нима ҳам дея олардим...

Даврада қарсақлар янгради. Оддий ўзбек аёли, Қаҳрамон она — Салтанат опа бу олқишлардан уялиб, ёноқларигача қизариб кетган эди.

Яқинда яна бир хушxabар эшитиб қолдим: Салтанат опа икки ўғлини бараварига уйлапти. Қўшалоқ тўй, қўш келинлар муборак бўлсин, опа, хонадонингиздан бахт аримасин!

Амал қурбони

Бу кишини бир мен эмас — қаламқаш ҳамкасбларимнинг кўпчилиги танирди. Анча камтарин, камсуқум одам эди, ўз ишини, ўз идорасини яхши кўрарди. Лекин ҳамма нарсадаги сингари яхши кўриш ҳам меъёрида бўлгани тузук экан...

Бундан ўттиз йилларча муқаддам мен — университетни тамомлаган ёшгина йигит рўзнома тахририятларидан бирида ишлаб бошладим. Албатта, бирор идорага янги келган одам бу ердаги "эски"ларга — ишлаб турган ходимларга разм солади, улардан ўрганишга, яхшиларидан ўрнак олишга ҳаракат қилади. Тахририятдаги яхши ходимлардан биттаси ўша одам эди. У — ёшгина, чиройли, табиатан тоза йигит эди, кийиб юрадиган пушти ранг энги гачта кўйлаги ўзига ярашиб турарди, бошқалар билан муомаласи ҳам оддий, бекиноя, тўппа-тўғри бўларди. Тўғри, Абдухалил аканинг (у кишининг номлари шундай эди) қалами жуда ўткир бўлмаса ҳам, ҳар қалай, ёзишни билар, кўпчилик назарида келажаги бор, "ўсадиган" йигит эди. Ҳақиқатан ҳам у кўп ўтмай "ўсди" — янги ташкил этилган бир идорага бошлиқ қилиб тайинланди. Лекин у эски ҳамкасбларини унутмас, борганини яхши кутиб олар, дарров котибасини чақириб чой дамлатар, ўзи эса хоҳлаган томонга айланиб турадиган ўриндиғида гоҳ ўнга, гоҳ чапга ним бурилиб сўзлашиб ўтиришни яхши кўрарди. Тўғри, келган одамнинг ишини дарҳол тўғрилаб бермаса-да, лекин, ҳар қалай, унинг яхши муомаласи, энг муҳими — бу бошлиқнинг ҳайҳотдек катта хонаи хосига бемалол кира олиш мумкинлиги кишида яхши таассурот қолдирарди.

Абдухалил ака билан ошначилигимиз анча йил давом этди, йиллар ўтди, кечагина энги калта пушти кўйлак киядиган ҳурматли ҳамкасбимиз ҳам қариди, кўзойнак тақадиган бўлди, сочларига оқ оралади ва ниҳоят бир куни унинг доимий ҳордиқ олишга, яъни пенсияга чиқаётганини эшитиб қолдик. Мен у кишини кўрарман, деб идорасига келганимда хийла ёқимсиз манзарага — эски бошлиқ ўз ўрнини янги бошлиққа бўшатиб бераётган пайтга дуч келиб қолибман. Тўғрироғи, мен бу ҳолни

Абдухалил аканинг хонаси эшигини очиб, ичкарига киргандан кейингина билиб қолдим. Янги бошлиқ ҳам бегона эмас, шу идорада анча йилдан буён Абдухалил аканинг ўринбосари бўлиб ишлаган Каримжон деган йигит эди. Эшикни очиб киришга кирдим, қайтиб чиқиб кетиш ноқулай бўлиб, дастлаб Абдухалил акани ҳордиққа чиқиши билан, Каримжонни эса янги иш билан табрикладим. Гап орасида бошлиқнинг шу идоранинг ўзидан чиққан ёш, ғайратли йигит бўлганидан хурсанд эканлигимни қўшиб ҳам қўйдим.

— Ҳа, энди ҳамма нарса ёшларники, — деди ўзининг тўрдаги айланиб турадиган ўриндигида эмас — ён тарафдаги оддий курсида ўтирган Абдухалил ака қандайдир алам ва ҳорғинлик билан. Унинг ўз ишидан, ўз амалидан кетаётганлигидан жуда-жуда хафа эканлиги шундоққина кўриниб турарди. Бу суҳбатга аралашиб қолганимдан ўзимни ноқулай сездим-у, у кишини бироз юпатмоқчи бўлдим.

— Энди бемалол ижод билан шуғуллансангиз бўлади.

— Э, — деб қўл силтади Абдухалил ака, — раҳбарлик билан банд бўлиб ёзишдан бутунлай қўлимиз чиқиб кетган...

— Бўлмаса, яхшиси битта қалин китобни олволиб, олдингизга кўк чойни қўйволиб таржима қилаверасиз-да, — деб гап қўшдим мен Абдухалил аканинг бу идорада ишлаганида бир-иккита китобни таржима қилганини назарда тутиб.

— Уям қийин, — деб жавоб қилди у ғамгинлик билан. — Кўз чатоқ...

— Бўлмаса чойхонага чиқволиб улфатлар билан паловхон-тўрани қилиб уришга нима етсин, — дедим мен унга ачиниб. Кейин Абдухалил аканинг ўз амали, ўз хонаси-ю, ўз ўриндигидан сира-сира ажралгиси келмаётганлигини, юрак-юраклари эзилиб кетаётганлигини сездим-у, бу ачинарли манзарани бошқа кўрмаслик учун ташқарига чиқдим.

Кейин Абдухалил акани кўча-кўйларда бир-икки кўрдим, у худди ичидаги бўшатилган қопдек шалпайиб қолган, гаплари ҳам алмойи-алжойи туюлди. Ҳа, Абдухалил ака чойхоналарда қариялар билан улфатчилик қила олмади, нафақахўрлик гаштини ҳам сура олмади. Бирор ой ўтар-ўтмай унинг эси айниб, бетоб бўлиб қолганлигини эшитдик, ҳаш-паш дегунча Абдухалил аканинг оламдан ўтганлиги тўғрисидаги хабар тарқалди.

Мана, баҳорнинг ёмғирли кунларидан бирида бир гуруҳ дўстлари, ҳамкасблари Абдухалил акани охириги йўлга кузатиб қўйишди. Тобутни кўтариш олдидан ўтказилган бир зумлик мотам маърузасида унинг хизматлари ҳақида гапириб ўтган бўлишди. Лекин ҳеч ким уни "амал қурбони" деёлмади. Ахир, марҳум тўғрисида ёмон гапириб бўлармиди?

Тошкент гўдакхонасида Наврўз байрами

Наврўз кунлари эди. Ёзувчилар уюшмасининг бадий адабиётни тарғиб қилиш идорасидан кўнгироқ қилиб қолишди: "Тошкент гўдакхонасида бир байрам учрашуви қилиб берсангиз..." Касб экан, учрашувларга тез-тез таклиф қилиб туришади, йўқ демаймиз. Ахир, одамлар, китобхонлар билан юзма-юз туриб суҳбатлашишга нима етсин. Айниқса бирор байрам келдими — худо беради: таклиф устига таклиф. Хўп дедигу йўлга тушдик.

Гўдакхона шаҳарнинг бир бурчагида — Юнусобод тарафда, қалалиб ётган "дом"лар ўрмони ичида экан, излай-излай зўрга топдим. Илгари номини эшитардим, лекин биринчи қадам босишим бу ерга. Гўдакхона деганлари кичкина болалар учун мўлжаллаб қурилган боқчага ўхшаш икки қаватли бино экан. Бу ерда ҳамма байрам тараддуида, мудираю тарбиячиларнинг қўллари қўлларига тегмайди. Тантаналар бошланишига бироз вақт бор экан, мен болалар хоналарига кириб кўришни ихтиёр қилдим. Таваккал қилиб бир хонанинг эшигини очдим. Бир тўп жузук болалар. Уйнагани қайси, тувакда ўтиргани қайси, йиғлагани, хархаша қилгани қайси. Аммо мен киришим билан ҳаммалари менга қарашди. Қани энди бу нигоҳларга чидаш мумкин бўлса! Қай бирида "Ким экан бу келган амаки?" — деган қизиқиш, қай бирида отани қўмсаш... Қани энди тилга бу бегуноҳларга аталган бир ширин калима келса?.. Нафас келиб бўғизга тиқилиб туриб олгандан кейин... Қуйилиб келаётган ёшларни кўзойнак ҳам яшира олмагандан кейин... Лекин ёш болалар олдида йиғлаш яхши эмас, беихтиёр кўзёш аралаш илжаясан киши. "Салом, қизлар, йигитлар, яхшимисизлар..." "Якши, якши..." деб болалар тилидан жавоб қилади уларнинг рус энагаси... "Ҳа, қўзичоқлар, ҳа полвонлар... азаматлар... байрамлар билан..." Белгиланган пайтга кеч қолмай деб шошилиб, қуп-қуруқ келаверибман, нима қилишимни билмасдан болакайларга қўл чўзаман, бирови сўрашади, бошқаси эса қўл узатмайди. Начора, улардан хафа бўлиб бўлармиди, катталардан бевофолигу алам кўрган гўдаклар улар. Катта ёшлилар уларни дунёга келтириб қўйиб, кейин ташлаб кетишган. Сўрашма, гўдак, ҳаққинг бор катталардан нафратланишга... Яна уларга нималардир дейман, қай бирини қўлимга оламан. Йўқ, бўлмади, қурмагур бу кўзёшлари... Ноилож шоша-пиша йўлакка чиқаман, бурчакка ўгирилганимча узоқ туриб ўзимни босишга, ўнгланишга уринаман. Аммо кейинги хонанинг эшигини очишим

билан яна шу аҳвол: бир тўп жужуқ бола, савол, ҳайрат ва аллақандай лоқайдлик билан қадалган ўн беш жуфт кўз... Булар — катта гуруҳлар — икки ярим-уч ёшлилар экан. Кейинги хоналар — "биг-биг" йиғи товуши эшитилаётган "кичиклар гуруҳи"га киришга юрак бетламади. Гўдакхона мудирасининг айтишича, бу ерда тўққиз кунликдан тортиб уч ёшгача бўлган юз элликдан ортиқ гўдак тарбияланар экан. Уларнинг аксарияти тирик етимлар — ота-оналари ташлаб кетишган.

Бу орада байрам ҳам бошланиб қолди. Гўдакхона мутасаддиларию, тарбиячиларига минг раҳмат, болалар Наврўзи олам куни жиндай бўлсаям яйрашсин, лаънати етимлик бир зумга бўлсаям унутилсин, деб яхшигина тайёргарлик кўришибди. Катта хона чиройли безатилибди, тўрга палос солиниб, кўрпачалар тўшалибди, хонтахта устига ёзилган дастурхонга сумалак, кўк сомса ва бошқа ноз-неъматлар қўйилибди. Байрамга болаларнинг ақли етадиганлари — икки ярим-уч ёшлилари таклиф этилибди, улардан бир қисмини махсус ясантириб, қўлларига ўйинчоқ чилдирмаю, карнаю сурнайлар беришибди. Мана, баҳор байрами бошланиб кетди. Жажжилар хурсандчилик билан кириб келишди, мусиқа янгради, болалар ўйинларга тушишди, шеърлар айтишди, сумалак қандай пиширилишини кўрсатишди, кейин ликобчаларга сузилган сумалакларни томошабин — меҳмонларга тутишди. Афсуски, бугунги байрам меҳмонлари фақат тарбиячи-ю энагалар эди, улар орасида бирорта ҳам ота-она йўқ эди! Ҳа, ноинсофлар, ноинсофлар, гўдакларнинг фариштадай нигоҳлари ургурлар, ҳеч бўлмаса шу байрам куни келиб фарзандларининг бошини бир силашга ярамаганлар! Лаънатлар бўлсин сенларга! Тўғри, бу даргоҳда болаларнинг ҳеч ками йўқ: ўйинчоқлару ширин сумалаклар, қанд-қурсу ҳелволар, қанчадан-қанча тарбиячилару энагаларнинг парвона бўлишлари... Лекин буларнинг ҳаммаси ўз ота-онасининг бир бора эркалашининг ўрнини боса олармиди?!

Сўз навбати менга тегди. Мен бу улуг айём куниди шу норасида, фариштадай беғуноҳ гўдакларга бахт, ота-оналарига эса инсоф тиладим, тарбиячию энагаларига шу савоб, шу буюк хизматлари учун раҳматлар айтдим. Кейин бошқа учрашувларимга, юмушларимга қараб кетдим. Мен жуда кўп учрашувларда, байрамларда қатнашганман, қишлоғу кентларда, фабрика- заводларда, ҳатто қамоқхоналарда... Аммо Тошкент гўдакхонасида ўтказган Наврўз байрамим ҳаётимда энг унутилмас, энг оғир, энг мунгли учрашув бўлиб қолажак.

Самарқанд дарвозалик Жамила ая

Шу йилнинг кеч кузида Тошкентнинг кўҳна Самарқанд дарвоза маҳалласига қарашли тор кўчалардан биридаги уйда йиғи чиқди — хонадон соҳибаси вафот этди. Эрта тонгда бу ердан тобут кўтарилди. Унинг устига ёпилган кўкиш духобадан марҳуманинг анча ёшга борганлиги кўриниб турарди. Уни бир кўча одам кузатиб борар, оломоннинг кўплигидан тобутга елка текизиб олиш ҳам амримаҳол эди. Тобут олдида ўн беш-йигирма чоғлик катта-кичик банорас тўн кийиб, белини боғлаб борар, улар марҳуманинг куёвлари, набиралари, яқинлари эдилар.

Дафн маросими муйилишдан бурилиб, катта кўчага чиққач гиз-гиз ўтиб турган қатнов таққа тўхтади, машиналар халойиққа йўл берди, ҳайдовчилар машинадан тушиб, кела солиб тобутга елкаларини тутти. Йўловчилар тобутни елкалаб етти қадам босишгандан кейингина ўз юмушларига кетишти. Халқимизнинг қадимдан қолган одати шунақа — инсонни охириги йўлга кузатиб қўйишдан ҳам муҳимроқ иш йўқ.

Мана, тобут қабристонга яқинлашди. Сон-саноксиз аждодларнинг абадий маскани бўлган бу мунгли даргоҳнинг дарвозалари навбатдаги меҳмон учун ҳам сўнгги бор очилди. Кўп ўтмай Она Ер яна бир фарзандини ўз бағрига олди.

Қабрга тупроқ тортилиб, таомилга кўра дуойи-фотиҳа қилин-гач, маҳалла оқсоқолларидан бири ўрнидан турди-да, маросим аҳлига мурожаат қилди:

— Халойиқ, марҳума қандай одам эди?

— Жаннати аёл эди, — дейишди одамлар бир оғиздан.

Мен бу аёлни танирдим. У юртдош дўстимиз Азизжоннинг қайин онаси бўларди. Мен гоҳ-гоҳ уларникига борганимда бу камгап, мулойим аёлни кўрардим, у бир четда жимгина нимадир тикиб ўтирар, жуда камтар, камсуқум аёл эди. Унинг қизи — Инобатхон — музыка муаллимаси, бир гапириб, ўн куладиган дилбар жувон. Мен унинг онасининг ўзбек тилида сал тутулиброқ гапиришидан ҳайрон қолардим. Дўстларимиз орасида "Инобатхоннинг ойиси ўзбек эмас, бошқа миллатдан", деган гап ҳам юрарди, турган гапки буни сўраб-суриштиришга истиҳола қилардик. Ёзувчилик синчковлиги қўймади шекилли, бир гал Инобатхондан: "Кечирасиз, ойингиз ўзбекмилар?" — деб сўрадим. У кулумсиради-ю: "Йўқ, ойим асли ўзбек эмаслар, яҳудий миллатиданлар", — деди. Сўхбатдошимга саволим малол келмаганидан дадилланиб, ойиларнинг тарихини гапириб беришини илтимос қилдим. Инобатхон бажонидил рози бўлди.

— Менинг ойим уруш йиллари Одессадан кўчириб келтирилган эканлар. Улар икки опа-сингил эканлар. Дадамнинг уйлари ортида етим болалар учун ёзги лагерь очилган экан. Опа-сингиллар ўша жойда тарбиячими, ошпазми бўлиб ишлашар, бизникига тез-тез киришиб туришаркан. Раҳматлик бувимга бу икки мусофир қиз ёқиб қолибди, улардан бирини, яъни ойимни келин қилсам, деб ҳавас қилибди. Дадамлар ҳам бўлажак ойимни яхши кўриб қолибдилар. Олдин қариндош-уруғлар "ғайримиллат, қандоқ бўларкин", деб айнитишмоқчи бўлишибди, лекин дадамлар "барибир шунга уйланаман", деб туриб олибдилар. Ниҳоят, тўй ҳам бўлиб ўтибди, бирин-кетин мен билан синглим туғилибмиз... Кейин, мана кўрганингиздек набиралар...

Ҳа, катта ойиларининг тобути олдида кўз ёши тўкиб бораётган набиралар уни то қабригача кузатиб боришди.

— Ойимлар бутун умрлари бўйи одамларга яхшилик қилиб ўтдилар. "Ке, ўзимиз камроқ есак ҳам бўлаверади, мана буни ҳув анув қўшнимизникига ташлаб чиқ, бола-чақаси кўп", деб нуқул қўни-қўшни, бева-бечораларни йўқлаганлари-йўқлаган эди, — дейди Инобатхон кўзларига ёш тўлиб.

— Эллик йилдан ортиқроқ умр қилиб, ундан бирор оғиз ёмон гап эшитганим йўқ, — дейди аянинг умр йўлдоши Маҳаммаджон ака эзилиб. — Узилиш олдидан мени чақириб: "Сизга қийин бўладиган бўлди-да... Лекин, сиқилманг... Ўзингизни эҳтиёт қилинг", — деди. Жуда меҳрибон, дилкаш инсон эди...

Мен аянинг ака-ука, опа-сингиллари бор-йўқлигини сўрайман. Биттагина — ўша бирга келган опаси бўлган экан, кейин оламдан ўтибди. Ўшанда синглиси ўзбек йигитига турмушга чиқиш-чиқмаслиги тўғрисида маслаҳат сўраганида: "Бу йигит сенга подшоникидай қаср қуриб беролмайди, лекин сени бахтли қиладди", деб далда берган экан опа.

Мен марҳуманинг исми шарифини сўрайман.

— Маҳалла-кўйдагилар "Жамила ая" дейишарди, аслида эса ойимизнинг исмлари Евгения Иосифовна Синайская эди, — дейишди Инобатхон ва унинг турмуш ўртоғи Азизжонлар аянинг етти кунлик маъракасида уни хотирлаш учун келганларни кузатишар экан.

Самарқанд дарвоза мавзесидан ҳар гал ўтганимда йўл четидаги қадимий қабристон олдида дилдан чуқур таъзим қилиб қўяман. Бу ерда жуда кўп яхши одамлар қатори Жамила ая ҳам ётибди.

Ҳур кетган Шуҳратгина...

Азиз ўқувчим, бу ҳикояни ёзиш мен учун қанчалик оғир эканлигини билсангиз эди... Қалам юрмайди, қўл титрайди, юрак туғён уради.

Воқеа шундан иборатки, баҳорнинг энг гўзал илк палласи, табиат уйғонишу, яшаришдан зеболанган, одамларнинг чехраларида шодлик нури барқ урган бир айёмда — Наврўзи олам кунда Тошкент кўчаларининг биридан дафн маросими ўтиб борарди. Бу мунгли одамлар оқимининг бошида — қўлма-қўл бораётган бахмалга ўралган тобутда эндигина йигирма бир баҳорни кўриб, йигирма иккинчисига етишолмай доғда қолган навқирон йигит — Шуҳратжон ётарди. Албатта, ўлим ҳақ, ҳар бир сонияда неча минг одам дунёга келиб, қанчаси кетади. Ҳар бир оиланинг мусибати — ўзига тегишли. Аммо бу ўлим...

Шуҳрат — бир дўстимизнинг фарзанди, тирноққа зор бўлиб юриб-юриб худодан тилаб олган яккаю яғонаси, кўзининг оқу қораси эди. Оппоққина, тўлишган, қизлардек мулоим, ўта одобли, ота-онасига меҳрибон, камтарин, камсуқум йигит бўлиб етишганди. Қизи борлар уни кўрса куёв қилсам деб орзуланарди, ота-онаси ҳам эндигина унинг бир бошини иккита қилиш ҳракатига тушишганди. Шуҳрат консерваториянинг шарқ му-сиқаси бўлимида ўқир, тордан тортиб пианиногача қойилмақом қилиб чалар, жуда истъодли эди. Афсус, у ўз санъатини намойиш қилолмай кетди, армонда кетди.

Биз, бу оиланинг дўстлари Шуҳратнинг оғир дардга чалинганини уч-тўрт ой илгари эшитгандик. Эшитдигу ҳаммамиз унга худодан шифо тиладик, тез-тез бориб кўриб турдик, ҳол сўрдик, қўлимиздан келганча ота-онасига далда бердик. Ота-она ёлғиз фарзандларининг ҳаётини сақлаб қолиш учун қўлларидан келган ҳамма нарсани қилишди: жарроҳлар уни муолажа қилишди, табибларга кўрсатишди, дуохонларга ўқитишди. Аммо, афсус, замонамизнинг бедаво дарди — рак...

— Опоқи, мен худога нима ёмонлик қилувдим-а...

Бу — Шуҳратнинг касалхонага уни кўргани келган қариндоши — келинойисига айтгани.

Беморни охирги марта кўргани борганимда уйда экан (шифо-корлар: "энди олиб кетаверинглар", дейишибди). "Қани?" десам, "Нариги хонада, дам оляпти", — дейишди. Қайта туриб, хайрла-шиш учун эшикни қия очдим, Шуҳрат ётган жойида ким биландир телефонда сўзлашяпти, овози зўрға чиқаяпти. Унга яна бир бор шифо тиладим у эшикни ёпдим. Кета-кетгунча

кўзларимга ёш келаверди: бечора йигит қайси дўсти билан (ё севган қизи биланми) сўзлашаётган (тўғрироғи — хайрлашаётган) экан-а...

Кунлар ўтди, Шухратнинг аҳволи тобора оғирлашаётганидан огоҳ бўлсақда, яна ҳол сўрашга, қўнғироқ қилишга қўлимиз бормайди, юраклар така-пука. Аммо дилимизда ҳамон ўша тилак: худо шифо берсайди, дўстимизнинг ёлғиз ўгли тузалиб кетсайди...

— Ойи, мен ўлмайманми?

Бу — Шухратнинг охирги кундаги илтижоси.

— Болам, болажоним, керак бўлса сенга мен юрагимни, ўпкамни, жигаримни берай, сен ўлма, болам...

Бу — онанинг нидоси.

Бўлмади. У ёқдан қилинган машъум қўнғироқ 21 март — айни Наврўз куни эрталаб жиринглади: "Шухратни бериб қўйдик..." Юраклар зир титради, қуйилиб келган ёшларни тийиб бўлмади. Ўқдек учиб бордик. Қариндош-уруғ, ёр-дўстлар, маҳалла-кўй бу оғир мусибатдан бош эгиб турдик, зор қақшаган ота-онага ҳамдардлик билдирдик, уларни қўлимиздан келганича суядик. Лекин...

— Вой болам! Вой дод! Энди нима қиламан! Гўшангага кирмасдан қора ерга кирган болам!!! — Онанинг фарёдидан олам титради.

— Мен сенинг тобутингни кўтармасдан сен меникини кўтарсанг бўлмасмиди, болам!

Бу — отанинг эшитилар-эшитилмас чиққан фарёди.

— Сен ўлмасдан мен ўлсам бўлмасмиди?! Нимага навбатни бузиб кетдинг?!

Бу — Фарғонадан етиб келган уруш мажруҳи, саксондан ошган бобонинг фарёди.

— Йигирма биринчида кетаман деган эдинг, айтганингни қилдинг-а. Энди сенсиз нима қиламан, укажон?!

Бу — қариндош аканинг фарёди.

(Изоҳ: Шухрат тушида ўтган йили бирин-кетин оламдан ўтган тошкентлик бувасию бувисини кўрибди. Улар: "Юр, болам, олиб кетайлик", дейишибди. Шунда у: "Сизлар кетаверинглар, йигирма биринчида ўзим бораман", деган экан. "Ҳар ойнинг йигирма биринчиси келганда юрагимизни ҳовучлаб турардик, охири — шу йигирма биринчида кетди-я..." — деди отаси.)

— Вой, дада, қўйинг, набирангизни яхши кўрманг!

Бу — онанинг сал олдинроқ отасининг қабрига бориб йиғлагандаги фарёди.

— Ўғри бўлсанг бўлмасмиди, каззоб бўлсанг бўлмасмиди, шунақалар яшаб юрибди-ку!

Буям онанинг фарёди.
— Вой болам! Сен қора ерда ётсанг менга энди қуёшнинг нима кераги бор?!

Бунисиям онанинг ўглининг қабри устидаги фарёди. Бу фарёдларни эшитган қайси инсон боласи чидаб тура олади?! Бу мусибатни қаламга олар эканман — дунёда оқу қора, нуру зулмат, шодлигу ғам, тўю аза, хурсандчилигу фожиа ёнма-ён туришини, ёнма-ён юришини эсладим. Шухрат Наврўз куни оламдан ўтди. Бу кунларга етганлар бор, етмаганлар бор, дейилади бир шеърда. Аммо ўша куни кетиш — ҳаммасидан оғирроқ экан. Бу кунни ҳеч кимнинг, ҳатто душманнинг ҳам бошига солмасин. Бувиларимиз "Бемаҳал ўлимидан ўзинг сақла", деб дуо қилишарди, бу дуонинг пурҳикматлигини шу куни яна бир бор ҳис қилдим.

Шариковнинг болалари

Бу борди-келдилар ҳам ўша шифохонада ётган пайтимдаги кўрган-кечирганларимдан...

Мўъжазгина хонада беш киши нафасларимиз бир-биримизга теккудай бўлиб ётамиз. Шерикларимдан бири инженер, бири тиш доктори, бири шофёр, бири эса аллақерда ишлайдиган ишчи эди. Ҳар биттаси ўзича бемор, ўзига хос бир дунё. Бир хонада ётгандан кейин табиийки, бир-биримиз билан танишиб олдик, муолажалардан бўш пайтларимизда у-бу тўғрисида гаплашиб турамиз. Инженер анча билимдон яҳудий киши экан, сўзлашсанг маза қиласан, тиш доктори ҳам камтаргина, бечораҳол йигит, турмуш қийинчиликларидан, касаллигидан гоҳ-гоҳ нолиб қолади, бир-биримизнинг қўнглимизни кўтарамиз, фамилияси антиқа — Попик деган новча шофёр ҳам дали-ғулигина, дарров латифадан олади, сўзлашсанг зерикмайсан. Фақат бир бурчакда ётган Витягина бутунлай бошқача олам. Унинг ҳамма нарсага ҳукми-қараши бирдай: врачларнинг ҳаммаси юлғич, "бунақаларни отиш керак", одамларнинг ҳаммаси ўғри — битта қўймай "тиқиш" керак. Кимки зиёли бўлса — текинхўр, ҳаммасини "ҳайдаш" керак ва ҳоказо. Фақат ишчигина тўғри, фақат ишчигина ҳалол, фақат ишчигина одам, бошқалар бутунлай кераксиз лаш-луш... Гоҳ-гоҳ машинасида юриб қанча кира қилгани, қўлга тушиб қолганда нималар дегани ҳақида мақтаниб қўяди. Витянинг касали анча оғир, кечалари билан алаҳлаб чиқади, осма укол қилаётган ҳамшира сал ҳаялласа бўралаб сўкади, у дори — ундай, бу дори — бундай, докторлар ҳеч нарсани билмайди деб ғудиллагани-ғудиллаган.

Қолган пайтларда эса нуқул хўмрайишдан бошқасини билмайди. Гўё бутун дунё унинг маҳрига тушгандай, ҳамма нарсага бурнини тикиди, ҳаммаёққа хўжайин. Яна адабиёт, санъат тўғрисида ҳам гап сотиб қўяди, унга ёқмаган нарсаларнинг ҳаммаси "ерунда". Унинг қилиқларини кўриб туриб доно рус ёзувчиси Михаил Булгаковнинг "Ит юраги" асаридаги Шариков эсимга тушади. Ёдингизда бўлса керак, бир жарроқ тажриба учун итнинг миясини очиб, одамнинг ўстирувчи безини солиб қўяди, натижада турқи одаму, аслида ит бир махлуқ пайдо бўлади, кейин у жарроқнинг бошига итнинг кунини солади. Ўша Шариков ҳам фақат ўз манфаати, кўзи етган жойгача кўради, холос. У ёғи бекор. Фақат ўзининг ақли етган нарсагина фойдали, у ёғи зарарли. Худди шунақалар йигирманчи йилларда чарм камзул кийиб олиб, ёнбошига тўппончасини қаппайтириб осиб, уйма-уй юриб сал бошқача фикрловчи кишиларни "сен халқ душманисан", деб қийратган, ўттизинчи йилларда битта хўкизию беш-ўн таноб ери бор одамларни бола-чақасининг кўзёшини дарё қилиб оқизиб "қулоқ" қилган, ўттиз еттинчи йилларда шунақалардан учтаси йиғилиб учраган бегуноҳни ўлимга буюраверган... Ана шунақалар қанчадан-қанча ноёб китобларга, қўлёзмаларга ўт қўйган, олиму фузалоларнинг бошига етган. Ана шунақалар ҳукумат тепасига чиқиб олиб, одамлар тақдирини, халқлар тақдирини ўйламай-нетмай ҳал қилган, денгизларни қуритган, еру самони заҳарлаган, минбарлардан туриб гап сотган, бўлар-бўлмас ҳар бир гапни қарсақлар остида "якдиллик билан" маъқуллаган... Ана шунақаларнинг касридан шундай бой мамлакат хароб, халқ ярим оч, ўтмишимиздаги кўз кўриб қулоқ эшитмаган даҳшатли воқеалардан олам-жаҳон қангу манг. Бундай жоҳил, бурнидан нарини кўрмайдиган, ўз халқининг тарихи тугул туққан онасини ҳам танимайдиганлар ҳамма халқда ҳам топилади. Бундақалар отдан тушса ҳам эгардан тушмайди, ҳалиям фақат ўз бўйига қараб тўн бичади, бошқанинг яланғоч қолгани билан зигирдай иши йўқ. Унга халқ дардидан сўз очсангиз шу заҳотиёқ оғзингизга уришга тайёр... Тўғри, ишчи халқи орасида виждонли, олижаноб, билимдонлари жуда кўп, лекин минг афсуски, бунақалар — Шариковнинг болалари ҳам етарлича топилади.

Ўша "бир тийинга арзимайдиган, ҳаммаси юлғич" шифокорлар "тўғри, ҳалол, ҳаммадан ақлли" Витяни даволаб, оёққа турғизишди, у яна ўз ишини давом эттиргани кетди.

Ҳа, Шариков болаларининг жони қаттиқ бўлади.

Жаннати... мушук

Бечора мушук, нимагаям қайтиб келдинг-а, ўша кун...

Биз "Шоҳимардон"да ўтирган эдик. Йўқ, Фарғона тарафдаги ҳақиқий Шоҳимардонда эмас, уйда, ҳовлимиздаги бир парча жойни шу ном билан атардик. Бу — ўзи супрадеккина ер, лекин бу ердан қишин-ёзин гувиллаб ҳаво ўтиб турар, ёз бўлди дегунча барча оила аъзоларимиз шу ерда истироҳат қилардик.

Оиламиз хийла катта, ўғлим ва қизим томондан набираларим жуда суюмли бўлган пайтлари, соддагина кичик қизим Нигора уйнимизнинг дастёрию "назоратчи"си эди. Фақат кичик ўғлим бошқачароқ чиққанди. У индамас, хаёлпарастроқ эди, хушига келган ишини қилар, биз (кўпроқ онаси) унинг раъйига қараб иш тутардик. Ўғлим ҳайвонларни яхши кўрар, далароқ жойга чиққудек бўлсак бирорта типратиконними ё калтакесакними тутиб, уйга олиб кетиш пайида бўларди. Мен: "Нима қиласан, ташла", деб ёнини оларди. У бир гал иккита тўтиқуш боқди, лекин нима бўлиб улардан биттаси учиб кетди, ёлғиз қолгани эса узоқ яшамади. Кейин сайроқи саъва боқувди, бир кун ҳовлидаги қафасидан ҳақкалар еб кетишибди. Ўғлимиз бунга анчагача қайғуриб юрди.

Шу ўғлим бир мушук боласини боқа бошлаганини кўриб, менинг яна жиним кўзимди. Томларимизда изгиб юрадиган ярим дайди мушуклардан биттаси ертўлаимизда болалабди. Мушук болалар кўзини очиши билан онаси уларни битта-битталаб тишлаб қаёқларгадир олиб кетибди, ўғлим эса биттасини олиб қолибди. Унинг муштдеккина мушук боласини сут бериб боқаётганини кўриб: "Э, бекор қилибсан онасидан ажратиб", деб койидим. Лекин энди кеч — орадан бир неча кун ўтган, она мушук ҳам "болам одамларнинг қўлида хор бўлмас", дегандек тақдирга тан бериб, кўринмай кетган эди. Мен умуман мушук-кучукка ачиниб қарасам ҳам, уларни боқиб, алоҳида силаб-сий-пашга унчалик хушим йўқ эди. Бунинг баъзи сабаблари бор эди, албатта. Ёшлигимда Фарғонадаги ҳовлимизда ит ва мушукларимиз бўларди. Айниқса Тўрткўз деган итим менга вафодор эди, талабалик йилларим Тошкентдан боришимда қишлоққа яқинлашганимда "Тўрткўз! Тўрткўз!" деб чақирсам, итгинам товушимни эшитибоқ анчагина жойга ҳарсиллаб чопиб, менга пешвоз чиқарди. Раҳматлик дадам вафот этганда сандалда унинг ёнида ётадиган гаргил мушугимизнинг "юм-юм" йиғлаганини ўз кўзим билан кўрганман. Кейин Тошкентда, мана шу ҳовлига кўчиб

келганимизда қизим бир кучукча топиб келувди, шуни боққандик. Ниҳоятда эсли жонивор эди. Аммо у кўп яшамеди, бир қариндошимга ишониб ташлаб кетсак, келгунимизча нимадир бериб, касал қилиб қўйибди. Бечора кучугим ўшанда мени кўргану, бир инграб жон берган. Кейин Арслонимни кафанга ўраб, наридаги теракзорга олиб бориб кўмганим, кўзимдан оққан ёшларни тиёлмаганим, қариндошимнинг "товба, битта кучукка шунчаликми?" деб ҳайрон бўлгани ҳамон эсимда. Бу менинг сўнгги кучугим эди, бошқаси кўнглимга сиғмади.

Шу-шу бўлди-ю, мен бошқа ит, мушукка меҳр қўёлмаганимданми уйда бу жонзотларни асрашга қарши эдим. Аммо кичик ўғлим боққан кулранг мушукча болалар билан ўйнашиб, у ёқдан-бу ёққа сакраб юришини кўрсам индамай елка қисиб қўя қолардим. Мушукча ҳовлининг хоҳлаган жойида ухлаб қолар, бир гал эса уни машинанинг соясида ухлаб ётганини кўриб, "оббо, танлаган жойини... ишқилиб, бирор кор-қол бўлмасин-да", деб қўйгандим. Кўнгил сезган экан-да ўшанда...

Бу орада ўғлимизнинг "мушукбоз"лиги ҳам ўтди шекилли, мушугига унча қарамай қўйди. У оч-наҳор, дайдиброқ юрадиган бўлди. Мушук болани набираларим тортқилашиб, думларидан кўтаришиб ўйнашар, жуда қийнаб юборишганда "Ҳой, қўй, қийнама жониворни!" деб қичқирардик. Кейин қизиму келиним ўз бодаларига: "Ҳой, мушук билан ўйнама, бургаси бор!" — дейдиган бўлишди. Куёвим ҳам бир неча марта: "Анув мушукни қаранглар, гиж-гиж бурга-я!" — дейдиган бўлди. Мен ўғлимни: "Бечора мушукни онасидан бекор ажратдинг, ўзи олиб кетарди, эркин юрарди", деб койидим ҳам. Хуллас, оиламиз йиғилиб ўғлимиз олдига "Ё мушукни совунлаб ювиб юр, бўлмаса... йўқот", деган мазмунда талабнома қўйдик. Ўғил бола эмасми, мушукни ювиб-тарашни ўзига эп билмасдан ундан воз кечишни маъқул кўрди шекилли, бир куни поччаси иккаласи мушукни қопга солиб велосипедда узоқ бир жойга ташлаб келишибди. Аммо икки кун ўтиб учинчисида ҳолдан тойган, озиб-тўзган мушукча яна уйимизда пайдо бўлди. Одамларнинг тафтини озгина бўлса ҳам сезган махлуқ энди меҳрсиз яшай олмасди... Ўғлим ноилож уни ювиб, тараб қўйибди, мушукча яна набираларим билан ўйнашиб, хоҳлаган жойда ухлаб — ҳовлимиздаги истиқоматини давом эттираверди. Бечора мушук... Нимагаям қайтиб келдинг-а, ўша куни...

Ўша куни кечқурун "Шоҳимардон"имизда узоқ ўтирдик. "Ойнаи жаҳон" бизни дунё воқеаларидан воқиф қилди. Ҳовлида қолиб кетган машинани "жойига олиб кириб қўйинг", деб куёвимга машина калитини тутқаздим. Куёвим рулга ўтирди,

атиги уч қадамча орқага тисарилса бас, машина жойига кирарди, аммо у жойидан қўзғалиши билан қаердандир орқадан, ғилдирақлар остидан жон ҳолатида "вағ-ғ-ғ!" деган овоз чиқди. "Тўхтанг!" деб даҳшат билан бақирдим мен. Куёвим орқасига қаради-ю, кўзларини қўллари билан беркитди, ўғлим "Вой!" деб бақириб юборди, Не кўз билан кўрайликки, ғилдиракнинг шундай ёнида кулранг мушукчамиз питирлаб ётарди... У келиб-келиб ғилдиракнинг тагида ухлаб ётган экан...

У ёғи нима бўлганини билмайман, хотиним тура солиб менга сув сепди, ўғлимни "Ҳе, мушук боқмай ўл!" — деб бўралаб сўкдим, онаси ёнини олди, хуллас уйимиз дўзах бўлиб кетди... Кейин мушукни ҳам ҳув ўша кучугимиз кўмилган теракзорга кўмиб келишди.

Вой, бечора мушук бола, бечора мушук бола! Одамларнинг меҳрига зор бўлиб келиб ўлим топган жонивор! Эҳ, сўқир тақдир, келиб-келиб шу бир мунгли-мушфиқ махлуқни қон қақшатдингми? Мен қанчалик изтироб чекмай — бари бефойда, дунёдаги энг бемаъни фожиалардан бири юз бериб бўлган эди...

...Бу воқеадан икки кун илгари — мушукчамиз қайтиб келганда набирам Дилдора уни меҳр билан силаб туриб фақат болалардагина бўладиган бегуноҳ кўзларини менга тикканча: "Оппоқ дада, мушугимизга нима деб от қўямиз, Жаннат десам майлими?" — деб сўраганиди. Биз ухлаб қолган болаларга мушукчанинг аянчли тақдирини билдирмадик. Фақат Дилдора гоҳ-гоҳ: "И-е, нимага Жаннатимиз келмаяпти, а? Қаёққа кетдйкин?" — деб сўраб қолади. Мен шунда: "Доно қизим, мушугинг чинданам жаннати эди, жаннатга кетди", — деб пешонасини силаб қўяман.

"Менинг отим Қақай..."

Фаргона водийсининг энг шимёлий нуқтасида Нанай деган қишлоқ бор. Намангандан чиқиб шимол томонга қараб юраверасиз, юраверасиз, битта тоғ кўринади — ундан ўтасиз, иккинчи тоғ кўринади — ундан ҳам ўтасиз, охири чор атрофингиз тоғлар билан ўралади, йўл ҳам чарчаб, охири тамом бўлади, ўшанда ўзингизни Нанайда кўрасиз. Бу қишлоқнинг номи қандай келиб чиққанлиги ҳақида турли жиддий, ножиддий тахминлар бор. Жиддийси — бу қишлоқ аҳолисининг шимолдаги нанай деган халқ билан бир уруғлиги тўғрисидаги гаплар бўлса, ножиддийси шундай эмишки, Насриддин афанди билан Шайтон шу томонга

қараб йўлга тушишган экан, юра-юра чарчашибди, шунда улар "Яхсиси бир-биримизни миниб кетайлик, фақат минган киши ашула айтиб борсин, кимнинг ашуласи узоқроқ бўлса ўша кўпроқ минади", деб келишибди. Биринчи бўлиб Шайтон Афандини минибди-ю, узундан-узоқ ашула бошлабди, аммо у ашуласини қанча чўзмасин, бир жойга келиб тугабди. Навбат Афандига келибди. У Шайтоннинг елкасига яхшилаб ўтириб олибди-да, ашуласини бошлаб юборибди. Унинг ашуласи: "Нанай-нанай, нанай-нанай, нанай-нанай..."дан иборат бўлиб, сира тугамас эмиш. Охири Шайтоннинг тоқати тоқ бўлиб шу ерга келганда Афандини елкасидан итқитиб, қочиб кетган экан. Шундан бу қишлоқнинг номи Нанай бўлиб қолган экан. Ана шунақа, унча-мунча қишлоқ эмас бу ер, алоҳида, пирлар назар қилган жой.

Қарангки, замоннинг зайли билан менинг қизим шу қишлоққа келин бўлиб тушди-ю, биз бу ерга тез-тез қатнайдиغان бўлиб қолдик. Куёвим янги уй солди, "Дада, келганингизда ёзиб-чизиб ўтирасиз", деб мўъжазгина болохона ҳам қилдирди, мана, шу йил ёзда насиб қилиб, шу болохонада бир ҳафтача истиқомат қилдим. Эру хотин ишга кетишади, мен ёш набира-ларим билан қолиб, уй пойлайман. Куёвим ўтли-шудлигина йигит, Бир томони боғу далаларга туташиб кетадиган янги маҳаллага йўл қилдирибди, қувур суви олиб келтирибди. Битта сув бергични дарвозасининг олдига қилдирган экан, қўни-қўшнилар келиб сув олишади, хуллас, эшик олди гавжум. Айниқса, сочи ўғил болаларникига ўхшатиб калта олинган, кўринишидан телбасифатроқ, ўзи ўн беш-ўн олти ёшлардаги бир қиз челагини олиб келаверади, келаверади, сира кўздан узилмайди. Бошқалардай сувини индамай олиб кетса майли-я, тарақ-туруқ қилади, болаларга нималардир деб бақиради, хуллас асабга тегади. Дастлабига эътибор бермадим, кейин-кейин унинг гапларига беихтиёр қулоқ тута бошладим. Мана, у ё челагини кўтариб, ё бўлмаса бирорта укасини аравачага солиб, ё етаклаб рўпарада пайдо бўлади. Наридан ўтиб бораётган эшак минган, ё қўй-молини далага ҳайдаб кетаётган, ё велосипедига ўт ўнгириб келаётган бирорта бола кўринди дегунча ҳалиги қиз унга қараб бақиради:

—Эй бола, отинг нима?

Ҳалиги бола жавоб қайтаради, ё қайтармайди (бегона бўлса отини айтади, бу қизни танийдиганлар бўлса ё масхара қилади, ё сўкади, ишқилиб, ўзига яраша муомаласини қилади). Ҳалиги қиз эса ўзича гапира бошлайди:

—Менинг отим Қақай, — дейди у. — Ҳа, сен мени жинни деяпсан-а? Бекоргинани айтибсан, мен қиз боламан, билдингми? Үзинг жиннисан, ҳе ўл, манқа...

Бу даҳанаки "ҳужум" ҳалиги ўткинчи бола то узоқлаб кетгунча давом этади. Мабодо ўткинчи боланинг жаҳли чиқиб, қизга қўл кўтаргудек ёки тош-пош отгудек бўлса, қиз (Қақай) бирорта каттароқ одамдан ёрдам сўрайди:

— Қаранг, анув бола мени уряпти...

Турган гапки, раҳмдил катталар жанжални тинчитиб қўйишади.

Уйда катталар йўқ, мен Қақай тўғрисида тўққиз ёшли набирам Ферузадан гап сўрайман:

— Жинними бу Қақай деган қиз?

— Жинни эмас, ўзи шунақа-да, — дейди набирам маъюслик билан. — Унинг оти Қақай эмас, Гавҳар. Ҳа шунақа дейди-да... Ёшлигида сочини теппасига иккита қилиб ўриб, лента тақиб олган экан-да... Далада гул териб чўнқайиб ўтирган экан, орқасидан ёмон эчки югуриб келиб бошига 6-и-ир сузибди-и. Кейин у шунақа бўлиб қолибди. Дадаси уни Москвагача олиб бориб, докторларга кўрсатибди, тузатишолмабди.

— Ҳа жуда яхши қиз, оппоқ дада, — деб ҳикоясини давом эттиради набирам. Унинг кўзларидан ўша Қақай — Гавҳарга жуда-жуда ачинаётганлиги кўриниб турарди. — Олдин, янги кўчиб келганимизда ундан кўрқардим, ҳозир бирга ўйнаймиз, яхши қиз. "Супи-супи-супона"сини бир эшитсангиз...

— Бу қанақа қўшиқ? — дейман ҳайрон бўлиб.

— Буми? "Зеби, Зеби, зебона", деган қўшиқ-да. Ҳани "Супи, супи, супона" қилиб айтиб, ўйинга тушади...

Ё тавба, бечора қизнинг ўзига яраша қўшиқ топиб олганини қаранг... Кўзларимдаги намни набирамга билдирмай артиб оламан. Бироз жим қоламиз.

— Мактабга борадими, ўша... Гавҳар? — деб сўрайман мен.

— Бормайди, ўқишниям, ёзишниям билмайди, — дейди набирам. — Ахир, мияси яхши ишламайди-да...

— Мунча укаси кўп? Ҳар сафар ҳар хил болани кўтариб ё етаклаб чиқади... — дейман мен.

— Улар ўзининг укалари эмас, қўшниларнинг болаларига қарашади-да, — дейди набирам. Бирдан деразадан кўчада турган Қақайни кўриб қолиб, унга жилмайиб қўлини силтайди:

— Гавҳар, Гавҳар, мен ҳозир чиқаман, — дейди набирам. Қақай ҳам унга қараб жилмаяди. Набирам болохонадан тушиб, ўз дўсти ёнига шошилади, мен уни тўхтатолмайман.

Кечқурун катталардан ўша қиз ҳақида сўрайман. Куёвим бошқа тафсилотларни ҳам айтиб беради. Бу қиз Қутбиддин ака деган кишининг иккинчи хотинидан бўлган қиз экан. Қутбиддин ака биринчи хотини вафот этгандан кейин, ёш аёлга уйланибди. Ўғай она келгач олдинги фарзандларига зуғум қилиб, уларга кун бермай қўйибди. Улар зада бўлган қушлардай ҳар томонга тарқалиб кетишибди. "Мен бу қизни эчки сузган-сузмаганини билмайман, аммо одамлар эр-хотинга қилмишига яраша худо кўрсатди, дейишади", — деди куёвим. Бу гапларни эшитиб, менинг бу тўғридаги усиз ҳам оғир таассуротларим янаям оғирлашади.

Ҳар куни эрта тонгда туриб болохонада ёзув-чизувимга тутинаман. Аммо эрталабданоқ Қақай деразамнинг остида, сув-бергичнинг олдида тайёр. У ўтганга ўзи ҳақида, табиатнинг арзимас, аммо бир инсоннинг, қиз боланинг бутун ҳаёти, ёшлигию келажаги, бахтию қисматини ўзгартириб юборган бир ўйини ҳақида маълумот беришдан тинмайди:

—Менинг отим Қақай...

"Соҳибжон, Соҳиб!.."

Турли жойлардан келиб Тошкентда — пойтахтда туриб қолган — ишлайдиганларнинг ярим умри йўлда ўтади: туғилган қишлоқ, ота-она, қариндош-уруғ дегандай... Яқинларингиздан униси ё буниси "тўй қиляпман, келинг ака", деб хабар қилади, чор-ночор "сафар жабдуғи"ни ҳозирлайсиз (бормасангиз бўлмайди), бирор совуқроқ хабар келса — ўлим-нетим юз бергундай бўлса, оёқни қўлга олиб югуришни кўринг. Раҳматли дадамлар: "Давлат сизларни бой бўлиб кетмасин, деб жуда эҳтиётини қилади-да, маошинларни бу кассадан олиб у кассага — темир йўлга, самолётга топширасизлар-а", — деб ҳазиллашиб кўярдилар. Мана, у киши ҳам, онамиз ҳам оламдан ўтдилар, баъзи бир ҳазилкаш ошналаримиз айтадигандай "ғирт етим" бўлдик-қолдик. Туғилган жойга боғлаб турадиган асосий куч, доим тортиб турадиган оҳанрабо, бу — ота-она экан, улардан кейин бориш-келиш ҳам бироз камайиб қолди, аммо бари бир, гоҳо-гоҳо, "у ҳайиту бу ҳайит"да қишлоққа қараб машинамизни созлаймиз ё чиптахонага қараб югурамиз.

Алалхусус, бу ҳайит ҳам эру хотин қишлоққа йўл олдик.

Автобусдан қишлоққа кираверишдаги учкўчада, келаётган жойимизга яқин жойда тушдик. Шу ерда бир қариндошимиз — амакиваччамиз Муҳаммадамин акамизнинг ҳовлиси олдида одам

кўпроқ кўринди. Дарвозанинг олди — кўча юзида тизилишиб ўтиришган одамларни кўриб "ҳамқишлоқлар автобус кутиб ўтиришибди" да, деб ўйладим, аммо жамоатнинг авзойи маъюсроқ эди. "Нима гап, тинчликми?" — деб сўрадим, бизнинг автобусдан тушаётганимизни кўриб югуриб келган укаларимдан биридан. "Муҳаммадамин акамнинг ўғилларидан бирини ток уриб..." — деди у кўзида ёш билан. Мен гангираганимча қий-чув, йиғи-сиги босган ҳовлига кириб бордим. Рўпарада икки букилганича Муҳаммадамин акам турар, ҳамма қариндош-уруғлар шу ерда эдилар. "Полвон ўғлимдан айрилиб қолдим", — деди акам мен билан кўришаркан елкалари титраб. Мени марҳум ётган уйга бошлашди, не кўз билан кўрайки, ўн етти, ўн саккиз ёшлардаги роса тўлишган, суқсурдай йиғитча ияги боғланганича жонсиз ётибди, устида "вой болам"лаган бечора она, "вой жигарим, вой акам, вой укам"лаган қариндошлар, яқинлар. Водариг, ўн гулидан бир гули очилмаган укагинам-а, жигаргинам-а!

Муҳаммадамин акам билан унинг хотини Турсуной опа кўп болали оила эдилар. Уларнинг ўн иккита фарзандлари бўлиб, кўпчилиги ўғил болалар эди. Ҳаммалари бир-бирларига ўхшаган, бир тусда — думалоқ юзли, қирғизқовоқ йиғитчалар. Борганимда "Келинг, тоға", деб келиб кўришиб қолишса, ҳаммаларининг исмларини бирма-бир тополмай: "Ҳа, бир хилдалар, худди фабрикадан чиққанга ўхшайсизлар-а", деб ҳазиллашиб сўрашардим. Бу бечора йиғитча олтинчиси бўлиб, исми — Соҳибжон экан. "Буниси жуда бошқачароқ бўлувди зангар, пирлар назар қилган бола эди, шунинг учун отини Соҳибназар қўйгандик, ўҳ-ўҳ, гўр кетди-я", — дейди мен қайтиб чиққач Муҳаммадамин акам.

Сал ўзимга келганимдан кейин воқеа тафсилотларини сўраб-суриштирдим. Соҳибжон шундай уй орқасидаги чорвоқларида помидор суғормоқчи бўлибди, чет элда ҳарбий хизмат қилиб келган акаси олиб келиб берган магнитофони бор экан, шуни эшитиб туриб ишлай дебди-ю, симлардан улаб чорвоққа олиб чиқибди, ашулани анча эшитибди, кейин касетасини янгилайман деб мурватини босса...

Бирдан чорвоқ тарафдан "Буви!" — деган овоз эшитилибди, онаси югуриб борса Соҳибжон: "Мени тортинг!" — дебди, она ўғлига: "Ҳай, нима бўлди, болам?" — деб уни ушласа, қуриб кетгур ток унияма жингак қилиб ушлаб қопти, буни сезган бола жон ҳолатда магнитофонни тепиб юборибди, ток қўйворибди ("Бўлмаса онасиам кетувди!" — деб бош чайқайди Муҳаммадамин акам), кейин боланинг аҳволи оғирлашиб: "Акамлардан ким бор, чақиринг", депти, одамлар етиб келишибди, кимдир ўз билганича

кўкрагини уқалабди, кимдир "захга кўмиш керак", депти, кимдир докторга югурибди, шу орада бола тамом бўлибди.

Ланьнати фалокат. Ёшгина умрни хазон қилган қуриб кетгур тасодиф. Уша пайтда бунақа бахтсиз ҳодиса пайтида қандай ёрдам бериш лозимлигини аниқ биладиган одам бўлмаган ("Болага тегмасдан унинг оғзига оғзини қўйиб пуфлаб, нафас юбориш керак эди", дейишди билганлар)... У эмас, бу эмас — бу оиланинг бошида шу кўргилик бор экан, фарзандлари қатордан камайиб ота-онанинг бели букилган, қариндош-уруғ, ёру биродарлар ғамда, ҳамқишлоқлар ҳамдard бўлишиб, бошларини эгиб ўтиришибди. Аммо қолганлар бир кунини кўриб кетаверади, ўлганга қийин, холос.

Эшик олдидаги ҳамдардларга қўшилиб ўтирган эдим, укаларимдан бири олдимга келиб, қулоғимга шивирлади: "Ака, узоқ йўлдан келгансиз, уйга кириб, бироз дам олиб, соқол-поқолин-гизни олиб чиқарсиз. Хў, ҳали, соат ўн иккида чиқарилади..."

Ҳа-я, тўғри. Биз поезздан саҳарда тушгандик, ҳали эрта... "Хўп", деб шундайгина орқа ҳовли — укамнинг уйига кирдим, диванида бироз чўзилдим. Кўзим бироз илинган экан, қаттиқ йигидан уйғониб кетдим. Йиғи яқиндан, шу ҳовлидан, деразанинг шундоққина тагидан эшитиларди. Қулоқ солсам, бир тўп қизлар, бири қўйиб, бири йиғлайди, қолганлари уларга "ҳўнг-ҳўнг" қўшилишди. Улардан айниқса биттаси, эшитиб чидаб туриб бўлмайдиган даражада дод солиб йиғларди:

— Соҳи-и-б, нима қилиб қўйдинг, Соҳи-и-иб! Нега бунақа қилдинг, Соҳи-иб! Менга нималар девдинг, Соҳи-иб!

Бу ўтли фарёддан еру кўк ларзага келгудек эди. Мен ётган еримдан бошимни кўтарганимча қуйилиб келаётган ёшларимни артиб улгуролмай беихтиёр ҳалиги қизга қўшилиб энтикиб-энтикиб йиғлардим. Қиз эса тобора авжига чиқарди:

— Энди сенсиз қандай яшайман, Соҳиб! "Мен сени севаман", девдинг-ку, Соҳиб! Соҳибжон, Соҳиб!

Фаҳмимча, булар — Соҳибжоннинг синфдошлари (у ўн биринчи синфда ўқир экан) ўлик ётган ҳовлига қандай киришни билмасдан, бу томондан, орқадан келишибди. Додлаб йиғлаётган қиз эса, албатта, унинг севган қизи... Ахир, у авжи севги ёшида эди-да!

Мен бу дод-фарёдларни эшитиб, икки ўт орасида қолдим: чиқай десам, қизларни чўчитиб юбораман, улар бу уйда ҳеч ким йўқ, деб ўйлаб дилларини очиб солишяпти, чиқмай десам бу кичик, аммо дарди оламга сиғмас севги фожиасининг яширин томошабини бўлиб туравериш жуда оғир...

Охири бўлмади, ўрнимдан турдим-да, кўз ёшларимни артиб, ҳовлига чиқдим. Қизлар худди ҳуркитиб юборилган оҳулардай "ярқ" этиб менга қарашди.

— Вой қизларим-ей, қизларим-ей... мениям йиғлатдиларинг-а,— деёлдим холос. — Соҳибжон билан хайрлашмоқчи бўлсаларинг кираверинглар, мана бу орқа эшикдан...

Мана, ўша воқеадан бери анча вақт ўтди, кундалик турмуш ташвишлари билан кўп нарсалар, қариндошимнинг ўғли — Соҳибжоннинг вафоти ҳам ёддан кўтарилди. Аммо гоҳ-гоҳ ўша қизнинг аламли фарёди хаёлимда янграб қолади:

— Соҳибжон, Соҳиб!!!

Бу фарёд менга дунёнинг фожиали тасодифларга тўла, бир кам дунё эканлигини эслатиб қўяди.

Мингтепадаги минг хаёл...

Баҳор эди. Тошкент дорилфунунининг бир гуруҳ муаллимлари сиртдан ўқийдиган талабалардан хабар олиш баҳонасида Андижонга йўл олдик. Кейин дам олиш куни эди шекилли, Саттор ака (кўпчиликка таниш ва суюкли, шу билан бирга бироз афандифеъл муаллим Саттор Ҳайдаров — ҳозирда марҳум) иккаламиз шогирдларимиздан бирининг отаси вафот этганлигидан хабар топиб, Марҳаматга фотиҳага боришга аҳд қилдик. Қайтишда Саттор акам: "Мингтепани зиёрат қилиб кетмаймизми?" — деб қолдилар. Мен бу қадимий қишлоқ ҳақида унча-мунча эшитгандим, дарров рози бўлдим ва иккаламиз бизга "карвон"лик қилаётган марҳаматлик бир йиғит ҳамроҳлигида "Мингтепа қайдасан?" деб йўлга тушдик. Кўп ўтмай этиб ҳам келдик. Мингтепа деганлари ҳам Андижоннинг жануб томонларига хос бўлган сердарахт, сертераққина бир қишлоқ экан. Унинг бошқа қишлоқлардан фарқи бироз овлоқлигидами ё сирлироқлигидами эди. Бир ялангликка чиқиб қолдик — атроф дўппайган тепаликлар билан ўралган эди. Минг тепа — шулар экан. Бу тепаликлар қачон бинога келган-у, уларнинг бағрида қандай сиру синоатлар ётибди? Биз тарихнинг бу гунг гувоҳлари олдида ўзимизни жуда ноқулай, худди гуноҳкорлардай сезардик. Тўғри-да, бу сирли тепаликлар неча асрлар, неча замонлар оша бизгача этиб келса-ю, биз бўлсак уларнинг дардларини англамасак. Доимо ҳазил-ҳузул билан юрадиган, дали-ғули Саттор акам ҳам бу ерда жиддий бўлиб қолган эди. "Бу тепаликларни Хитойда ҳам билишаркан, соғ-омон, бузилмасдан турибдими, деб сўраб туришаркан", — деди у ўйланиб. Эҳтимол, тўғридир. Саттор акамнинг

шу ёқларга алоқаси бор, билса керак. Мен бўлсам — билмайман. Бунинг устига ақалли қизиқиб ҳам кўрмабман-а. Ўз тарихини билмайдиган ғирт гумроҳнинг ўзгинасимиз. Ахир, қизиқилса, қадимги китобларни кўрилса бўлади-ку. Лекин унга вақт қани? Иш, тирикчилик, "майда-чуйда"лардан бўшамаймиз. Майли, бу тепаликларнинг сирини тарихчилар ковлаб-нетиб кўриб, билиб олишар, лекин биз яқингинада — саксон-тўқсон йилча олдин бўлиб ўтган воқеаларни ҳам яхши билмаймиз-ку? Ахир, Минг-тепа — чор истибдодига қарши биринчилардан бўлиб бош кўтарган машҳур Дукчи эшоннинг юрти-да! Тарихга "Андижон қўзғолони" деган ном билан кирган ҳаракат атрофида қанчадан-қанча фикрлар айтилмади, тарихчи олимларнинг бир-бирлари билан тортишувлари зарбларидан не-не "қилич"лар синмади дейсиз! Бир томондан Дукчи эшон — халқни ёмон йўлга бошлаган мутаассиб фитначи. У "оловсиз таом" пишириб содда одамларни лақиллатган алдамчи, кейин уларнинг дилига қутку солиб бошларига не-не кулфатлар тушишига сабабчи бўлган бир жоҳил. Ҳатто Муқимийдек шоиримиз ҳам бундай гапларга учиб, уни "баччағар"дан олиб "баччағар"га солиб, сўкиб ғазал ёзган. Тарихий китоблару юзлаб мақолаларда ҳам унга отилмаган маломат тоши қолмаган. Буларни ўқисангиз кўз олдингизга бутун умри муридларни алдаш, бойлик ортириши билан ўтган ва бунгаям қаноат қилмасдан халқни қонли қирғинга бошлаган сават салла, малла чопон эшон келиши турган гап.

Иккинчи томондан эса (бу томони илмий китобларда зикр қилинмайди, балки у ер-бу ерда бирорта эски ҳужжатда "ялт" этиб кўзга ташланади, хуллас, уни кўрган кўради-ю, сезган сезади) бутун умри дук ясаб, эшагида бозорга олиб бориб сотиб, кун кўрган бир меҳнаткаш ҳунарманд — дукчи, халқнинг оғир аҳволини, чор амалдорларининг маҳаллий халқни одам ўрнида кўрмасдан, уриб-тепиб зулм ўтказишларини ўз кўзи билан кўриб, ачинган, бу тақдирдан қутулиш йўлларини излаган ва ўз халқи озодлиги учун қуроли кўтаришдан бошқа чора йўқлигини тушуниб етган курашчи, "Андижон қўзғолони"нинг етакчиси, халқ йўлбошчиси. Чор жаллоди бўйнига сиртмоғини солганда "Халқим, сен учун ўлаяпман!" — деб ҳайқирган мард инсон.

Андижон қўзғолони... Ҳали ҳам ўзининг тўла баҳосини ололмасдан тарихда муаллақ бўлиб қолаётган халқ эпкиниси! Қанчадан-қанча мунофиқлар сени таққирлаб қоғоз қораламади! Албатта, қўзғолон, бу — тўй эмас, унда қон тўкилади, одам ўлади. Қўзғолон, бу — бошқа илож қолмади, дегани, пичоқ бориб суякка қадалди, дегани-ку? Қаерда-ки зўравонлик, зулм-истибдод ҳаддан ошса, ўша ерга қанот боғлаб учиб келувчи, золимнинг кўзини

чўқиб, бечораларни қаноти остига олиб ҳимоя қилувчи бургут у!

Лекин афсуски, ҳамма кўзғолон ҳам ўзининг эзгу мақсадига эришавермайди. Андижон кўзғолони ҳам бошданоқ ҳалокатга маҳкум этилган эди. Ахир, кўроли паншаха-ю, кетмондан иборат бўлган оломон яп-янги бешотар милтиқлари шай турган чор аскарларига қарши нима ҳам қила оларди? Биринчи ўқданоқ оломон "пиримсан" деб қочиб берди, аскарлар эса аямасдан ўқ устига ўқ отиб қувди. Кўзғолоннинг маркази бўлган Мингтепа замбараклардан ўққа тутулиб, ер билан яксон қилинди. Уйлар ёнди, аёллар, болалар нобуд бўлди, тирик қолган аҳоли боши оққан ёққа қараб қочди. Кейин жазо қўшинлари кириб келди-ю, бир бошдан ёппасига "ушла-ушла", "қама-қама" бошланди. Гуноҳқорми, гуноҳсизми, ишқилиб, Мингтепа-ю шу атрофлик бўлса бас — шартта ушлаб, қамоққа тикилди. Дастлабки кунлари Муҳаммадали ота (Дукчи эшоннинг асл исми шундай эди) қутулиб қолишга муваффақ бўлди. Лекин ҳар бир ҳаракатда ва ҳар бир халқда топиладиган сотқинлар ишга солинди. Аллақандай эллиқбоши ёнига чор аскарларини олиб, из қувишга тушди ва эшагини миниб Ўзган томонга қараб кетаётган эшонни ушлаб келди. Кейин қамоқ, тергов — қийноқлар, хўрлик. Ундан кейин судлар бошланди: ким ўлимга, ким Сибирга — ҳукмлар бешафқат эди. "Туркистон вилояти газети"да ўқиганман: "Андижон кўзғолони" бўйича чор суди ҳукми билан ё қатлга, ё умрбод қамоққа буюрилганларнинг рўйхатлари узундан-узун — саҳифа тўлдириб бериларди. Эсимда, ўша газеталардан бирида шундай хабар босилганди: бир кампир ўлимга ҳукм қилинган ўглини сақлаб қолиш учун жон-жаҳди билан оқ подшонинг номига ариза беради. Подшо кампирнинг "оқ сочи"ни ҳурмат қилиб унинг ўгли устидан чиқарилган ўлим ҳукмини Сибирда умрбод қамоқ жазоси билан алмаштиради. Ҳа, чор подшоси ўз "фуқаро"ларига гоҳ-гоҳ шунақа "марҳамат" қилиб ҳам турарди. Ҳозирги Марҳамат қишлоғининг номи ҳам подшонинг кўзғолондан омон қолган деҳқонларга "майли, шу ерда яшай қолинглар", деб қилган "марҳамат"идан келиб чиққанлиги маълум. Лекин кўзғолоннинг фаол иштирокчилари-ю унинг бошлиқлари аёвсиз жазоланди. Бир тарихий сурат кўрганим бор: йиртиқ чопонли, калтакланган, кўлларида кишан, бир-бирлари билан бўйинларидан ўтказилган занжир билан боғланган кўзғолон қатнашчилари "бир бошга бир ўлим" дегандай қатъият билан мағрур қараб туришибди. Ҳа, улар ўз халқининг озодлиги учун ўлимнинг юзига тик боққан бизнинг аждодларимиз!

Мана, Андижон қўзғолони бўлиб ўтганига ҳам бир асрча бўлиб қолди. Чор ҳукумати қўзғолончиларни осииш учун қурган дорлар аллақачон чириб битди.

Мингтепанинг ўзида ўша кунлардан наҳотки бирор ёдгорлик, хотира қолмаган бўлса? Қаранг-ки, қолган экан! Бизга ўша пайтдан ягона ёдгорлик бўлиб мингбошининг уйи қолганини айтишди. Ўша жойга олиб боринглар, дедик. Олиб боришди. Мана ўша уй. Ташландиқроқ кенг даланинг ўртасида чорбурчак, икки қаватли — болохонали кўҳна уй ёлғиз ўзи қаққайиб турибди. Уй ниҳоятда эскириб, тўкилай-тўкилай деб қолган, эшик-деразалари йўқ, хувиллаган. Лекин ҳамон салобатию, муҳташамлигини йўқотмаган. Ахир, чакана жойми бу — Андижон қўзғолони шу ердан бошланган-ку?! (Қўзғолонга чор ҳокимларининг зулми жонидан ўтган маҳаллий амалдорлар — мингбоши, юзбоши ва элликбошилар ҳам қўшилишган.) Менинг хаёлимда бу ҳовли гўё жонланиб кетгандек бўлди. Мана, ҳовли тўла тумонат одам, сиғмаганлар ташқарида, кўча, майдонларни тўлдирншган. Мана, Муҳаммадали эшон ўртада туриб "эл учун ўлган — шаҳид, босқинчини ўлдирган — ғози", деб фотиҳа бераяпти, оломон гувиллаганича "Аллоҳу акбар!!!" деб юзига қўлини тортиб, кетмону ўроқ, паншахаю таёгини кўтарганича Андижонга — ҳарбий казармаларга йўл олди...

Замбаракбозликда бошқа ҳовли-жойлар ер билан яксон бўлиб, бу уйнинг омон қолгани ҳам қизиқ. Бу — тасодифми ё мингбошининг уйи бўлганиданми? Бу жумбоқ ҳам ечилмасдан, тарих қаърида қолиб кетди...

Саттор акам чўққайганича "шу ердан ўтган жами мўминлар, аждодлар ҳақи"га дуо қилди, юзларимизга фотиҳа тортдик. Мен Саттор акамга қарайман, у Дукчи эшонга жудаям ўхшаб кетади. Бир сафар ота-боболарининг Муҳаммадали эшон билан қандайдир қариндошлиги борлигини шаъма қилгандай бўлудди. Мен Саттор аканинг қариндоши — Дукчи эшоннинг ҳақиқий авлоди (набираси ёки эвараси) бўлган бир кишини танийман: жиккаккина, серҳаракат йигит, қуйиб қуйгандек бобокалонининг ўзгинаси. Ҳа, шунча катта ҳаракатга бош бўлган Муҳаммадали эшон ҳам кичик бичимли, яккам-дуккам соқолли қария эди, унинг суратини ўз кўзим билан кўрганман: қўлларида кишан (сурат қамоқхонада, ўлими олдидан олинган), аммо боқишлари босиқ, маъноли. У гўё келажак авлодга қараб: "Бизлар билганимизча шу ишларни қилдик, шу йўлда ҳурбон бўлдик, хўш, сизлар-чи?" — дегандек синчковлик билан боқиб турибди...

Биз Мингтепадан минг хаёллар билан жўнаб кетдик. Бу хаёллар ҳануз тинчлик бермайди...

Баҳоия Сафиданинг ширин эртаги

Иссиқ жон экан, бир оз тобим қочди-ю, Тошкентдаги эски шифохоналардан бирига даволанишга ётдим. Бахтимизга хонамизга қарайдиган шифокор ўтли-шудли яҳудий аёл экан, ҳолимизни тез-тез сўраб, муолажамизни яхши олиб борар, хонадаги беш бемор бундан жуда хурсанд эдик.

Бир куни шифокоримиз ўзи билан бирга жуссаси нозиккина бир қизни бошлаб кирди. "Танишинглар, — деди у бизга қизни ишора қилиб, — шотландиялик тиббиёт талабаси, бизда тажриба ўргангани келибди. Энди бизга ёрдамлашади". Биз бўйи ўртачадан пастроқ, бурни бироз чўзинчоқ, ўзи бугдойранг, сочлари эса яхши пишган маккажўхорининг попугига ўхшаш қизғиш ранг бу қизга қизиқиб қарадик. Албатта, Шотландия қасрда-ю, биз қасрда, шунинг учун узоқдан келган бу меҳмон қизга ўз ҳурматимизни билдиришга ҳаракат қилардик. Инглизчадан билганимизни ишга солиб, унинг исмини сўрадик, қиз "Сафида", деди. "И-е, бу ахир шарқча исм-ку?" Қиз кулиб, ўзининг ҳақиқатан ҳам шарқли эканлигини, Эронда туғилганини, Шотландияда ўқишини айтди. Демак, у форс қизи экан-да! Ҳар қалай, форс тили инглизчадан яқинроқ, шунинг учун бизнинг суҳбатимиз анча осонлашди. Сафида ҳар куни шифокоримиз билан, гоҳида ўзи хонамизга кирар, бизни кўриб, касаллигимизни ўрганар, бўш вақтларида суҳбатлашиб ўтирарди. Мен унинг ота-онасини сўрадим, улар ҳам Шотландияда яшашаркан. Албатта, одатда муҳожирларнинг ҳаёти жуда синчиклаб суриштирилмайди, лекин бу оиланинг ўз ватанидан жуда узоқда яшаши менга қизиқ туйилди. "Эрондан нега кетгансизлар?" — деб сўрадим мен. "Биз қочиб кетганмиз", — деб жавоб қилди Сафида. "Нега?" "Чунки биз баҳоийлармиз", — деб жавоб қилди қиз. Мен баҳоийлар ҳақида ҳеч нарса эшитмаган эдим, Сафида форсча-инглизчани аралаштириб тушунтиришга роса ҳаракат қилди, мен бу бир диний мазҳаб эканлигини, унинг мақсади "ваҳдати адён" — яъни динларни бирлаштиришдан иборатлигини англадим, барибир бу ҳақда тузук-қуруқ маълумот ололмадим. Негадир бу мазҳаб одамларини Эронда қаттиқ таъқиб қилишар экан. Бу мамлакатда мутаассибликнинг кучлилигидан, кейинги воқеалардан хабарим бор, лекин "баҳоийларнинг ўзлари кимлар?" деган савол мен учун очилмай қолаверди. "Агар баҳоийларнинг кимлигини билсангиз, ўша заҳотиёқ уларга қўшиласиз", — деди Сафида. Албатта, бу гаплар худди айрим олди-қочди кинолардагидай чет эл ташкилотига авраб туриб жалб этишга ўхшаб туйилса ҳам, мен энди

баҳойликнинг нималигини билишга қатъий аҳд қилдим. Эртасига Сафида менга мўъжазгина бир китобча олиб келиб берди: "Марҳамат, ўқиб чиқинг, баҳойларнинг кимлигини биласиз ва уларнинг тарафдорига айланасиз", — деди у.

Мен Сафида берган китобни ҳеч кимга кўрсатмасдан бир ўтиришда ўқиб чиқдим. Эронда рус тилида нашр этилган бу китобда баҳойларнинг матлаблари баён этилган экан. Китобни ўқидиму баҳойларнинг кимлигини билиб олдим, кўз олдимда ўз маслагидан ўлса ҳам қайтмайдиган, бир сўзли, мард, фидойи одамлар бирма-бир гавдаланди. Ҳақиқий эътиқод олдида ўлим бир пул эканлигини баҳойлар ҳам исбот қилишган экан.

Баҳойлик мазҳаби ўтган асрнинг ўрталарида Эронда келиб чиққан экан. 1844 йилда бу ерда Саид Али Муҳаммад деган ёш йигит исломнинг қотиб қолган ақидаларига қарши бош кўтарди ва ўзини янги йўл бошловчи маҳди, яъни пайғамбар деб эълон қилади. У ўз таълимотида барча инсонларни бир-бирига тенг, дўст ва биродар деб тарғиб қилади, одамларни бирлашишга чақиради, барча динлар бир бўлиши керак, дейди. Аммо турган гапки, мусулмон мутаассибларига бу гаплар ёқмайди, уни бузғунчи, шаккок деб эълон қиладилар ва 1850 йилда тошбўрон қилиб ўлдирадилар. Саид Али Муҳаммаднинг таълимотини унинг шогирди Мирзо Ҳусайн Али давом эттиради, у ўзига Баҳоулло деб ном беради, унинг издошларини эса баҳойлар деб атай бошлайдилар. Руҳонийлар Баҳоуллони қаттиқ таъқиб остига оладилар, у бир қанча вақт Туркияда қувғунда яшайди, аммо ҳаёти доим хавф остида бўлса ҳам ўз маслагидан қайтмайди. Эронда Баҳоуллонинг мухлислари кўпая бошлайди, улар шариатнинг асрлар давомида бир қолипда бўлиб келган қоидаларини инкор қилиб, инсониятни руҳий эркинликка, бирлашишга чақирадилар. Жоҳил руҳонийлар ва уларнинг измидан чиқмайдиган ҳукумат баҳойларни қаттиқ қиргин қила бошлайди, ким бу мазҳабга кирса боши кундада-ю, моли толонда, деб эълон қилинади. Баҳойлар кўз кўриб қулоқ эшитмаган жазоларга маҳкум этилади — бундайларнинг ё териси шилинади, ё тирик-лайн кўмилади, ё тошбўрон қилиб ўлдирилади. Қўлга тушган баҳойлардан бирининг яланг оёқларига от тақаси қоқилиб, майдонда югуришга мажбур қилингани тарихда қолган. Бир сафар эса эл орасида обрў-эътиборли, саройда ҳам нуфузли бир қария баҳойликда айбланади. У шу мазҳабга содиқ эканлигини қатъият билан айтади, жоҳил муллалар, уларнинг қутқусига тушган оломон олдида тавба қилмайди. Қарияни ўлим жазосига ҳукм қиладилар ва таомилга кўра ўлими олдидан сўнги тилагини сўрайдилар. Шунда мўйсифид ўзини кечаси қатл майдонига олиб

боришдан олдин баданининг кўп жойидан кесиб, тилинган гўштлари орасига шам суқиб ёқиб қўйишларини, токи шу йўл билан гумроҳларнинг кўзларини очажagini айтади. Унинг айтганларини бажо келтирадилар, мўйсафид ўзини еб ташлашга тайёр турган гофил ва гаддор оломон орасидан жонли машъала бўлиб мағрур ўтиб боради ва жаллод кундасига бошини қўяди...

Мирзо Ҳусайн Баҳоулло вафотидан сўнг унинг ўғли Абдул Баҳо падарининг ишларини давом эттиради. Унинг вафотидан кейин эса издошлари бу таълимотни давом эттириб ҳамон авайлаб сақлаб келишадиган экан. Ҳукумат тазйиқидан қўрққан баҳойлар кўпгина мамлакатларга тарқалиб кетиб, ҳамма жойда бу мазҳабни ёйиш, одамларга тушунтириш билан машғул эканлар. Сафида ана шундай баҳой оиланинг қизи экан.

Дастлаб мен баҳойликни ҳам жуда кўп учрайдиган, чунончи, ислом динидаги шиа ёки суннийлик сингари илдиизи ўрта асрларга бориб тақаладиган бир мазҳабдир-да, деб ўйлаган эдим. Лекин уларнинг матлабномаларида шу куннинг муаммоларидан гап очилган эди. Улар аввало одамзод аслида бир ота-онадан тарқалган, шу боисдан ҳамма тенг, биродардир, деган тушунчани илгари сурадилар, мутаассибликни, диний ва ирқий тафовутларни тан олмайдилар. Улар барча дин бир динга бирлашмоғи ва дўстлик, ҳамжиҳатликка хизмат қилмоғи керак, дейдилар. Ҳақиқатни ҳар бир одам ўзи мустақил мушоҳада этиши, дин билан фан келишмоғи керак, деган фикрни илгари сурадилар. Улар ҳар бир одам маърифатдан баҳраманд бўлсин, эркак билан аёл тенг ҳуқуқли бўлсин, бутун дунёда тинчлик барқарор бўлсин, деган шиорларни ўртага ташлайдилар. Шу билан бирга баҳойлар бутун дунёда ягона тил, ягона давлат, ягона қонунчилик бўлсин, деб орзу қиладилар. Улар ўз таълимотларини ҳозирги алғов-далғов дунёда таяниш мумкин бўлган бирдан-бир асос, бирдан-бир йўл, деб биладилар. "Фалсафий таълимотлар дунёни ҳалокат ёқасига олиб келиб қўйди, инсоният қирилиб битиш хавфи остида қолди. Одамзодни бу мислсиз фалокатдан фақат янги дингана қутқара олади, бу — баҳойликдир", — деб ташвиқот қиладилар улар.

Эртасига Сафида мени кўриб: "Китобни ўқиб бўлдингизми, хўш қалай?" дегандек савол аломати билан қаради. Мен бисотимдаги бор инглизчаю форсча сўзларни йиғиб унга тахминан шундай дедим:

"Мен ўз эътиқодлари йўлида жонларини қурбон қилган мард, фидойи баҳойларнинг хотираси олдида бош эгаман. Лекин уларнинг мақсад ва матлабларига келсак дунёни бир тилли, бир дилли қилиш орзуси қанчалик олижаноб бўлмасин, барибир, ширин бир эртақ, холос. Биз ўз эртақларимиз билан обдон

тўйганмиз, энди бу янги эртакка юрагимиздан жой тополмаймиз, хафа бўлманг, сингилжон!"

Баҳоия Сафида ҳаммасини тушунгандай индамай, хомуш бўлиб қолди...

Ғози отанинг гули

Ўттизинчи йиллар қатагонининг қурбони, таниқли матбаачи, "Муштум" мажалласининг асосчиларидан бири бўлмиш Ғози Юнуснинг хотира кечаси ўтказилаётган эди. Анжуман учун белгиланган жой — пойтахтдаги Санъат олийгоҳининг чоғроқ томошахонаси одамлар билан тўла. Кечага адибнинг яқинлари, ўғил-қиз, набиралари келишган, улар орасида унинг рафиқаси — бир юзу тўрт ёшли Хадича ая ҳам бор эдилар. Биз бу табаррук онахонни кўришга, зиёрат қилишга шошилдик. У бироз букчайиб қолса ҳам ҳали тетик, оқ сариқдан келган аёл экан. Мана, Хадича ая ҳам саҳнага таклиф қилинди, уни қизлари, набиралари қўлтиғидан суяб олиб чиқишди. Ая Ғози Юнус ҳақидаги маърузаларни индамай тинглаб ўтирар, унинг йиллар силсиласи-ю, ноҳақ зулмлар, жудоликларни бошидан кечирган чеҳрасидан бир нима англаб олиш қийин эди. Ҳа, не-не азобларни кўрмаган бу аёл ўз умрида. Ўттиз еттинчи йили эридан кейин уни ҳам, болаларини ҳам олиб кетишган, остона ҳатлаб кўчага чиқмаган муштипар ўзбек аёли "халқ душманининг хотини" деган айб билан йиллаб қамоқда ётган. Ўғли Тўлқин ака ҳам ўн йиллаб гуноҳсиз қамоқ азобини тортди. Мана, энди унинг эрини тилга олишяпти, "беғуноҳ қурбон бўлган", дейишяпти... Ая бу гапларни тушунаптимиз, йўқми — билиб бўлмас, у залга қараб тошдек қотиб ўтирарди.

Томошабинлардан бири аяга гулдаста тақдим қилди. Ая гулдастани қўлига олди. Қўлига олди-ю, қайтиб қўймади. Ёнида ўтирган қизлари "келинг, олиб кўяйлик", деб қўл чўзишса ҳам бермади, қоқ суяк қўллари билан маҳкам ушлаганича ўтирди, то кеча охиригача қўлидан қўймади. Ахир, бу унинг эрининг гули эди, Ғози отанинг гули эди. Бу гул эллик йилдан ошганда унинг қўлига келиб тегибди-ку! Уни қўлдан қўйиб бўлармиди?!

Хўрликка тенг жасорат

Дарахтнинг бўшини қурт ейди доим,
Тарихда жуда кўп мисоллар бунга...

Юқоридаги мисралар билан бошланувчи машҳур асар — Криловнинг "Бўри билан Кўзичоқ" масалини ким билмайди дейсиз?

Мазкур тўртликдан кейин давсм этадиган қўйдаги ўйноқни сатрлар-чи?

Ёзнинг иссиқ бир кунда
Қўзи борди сув ичгали,
Ўз жонига қасд қилгандан
Хабари йўқ унинг ҳали...

Боринги, умрида қўлига китоб ушламаган бирор одам бўлса-ю, юқоридаги пурмаъно шеърий парчадан бехабарман деса ҳам, у барибир масалнинг:

Шундай қилиб, Қўзичоқни еди ўрмонда... деган машҳур мисрасини эшитган, ўзича айтиб юрган бўлиши турган гап.

Одамларга ёд бўлиб кетган бу масални ўзбекчага ким ўғирганини биласизми? Бу саволга ўқувчилар яқин-яқинларгача елка қисиш билан жавоб қилишарди. Негаки, бу масал ўзбек тилида бсмалол босилиб, китоблардан китобларга, ўқув тўпламларига киритилар, лекин... унинг таржимони кўрсатилмас эди. Гўё рус масалчиси И. А. Крылов уни ўзбекчада ёзгандай. (Ҳолбуки, гапнинг нафсиламрини айтганда, бу масалнинг ўзбекча асл нусхаси — русчасига қараганда мукамалроқ, ўйноқироқ чиққанлиги рост.)

Хўш, бу масалнинг таржимони киму, нега у китобларда кўрсатилмай келинди? Ўқувчини бу савол билан узоқ банд қилишнинг ҳожати йўқ, бу масалнинг таржимони — шоир Чўлпон. У ўттизинчи йиллардаги даҳшатли қатағон қурбони бўлганидан кейин, шоирнинг номи ҳам тақиқланди, шеърлари, тўпламлари ҳам ҳибсга олинди. У ўзи таржима қилган машъум мисра ростакамига амалга ошди: қонхўр бўри бегуноҳ қўзичоқни еб қўйди. Аммо расмий жаллодлару мафкуравий жосуслар ҳар қанча уринишсалар ҳам Чўлпоннинг номини йўқ қила олмадилар, халқ ўзи севган шоирнинг шеърларини яширинча ўқийверди, унинг таржимаси бўлмиш мазкур масал эса китобдан китобга кўчаверди. Уни қарангки, шоир ҳалокатидан сўнг ўтган қирқ-эллик йил ичида унинг очиқдан-очиқ босилиб турган бирдан-бир таржима асари — ана шу "Бўри билан Қўзичоқ" эди, фақат таржимоннинг номини кўрсатиш тақиқланган эди.

Етмишинчи йилларнинг охирларида мен Крылов масалларидан бир қанчасини таржима қилиб, бир тўплам туздим. Турган гапки, унга илгари таржима қилинган масалларни ҳам киритдим. Булар орасида машҳур "Бўри билан Қўзичоқ" ҳам бор эди. Лекин унинг таржимонини кўрсатишга келганда, қарангки, минг мулоҳаза кўндаланг бўлди. Таваккал, деб масал таржимонини кўрсатиб

юбораверсам ким нима дейди-ю, қайси идора чақиртиради? Ахир, яқин-яқингинада устозларимизнинг бошларига кетма-кет тушиб турган савдолар, мажлису машваратлардаги эзишлар, турли-туман чигириқларга солишлар... Ҳа, ўзини ўтга уравериш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермас экан... Лаънати мутелик!.. Хуллас, икки ўт орасида қийналиб турганимда нашриёт ходимаси Нозимахон деган сингилча жонга оро кириб, далда берди. У менинг "Қандай бўларкин" ларимга жавобан шартта: "Э, Мухтор ака, қўйиб юбораверамиз!" — деди. Шу бўлди-ю, тўплам мундарижасида "Бўри билан Қўзичоқ"нинг таржимони — Чўлпон деб кўрсатилди. Бу — ўттиз еттинчи йилдан кейин Чўлпоннинг номини китобда биринчи марта расмий равишда кўрсатилиши эди. Бу ҳолни ҳурматли устозимиз, танқидчи Озод Шарафиддинов ҳам ўз мақолаларидан бирида таъкидлаб ўтибдилар. Ҳа, шунақа, биз жуда катта қаҳрамонлик кўрсатибмиз — таржимоннинг кимлигини қўрқмасдан айтворибмиз-а!.. Мен ўзимнинг бу "жасоратим"ни ўйлаганимда севиниш ўрнига хўрлигимдан кўзларимга ёш келади. Машъум замон, лаънати хўрлик!

Усмон Носир ва маҳбусалар

Усмон Носир, ўзбек шеърятининг бир ёниб ўчган ёруғ юлдузи, ўт юракли инсон! Бор-йўғи йигирма тўрт ёшида бегуноҳдан-бегуноҳ банди бўлган покиза қалб эгаси!

Усмон Носир, янги замонага нур деб интилиб, унинг аёвсиз қора оловида қанотлари хўйган парвона! Ноҳақликларга, зулм-жафоларга бўйсунмаган, охири нафасигача адолат учун, инсоний эрк учун курашган мардларнинг марди!

Усмон Носир, ҳали чимилдиқ юзини кўрмасдан, ёр сочини силамасдан совуқ ўлим қучган нур сиймо, фаришта йигит! Сенинг даҳшатли қисматингни эшитган ҳар қандай тошжорак ҳам дод демай иложи йўқ!

Даврада гап Усмон Носир ҳақида борарди. Бу сафарги тингловчилар бошқачароқ — улар маҳбусалар, аёллар қамоқхонасида сақланувчилар эдилар. Кенг хонани тўлдириб ўтирган турли қиёфадаги, турли ёшдаги аёллар. Ёнимда ўтирган қамоқхона нозирларидан бирининг айтишича, бу ерда турли хил жиноят содир этганлар бор экан. Улар бугун ёзувчилар билан учрашувга йиғилишган, шунинг учун бўлаётган гапларга жон қулоқларини тутиб ўтиришибди. Минбарда шоира Нодира Рашидова. У тоғаси — оташин шоир, ўттиз еттинчи йиллар қатағонининг бегуноҳ қурбонларидан бири — Усмон Носир ҳақида гапиряпти.

У жувонмарг бўлиб кетган тоғасининг изларини қандай излаганини, маҳкумлар ёппасига кўмиб юборилган гўристонда унинг қабрини тополмай бўзлаганини айтиб беряпти маҳбусаларга. У тўлиб-тўлиб гапирарди, маҳбусалар ундан кўз узмай тинглашарди. Шу пайт маҳбусалардан бири қўл кўтариб қолди. Биз ундан: "Нима дейсиз?" — деб сўрадик. Шунда ҳалиги маҳбуса — ёшгина рус қизи кўзларида ёш билан: "Кечирасизлар, биз Усмон Носирдай азиз инсон ҳақида эшитмаган эканмиз. Жабр-зулм қурбони бўлган шоирнинг хотираси учун ўринларимиздан туриб бир дақиқа сукут сақлайлик", — деб таклиф қилди. Ҳамма кўзида ёш билан оёққа қалқди.

Ў ҲИНДИСТОН ҲИКОЯЛАРИ

Ҳар ким ҳам ҳинд бўлавермайди

Деҳли аэропорти. Шиплари пастгина икки қаватли бино. Одам тиқилинч. Ҳозиргина самолётдан тушган биз — сайёҳлар ҳужжатларимизни расмийлаштиришларини кутиб турибмиз. Залнинг иккинчи қавати панжара билан ўралган, айвоннамо йўлак шекилли, одамлар у ёқдан бу ёққа ўтиб туришибди. Уша ердан болалар, ўсмирлар, аҳён-аҳёнда эса катталар тўхташиб, бизга таажжуб билан қарашади, афтидан, бизнинг сайёҳ эканлигимизни сезишади-ю, аммо дабудурустан миллатимизни, қаердан эканлигимизни билиша олмайди шекилли, бегона қараш қилишади. Тўғри-да, Деҳли улуг бир мамлакатнинг пойтахти, ҳар кун дунёнинг турли бурчакларидан кўплаб сайёҳлар келишади, ҳаммасини билиб, етказиб бўлармиди. Катталар анча сиполик билан қарашади-ю, лекин болаларнинг қизиқишлари ичларига сиғмай, кўзларини узишмайди. Бирон нарса деб гаплашгани улар тепада, бизлар пастда, ўртада панжара ҳам бор. Ҳужжат расмийлаштириш ҳам хийла чўзилиб кетди, начора, давлат чегараси. Зерикмаслик учун биз ҳам ўз томошабинларимизни томоша қила бошлаймиз. Уларни гўё қаердадир кўргандаймиз, танишдаймиз. Бари бир-бирларига ўхшаган, қорачадан келган, тийрак кўзли ҳиндлар. Улар ҳам бизга кулиб боқа бошлашади, бош силкишиб, саломлашишади.

Бирдан ҳамроҳим мени аста туртди:

— Қаранг, ҳиндларнинг ҳам сариқ сочлиси бўларкан-да? — деди у тепадан ўтиб бораётган бир ҳинд қизига ишора қилиб. Эгнига заррин нақшли сари ўраган, тақинчоқлар таққан бу қизнинг ўзи ҳам, сочлари ҳам сарғиш тусда эди. У таманно билан ўтиб кета туриб, биз томонга такаббуруна назар ташлади.

— Демак, бўларканда, — деб қўйдим мен елка қисиб.

Кўп ўтмай ҳалиги қиз яна қайтиб ўтди. Яна ўша таманно қадам ташлаш, яна ўша: "Мени кўряписизларми, мен қанақаман-а" деган боқишлар. Унинг шунчаки сайр қилиб юрган бекорчи эканлиги шундоқ кўриниб турарди.

Шу пайт бизга ҳужжатларимизни беришди-ю, биз ҳам ҳаракатга тушиб қолдик. Сариқ ҳинд қизи ёдимиздан кўтарилган эди. Аммо уни аэропортдан чиқаверишда яна учратдик. У эшик олдида ўзини кўз-кўз қилиб турарди. Яқиндан жуда бошқача кўринди: Бошдан оёқ қимматбаҳо ҳиндча кийим ва тақинчоқлар. Аммо унинг сап-сариқ сочларигина эмас, балки бутун қиёфаси, айниқса кўзлари бутунлай бошқача, ҳиндларникига ўхшамасди.

— Бу ҳиндча кийиниб олган бирорта европалик хоним бўлса керак, — деган қарорга келди кўпни кўрган ҳамроҳим ва аста дўнғиллаб қўшиб қўйди. — Ҳар ким ҳам ҳинд бўлаверардимми?..

У ҳақ гапни айтганди.

"Начок, соҳиб, начок..."

— Ҳиндистонга борсангиз кўпроқ значок олволинг, болалар сўрашади, — деб маслаҳат берган эди бир танишим. Шунинг учун ҳам бир чўнтак значок олволган эдим. Бунақалигини билганимда-ю чемоданимни тўлдириб олардим-а...

Биринчи кунимиздан бошлаб кўча-кўйларда автобусимиз тўхташи билан катта-кичик, қора-қура болалар атрофимизни ўраб олишди. Улар "Начок, соҳиб, начок" деб қўлларини чўзишгани чўзишган. Бу — "значок беринг" деганлари. Сенлардан значок айлансин, дейсизу, кўкракларига тақиб қўясиз ёки қўлларига тутқазасиз. Уларнинг хурсанд бўлишини айтмайсизми? Аграда бир ёш қизалоққа "Хап саними, шошмайтур" деб аталадиган думалоқ значок совға қилдим. Унинг хурсанд бўлиб сакраши сира-сира кўз олдимдан кетмайди. Қизалоқ шодлигидан оламга сиғмай бир оёқлаб диканеларди.

Аммо секин-аста значокларимиз тугай бошлади. Бир жойда бир болакай келиб мендан значок сўради. Мен: "значок но" ("йўқ") деб жавоб қилдим. У бола нимадир дели-ю, қаёққадир гизиллаб югуриб кетди. Нима қиларкин деб қараб турсам, йўл четида чўнқайганича алланима сотиб ўтирган бир чолнинг олдига келиб нималардир деди. Чол пўнғиллаб қўл силтади. Аммо бола ер тепиниб яна нималардир деб туриб олди. Чол чўнтагини кавлаб болага нимадир берди. Сўнг бола мен томонга ўқдай учиб келиб, кафтини очганича қўлини менга чўзди. Унинг мўъжазгина кафтида бир оқ танга (ҳиндча пайса) турарди. У пулни менга

узатди. Ҳинд боласи мендан значок сотиб олмоқчи эди. Мен индамасдан унинг пулини қайтардим, костюмим кўкрагига қадалган охириги значогимни унга бердим.

Бир сафар Деҳлидаги Қутбминор харобалари олдида бир тўп бола мендан "начок" сўраб ўраб олишди. Мен ёлғиз эдим, значокларим аллақачон тугаган эди.

Мен "но значок" дедиму автобуга қараб юрдим. Аллақандай, юпунгина, кўзлари маъюс бир бола орқамдан қолмади, то автобусимизгача эргашиб борди. Мен ўз хаёлларим билан банд бўлиб болаларга унчалик эътибор бермадим. Автобуга ўтирганимизда ҳам болалар "начок" сўраб туришар, ўнлаб қўллар биз томонга чўзилганди. Кўзим ҳалиги болага тушди. У ҳам тикилиб турар, аммо бошқалардек қўл чўзмас эди. Автобус юраётганда унга яна кўзим тушди. У ҳамон тикилиб турар, кўзлари шу қадар маъюс эдики... Мен унга диққат билан қарадим ва... унинг қўллари йўқлигини сездим. Ҳа, болакайнинг иккала қўли ҳам қоқ елкасидан йўқ эди...

Жойидан шашт билан қўзғалган автобусимиз тезлашди. Қўлсиз бола йўл ўртасида қолди. Афсуски, унга "начок" nasib этмаган эди.

Афсунгар Али

Ҳиндистон азалдан турли бозингар ва афсунгарлар мамлақати. Ҳар қадамингизда бирор ажойиботга дуч келасиз. Илон ва маймун ўйнатувчилар, фолбинлар, илонни мангуста билан уриштирувчилар, йоглар... Айниқса, кўзбойлоқчи-фокусчиларни айтмайсизми?

Мана, Ҳинд океани томон кетаяпмиз. Автобусимиз тўхтар-тўхтамас икки ўсмир югуриб келишди. Улар шу пайтда фокус кўрсатишмоқчи. Тикроқ ўсмир кўкат устига чалқанчасига чўзилиб ётди, иккинчиси унинг устига катта чойшаб ёпди. Биз, нима бўларкин, деб кўз узмай турибмиз. Бирдан ҳалиги чўзилиб ётган ўсмир узунасига бор гавдаси билан секин-аста кўтарила бошлади ва одам бўйидан ҳам баландроқ муаллақ туриб қолди. Ҳаммамиз қанг-манг бўлиб қолдик. Бироздан сўнг ҳалиги гавда секин-аста ерга тушди. Ўсмир устидаги қора чойшабни улоқтирди-ю, сакраб ўрнидан турди ва меҳнатининг "инъом ҳақи"ни сўраб қўлини чўзди.

Бу фокуснинг сири ҳақида анчагина тортишдик. Биров у деди, биров су. Ҳиндистонда кўп бўлган таржимонимиз — москвалик ҳиндшунос олима кулиб деди:

—Ҳамма сир чойшабда. Унинг астарига иккита ингичка бамбук новдаси тикиб қўйилган. Фокусчи ўшаларга таяниб ҳавога кўтарилади.

Биров ишониб, биров ишонмаса ҳам, ҳар қалай, кўпчилик қониқиш ҳосил қилган эди.

Жанубда, Ҳинд океани бўйидаги "Сильвер Сендс" ("Кумуш қумлар") деб номланувчи қишлоқ-меҳмонхона эгаси жаноб Яшван ҳам сайёҳларнинг кўнглини овлаш учун кўзбойлоқчи таклиф этибди. У ёшгина, истараси иссиқ, кўзлари кулиб турадиган Али деган йигит экан. Али бир неча майда соққаларни мисдан ясалган пиёлалар остидан гоҳ йўқ, гоҳ бор қилар, гоҳ у пиёланинг остига, гоҳ бу пиёланинг остига ўтказиб қўярди. У аллакимнинг соатини олди-ю, бир халтачага солиб, кейин тош билан мажақлаган бўлди, аммо эгасини хийла ҳаяжонга солган ҳалиги соат бошқа халтачадан бус-бутун чиқди. Афсунгар йигит Али бизга шу қадар ёқиб қолди-ки, айрим ҳунарлари тўсатдан кўнгилдагидай чиқмай, сирини очилиб қолса ҳам қарсақлар янграйверди. У томошасининг охирида қалтис ҳунар кўрсатди. Оғзидан олдинига майдароқ, кейин катталиги тухумдай-тухумдай тошларни бирин-кетин чиқара бошлади. Одатда оғизларидан бунақа нарсаларни, соққаларни чиқарувчи кўзбойлоқчилар қўлларини усталик билан ишга солишар, бир соққани оғзидан олишса, иккинчисини билдирмай солиб қўйишарди. Алининг эса ҳар иккала қўли ерда, оғзидан тошларни қийналиб, зўриқиб чиқарар, шу заҳоти уларни тарақлатиб ерга ташларди. Бу ҳунар ҳаммамизни ҳайрон қолдирди, бунинг сирини ҳеч ким билолмади.

Эртаси кун Алини қишлоқда яна учратиб қолдим. У билан инглизча-русчани аралаштириб, имо-ишора билан гаплашдик. Мен унинг томошаларидан қойил қолганимни айтиб, фокуснинг сирини сўрадим. "Қўрқма, дўстим, сирингни бу ерда ҳеч кимга айтмайман, узоқ Ўзбекистонга олиб кетаман", — дедим ҳазиллашиб. Али кулди ва: "Мен бу тошларни олдиндан ютиб оламан, улар жигилдонимда туради, кейин куч билан чиқараман", — деб жавоб қилди. Мен "Сеҳргар ўз сирини очишни истармиди?" — деб ўйлаб, унинг сўзларига унча ишонмадим. Аммо Али ўз ҳикоясини давом эттирди:

— Бунини ёшлигимдан машқ қилганман. Бир вақтлар отам ўргатган, — деди ва унинг чарақлаган кўзлари бирдан маънос тус олди. — Афсуски, бу ҳунар отамнинг бошига етди. У тошни ютишга ютибди-ю, қайтариб чиқара олмабди. Ўтган йили вафот этди. Жуда қийналиб жон берди. Мана, шу ҳунар менга мерос бўлиб қолди...

Унинг бу гапларига ишонмасдан иложимиз йўқ эди. Ҳаммамиз маънос бўлиб қолдик. Лекин қувноқ Али яна ўз аслига қайтди.

— Саломат бўлинглар, дўстларим! — деб биз билан хайрлашди-ю, велосипедига минганча гизиллаб кетди. У навбатдаги томошасига шошиларди.

Аградаги тўй

— Бугун ҳинд тўйини кўрасизлар, — деди йўлбошловчимиз. Агра шаҳрига етиб келиб муҳташам "Галакси" меҳмонхонасига қўнганимизда. — Тўй шу ерда, меҳмонхона ҳовлисида бўлади.

Ҳақиқатан ҳам бу баҳаво жойга қурилган меҳмонхонанинг дарвозасидан тортиб, ўртаси мрамар ҳовузли кенгина ҳовлиси-ю, ёзлик айвонигача турли гуллар, ҳар хил рангдаги электр чироқлар билан безатилган бўлиб, жуда гавжум эди. Демак, булар — тўй таратқучи. Ҳинд тўйини ўз кўзимиз билан кўрарканмиз-да.

Кечга яқин тўйхона яна ҳам гавжум бўлиб кетди. Машиналарда кетма-кет меҳмонлар келиша бошлашди. Тўй эгаси Агранинг ўзига тўқ кишиларидан шекилли, келатган меҳмонлар ҳам хийла басавлат эдилар... Ранг-баранг чироқлар ёқилгач, ҳовли жуда гўзал тус олди. Меҳмонлар айвондаги курсиларга ўтиришди, меҳмонхонада яшовчилар, сайёҳлар эса сал берироқдан тўйни томоша қилишарди. Айвон тўрида музика янгради, бир томонда бутун бошли оркестр чалар, музикачилар бошлиғи зўр бериб таёқчасини силкитарди. Айвон ичидаги саҳнада эса кишининг жиғига тегадиган нусхада кийинган бир қиз билан йигит баланд қилиб қўйилган магнитофондан чиқаётган бақирик қўшиққа жингиртоб сакрашарди. (Булар, афтидан, ҳинд саёқ созандалари — "отарчилар" бўлишса керак.) Кўп ўтмай уларнинг овози ўчди, у томондан сал бамаънироқ қўшиқ, куй эшитила бошлади.

— Тўйга анчагина қўшиқчи-созандалар айтилган, — деб изоҳ берди шу ерда дўстлашиб қолганимиз бир ҳинд йигити. — Тўй эгаси Агранинг янги чиққан бойларидан. Ўғлини уйлаяпти, ўзини кўрсатиш учун қиялпти бу тўйни. Куёв билан келинни кўрдингларми, — деб ишора қилди у айвоннинг бир четдаги давра томонга.

Бу ерда никоҳ маросими ўтказилаётган экан. Куёв-келиннинг яқинлари, меҳмонлари уларни доира қилиб ўраб олишган, томошабинлар орасида меҳмонхонада яшовчи сайёҳлар ҳам кўп эди. Одамлар орасида куёв билан келинни зўрга кўрдим. Улар ўртада ёқилган олов атрофида ўтиришар, кекса ҳинд роҳиби дуо ўқиб, оловга алланималар сепиб қўярди. Куёв бошига жиға таққан,

башанг ясанган ёшгина бола эди. Келиннинг ёши эса ундан анча каттароқ кўринарди. Мени ҳайрон қолдирган нарса — келин билан куёвнинг бир-бирига сира ўхшамайдиган, икки хил қиёфаси бўлди: ҳали оғзидан она сути кетмаган куёвтўра меровланганнамо илжайр, келин эса кўзини ердан узмас эди. Тўғри, ҳамма халқлардагидек Ҳиндистонда ҳам келин ибo сақлаши табиий, аммо бу келин менинг назаримда ниҳоятда хомуш ва хафа эди. Бу — нотенг, мажбурий никоҳ эканлиги шундоққина кўриниб турарди.

Мен бурилдиму хонамга чиқиб, ўрнимга чўзилдим. Пастда — ҳовлида тўй роса авжига чиққан, созандаю қўшиқчилар бири олиб, бири қўяр, маст меҳмонлар қийқиришарди. Менинг кўз олдимдан эса келин бўлмиш бечора қизнинг мунгли қиёфаси сира кетмасди. Ҳа, бу тантаналар кимга тўю кимга аза эди...

Рам Сингх ҳикояси

Деҳлида биз "Викрам" меҳмонхонасида яшадик. Шундоққина катта йўлнинг ёқасидаги тўрт қаватли, хийла ҳашаматли бино.

Меҳмонхона эшиги олдида ёши олтмишлардан ошган, келишган қоматли ҳинд дарбон турарди. Ҳиндистондаги дарбонларнинг вазифаси биздагилардан бошқачароқ: бирор меҳмон келса, таъзим билан кутиб олади, бақриб-чақир. б ҳайдовчига машинаси учун жой кўрсатади, хизматкорга буюриб, меҳмоннинг юқларини олдиради-да, таъзим билан ичкарига таклиф қилади. Кетаётган меҳмонни ҳам табассум, таъзим билан кузатиб қўяди. Бу ишга кўпинча барваста, хушқомат кишилар қўйилади: бу ҳам меҳмонхонанинг обрўси-ю мавқеини оширади-да!

"Викрам"нинг дарбони ҳам юқорида айтганимиздек анча хушқомат, савлатли сингхлардан бўлиб, бошига кўкиш ранг салла ўраб, пешонасидан жиға чиқарган, истараси иссиқ киши эди. Унинг ёши тахминан олтмишлар атрофида бўлса ҳам ҳаракатлари чаққон, хушмуомала, ёқимтой киши эди. У бизни жуда яхши кутиб олди, ҳар кўрганида чиройли жилмайиб, ним таъзим билан қаршилар, бир неча кун истиқомат қилиб биз у билан қадрдон бўлиб қолган эдик. У бизнинг қайси мамлакатдан эканлигимизни эшитгач, алоҳида навозиш кўрсатарди. Биз дарбон билан суҳбатлашиб қолдик. Унинг исми Рам Сингх экан. Маълум бўлишича, у Улуғ Ватан урушининг авжи қизиган пайтида — Сталинградда бўлган экан. Ҳинд кишиси — Сталинград жангининг катнашчиси! Қулоқларимизга ишонмасдик. Таржимонимиз ишга тушиб кетди. Маълум бўлишича, иккинчи жаҳон уруши йилларида Рам Сингх Буюк Британия Ҳарбий қўшинлари сафига

сафарбар этилган экан. У Африкада олиб борилган жанглarda иштирок этган, сўнг 1942 йилнинг қишида Буюк Британия Ҳарбий миссияси билан Сталинградга келган экан. "Бу ерда биз икки ой бўлдик, — деб ҳикоя қилди Рам Сингх. — Шаҳарда жуда қақшатқич жанглр борарди. Мен совет жангчиларининг қаҳрамонликларини ўз кўзим билан кўрганман. Сталинградда чап елкамдан яраландим. Кейин биз жўнаб кетдик. Лекин ўша жанглр ҳали-ҳали тушларимга киради. Жаҳонда энди фақат тинчлик бўлсин!" — деб ўз сўзини тугатди у.

Ўша кунлари мамлакатимиз Сталинград жангининг қирқ йиллигини нишонлаётган эди. Шундай бир пайтда узоқ Ҳиндистонда бу жанглрнинг иштирокчисини учратдик. Биз мард ҳинд жангчиси — уруш ветеранининг забардаст қўлини чуқур ҳаяжон, катта ҳурмат билан қисдик.

Мен Рам Сингхни ўз иш жойида суратга олдим. Шу пайт эшик олдида ўйнаб турган икки бола ҳам суратимга тушиб қолди. Рам Сингх уларни ҳайдамади, чунки у олижаноб киши эди-да...

Қутбминор

Деҳлида биринчи бўлиб кўрган осориатиқамиз — Қутбминор бўлди. Бу — VIII асрда Қутбиддин Ойбек деган ҳукмдор томонидан қурилган, баландлиги етмиш беш метр бўлган қабарик қиррали, маҳобатли минора эди. Гўзал ва нафис қабариклари Самарқанддаги машҳур Гўри Амирни эслатувчи бу минорани нигоҳ билан бошдан-оёқ қамраб бўлмас, тепасига қарасангиз бош кийимингиз тушиб кетарди. Минора азон айтиш учун мўлжалланган бўлиб, унинг тепасига ички зиналар билан чиқилар экан. Лекин минора эшигида катта қулф осиглиқ эди.

— Илгарилари эшик очиқ бўларди, миноранинг тепасига чиқиб атрофни томоша қилиш мумкин эди, — деб изоҳ берди бизни олиб юрган ҳинд саёҳатбони. — Лекин кейинги пайтларда минора тепасидан ўзини ерга ташлаш ҳоллари кўпайиб кетди. Шунинг учун унга чиқиш ман этилган.

— Кимлар экан ундан ўзини ташловчилар?

— Ким билади дейсиз... Асосан ёш йигит ва қизлар. Ошиқлар ҳам бўлиши мумкин. Умуман, оғир ҳаётдан қийналиб, жонидан тўйганлар камми? — деб маънос кулумсиради ўша ҳинд қизи. Сўнг минора ҳовлисида қўққайиб турган мис устунга ишора қилди: — Мана бу устуннинг хосияти бор: кимки унга елкасини тираб туриб, қўлларини орқага чўзганча бир-бирига теккиза олса, у одам бахтли бўлармиш.

Мис устун олдида ҳинд ёшлари гавжум эди. Улар ўз бахтларини синаб кўришарди. Ишқилиб, уларга бахт ёр бўлсину,

ҳеч қайсисининг хаёлига Қутбминордан сакраш фикри асло-асло келмасин...

Ҳиндистон дарвозаси

Биз Деҳлининг қоқ ўртаси — машҳур Радж Патҳ майдонида-миз. Бу ер мамлакатнинг ҳукумат бинолари жойлашган маркази, миллий тантаналар ўтказиладиган жой. Ҳукумат биноси тепасида Ҳиндистоннинг миллий байроғи ҳилпираб турибди.

Майдоннинг нариги томонида муҳташам тантанавор арк қад кўтарган. У — Ҳиндистон дарвозаси деб номланади. Унинг деворларига мамлакат мустақилиги учун жангларда ҳалок бўлган қаҳрамонлар — ҳинд халқи фарзандларининг номлари ўйиб битилган. Пештоқ остида улар хотираси учун ҳамиша мангу олов ёниб туради.

Ҳалок бўлган қаҳрамонлар қанча — минг кишими, ундан ортиқми — билолмадим. Аммо менинг хаёлимга Улуғ Ватан урушидан сўнг Россия, Украина, Белоруссия ва шу қаторда Ўзбекистоннинг жуда кўп шаҳар ва қишлоқларида пайдо бўлган ана шундай ёзувли ёдгорликлар келди. Шаҳидлар жуда кўп, сон-саноқсиз. Бу машъум урушда бизнинг томон йигирма миллиондан ортиқ инсонни қурбон берган. Улар абадий уйқуда...

Кошкийди, бизда ҳам, Ҳиндистонда ҳам, умуман Ер юзида ҳеч қачон инсонларни ютиб юборадиган уруш бўлмаса-ю, бундай ёдгорлик арклари энди ҳеч қачон қурилмаса...

Ганг дарёси нинг қизи

Ганг. Ҳиндистоннинг улуғ дарёси. Она дарё — муқаддас дарё. Ҳиндлардай бағри кенг, улуғвор, ҳоқисор дарё. Ранги ҳам жанубдаги дўстларимизникидек — қорамтир-қизғиш, гўё у ҳиндларнинг кўз ёшидан яралгандай.

Биз Калькуттада бўлганимизда Гангни яқиндан кўрдик. Соҳилдаги сайроғҳда одамлар гавжум. Дарё бу ердан бурилиб оқаркан. Унинг салқин шаббодаси сезилиб турибди. Сувда эса кемалар ўтиб боряпти, ҳув нарида эса зиёратчилар муқаддас сувда чўмилишяпти. Бу қадимий соҳил кўпларни кўрган. Калькуттада тугилиб, шу ерда яшаган оташнафас адиб, буюк мутафаккир, ҳиндларнинг пири бузруквори Рабиндранат Тагор мана шу кишиларнинг — оддий меҳнаткаш ҳиндларнинг дарёдан ҳам теранроқ қалбларини, ундан ҳам чуқурроқ дарду аламларини, дарё тўлқинлари мавжларидек шодлик ва қувончларини ўзининг буюк қалби билан сезган ва тасвирлаган.

Одамларга боқаман. Соҳилда ўсган бир туп дарахт остидаги супачада йигит билан қиз ўтиришибди. Йигит европача кийинган, қиз эса сарида. Улар хаёлга чўмишганча жим ўтиришибди. Мен уларни Тагор қаҳрамонлари — Ромеш билан Камолага ўхшатиб юбордим. Худди ўшалар! Гўё буюк Тагор шу икки ёшни тасвирлаган: ўша хаёлчан кўзлар, ўша дардлар, ҳасратлар... Мен йигит ва қиздан кўз узолмай қолдим. Уларнинг суратларини олгим келди. Аста яқинлашиб изн сўрадим. Йигит бош чайқади: "Йўқ, мумкин эмас". Журналист халқи сал хирароқ бўлмайдини, мен уларга "Сизлар Тагорнинг Ромеш ва Камоласига ўхшайсизлар, руҳат беринглар, суратингларни туширай", — дедим. Қиз индамади, йигит яна бош чайқади. Уларнинг ўй-хаёллари, дардлари оғирроққа ўхшайди. Узр сўраб узоқлашдим. Лекин Тагор ҳикоялари тимсолида бир сурат олиш фикри хаёлимга ўрнашиб қолган эди. Нарироқда ёлғиз ўтирган бир ёш жувонни кўрдиму сурат олишга изн сўрадим, у кулиб, майли, деди. Мен хурсанд бўлиб кетдим: фотоаппаратимни созлаётган эдим ҳамки, нарироқда ўйнаб юрган бир бола билан қизча ҳалиги жувонга қараб югуриб келишди-да, унга эркаланиб ёпишишди. Булар жувоннинг болалари экан. Жувон: "Булар ҳам тушаверишсинми?" — дегандай кулиб ишора қилди. Дастлаб: "Сурат сюжети бузиладиган бўлди-ку!" — деб ўйладим, сўнг: "Нима бўпти? Ганг дарёсининг қизи иккита фарзандли бўлибди-да!" — дедим-да, "чирқ" этиб затворни босдим.

Бахт сенга ёр бўлсин, Ганг дарёсининг қизи!

Ҳиндистонлик Ҳамза

Бегона юртларда юрганингизда рўпарангиздан бир ҳамюрт танишингиз чиқиб қолса шунақа хурсанд бўлиб кетасиз-ки, асти кўяверинг. Биз ҳам Ҳиндистоннинг жанубида — узоқ Мадрасда шундай бўлдик. Биз бу ерда Ҳамзани учратдик. Ҳиндистонлик Ҳамзани.

Йўқ, у шоир эмасди. Оддий одам, биз келиб тушган муҳташам "Каннамара" меҳмонхонасининг емакхонасида овқат ташувчи хизматкор. Қорачадан келган, ўрта бўйли, кўзлари самимий кулиб турадиган бу йигит бизга овқат, чой, қаҳва келтираркан, ҳар бир юмушни сидқидилдан бажарар, юзларидан табассум аримасди. Умуман, Ҳиндистондаги хизмат аҳли бизнинг мамлакатимиз саёҳатчиларига чуқур ҳурмат-эҳтиром ва қандайдир ажаблини билан қарарди. "Бу одамлар қизиқ-а, — деб ўйлашса керак улар. — Жаноб бўлиб жаноб эмас, хизматкорларга эса ўхшашмайди. Биз билан қўл бериб кўришишади. Юқларини эса

биз қолиб ўзлари кўтариб кетаверишади. Қандай ажойиб мамлакатдан келишган улар! Демак, уларда ҳамма тенг, жаноблару хизматкорлар йўқ экан-да?!"

Бизнинг йигитимиз шундай хизматкорлардан бири эди. У бизга жудаям ёқиб қолди. Исмини сўрадик.

— Ҳамза, — деб жавоб қилди у.

— Ҳамза? — баб-бараварига қайтариб сўрадик биз бир неча сайёҳ.

— Ҳа, Ҳамза. Отамнинг исми эса Қодир, — деди ҳалиги йигит кулиб.

У аждодларининг Ўрта Осиёдан келган-келмаганликларини билмас экан, ўзи асли Керали штатидан бўлиб, бу ёқларга иш излаб келган экан.

Албатта, Ҳиндистонда исмлари Ўрта Осиёликларникига, ўзбекларникига ўхшаб кетадиган кишилар кўп. Лекин узоқ жанубий Ҳиндистонда, ўлкамиздан бир неча минглаб чақирим нарида машҳур ўзбек шоирининг адашини учратиш, албатта, фавқулодда воқеадек эди. Биз ҳинд дўстимизга Ўзбекистон ҳақида, бу юртдаги унинг оташин шоир адаши — Ҳамзамиз ҳақида гапириб бердик. Ҳиндистонлик Ҳамзанинг кўзлари чақнаб кетди.

Энди у узоқ-узоқларда Ўзбекистон деган ажойиб бир юрт борлигини, у ерда адаши — шоир Ҳамза ўтганлигини, бизларни ҳеч қачон унутмаса керак. Чунки, киши ўз номини унутиши мумкин эмас-ку, ахир!

Йоғлар раҳнамоси доктор Лаъл

Бизнинг саёҳатномамиз тартибини тузганларга офарин — биз Ҳиндистоннинг жами десак бўлмасу, лекин жуда кўп ажойиботларидан баҳраманд бўлдик. Деҳлидаги йоғлар клубида ўтказилган учрашув ана шу ажойиботлардан бири эди.

Йоғлар. Бу ажойиб одамлар ҳақида кўп нарсалар эшитгандик. Улар гўё ёниб турган чўғ устида юра оладилар, сув устида чўкмасдан бемалол қадам ташлаб кетаверадилар, ерга кўмиб қўйилса, бир неча соатлаб, ҳатто кунлаб нафас олмасдан тура оладилар ва ҳоказо деган гаплар қулоғимизга чалинганди. Ҳа, бу сирли мазҳабнинг доврўғи жуда узоқ-узоқларга кетган. Аслида йога таълимоти Ҳиндистонда кенг тарқалган диний-фалсафий қарашлардан бири бўлиб, унда инсон турли жисмоний машқлар билан ўз руҳини поклаши, илоҳий руҳга бориб қўшилиши мумкин, деган гоя илгари сурилади. Мана, бугун биз ана шу

йоглар таълимотининг сирлари билан танишамиз. Биз бу учрашувни сабрсизлик билан кутардик.

Оддийгина зал. Деворларга йоглар таълимоти асосчиларининг суратлари осиб қўйилган. Белгиланган вақтда саҳнага ҳиндча узун оқ кийим кийган, баланд бўйли, қотмадан келган, сочлари елкасига тушиб турган киши чиқди. У — йоглар раҳнамоларидан бири доктор Лаъл эди. У саҳнанинг бир четига қўйилган курсида ўтирганича бу таълимот ҳақидаги ҳикоясини бошлади. Таржимон унинг сўзларини инглизчадан русчага таржима қилиб турди. Доктор Лаъл секин, аммо ички эҳтирос билан сўзларди. Таржимон баъзи ўринларда қийналиб қолганда доктор рус тилида унга ёрдамга келар, умуман бу одамнинг чуқур билим ва мустақкам эътиқод соҳиби эканлиги яққол кўриниб турарди.

— Йоглар таълимотида аллақандай ғайритабиий, сирли нарса йўқ, — деди нотиқ, — биз ички ва ташқи, яъни бадан ва руҳнинг тозаллиги, покизалиги тарафдоримиз. Инсоннинг жами ташқи аъзолари, шунингдек унинг ички дунёси — руҳи, фикр-ўйлари, хатти-ҳаракатлари ҳам соф, покиза бўлмоғи даркор. Инсон табиат билан бир жон-бир тан бўлиб яшамоғи, табиат билан биргалликда такомилга эришмоғи даркор. Табиатга зид ҳар қандай ҳол инсон учун ҳам зиддир.

Доктор Лаъл инсоннинг ўз аъзоларини покиза сақлаши йўлларини тушунтирди, бадантарбия машқларининг турли усулларини баён қилди. Саҳнадаги иккинчи йог — докторнинг шогирди бу машқларни намойиш қилди. Инсон аъзоларини бундай ҳаракатга келтира олиш ҳар қандай кишини ҳайратга солиши турган гап эди. Айрим машқлар томошабинларнинг ўзларига ҳавола қилинди, хоҳловчилар саҳнага чиқиб машқларни бажариб кўрдилар.

— Қизиқ, шунча қийин машқларни бажарган йогларнинг ўзлари узоқ яшармикин? — деб қолди анча ёшга бориб қолган ҳамроҳим ва бу савол таржимон орқали нотиққа етказилди.

— Ҳамма инсонлар қатори йоглар ҳам табиатнинг фарзандларидир, — деган жавоб бўлди доктордан. — Табиат бизга қанча умр ато этган бўлса, шунча яшаймиз. Ўлимни енгиш эса ҳали ҳеч кимга насиб этган эмас.

Йоглар раҳнамоси доктор Лаъл жуда доно гапни айтган эди.

Ҳиндистон худолари

Ҳиндистонда нима кўп — дин кўп, худо кўп. Қадим ҳинди динининг юздан зиёд худоси бор: Брахма — оламни яратувчи, Шива — яксон этувчи, Вишна — олам халоскори, Индра — осмон

худоси, Сарасванти — донолик худоси, Яма — ўлим худоси ва ҳоказо. Ибодатхоналарда уларнинг қатор-қатор ҳайкалларини кўришингиз мумкин. Деҳлидан то Аграгача икки юз километрга яқин йўлда кета-кетгунча шивлинглар — худо Шиванинг зақари ҳайкалларини кўрасизки, у қут-барака, кўпайиш тимсоли ҳисобланаркан. Иккинчи ҳинд дини — жайнизмда эса инсон ўз нафсини енга олса — ўғирлик қилмаса, бировнинг ҳақини емаса, ёлгон гапирмаса, унинг ўзи худодир, деган нақлга эътиқод қилинаркан. Гурулар таълимотига сифинувчилар эса умрбод соҳ-соқолларини олдирмасликлари, ўнг қўлларига олтин билакузук тақиб юришлари шарт экан. Мамлакатда мусулмон дини, ҳатто христиан дини ақидалари ҳам ҳукмрон.

Биз жуда кўп ибодатхоналар, масжидлар, бутхоналар, черковлар, гурихоналарда бўлдик, бошини саждага қўйган мусулмонларни, жазавага тушиб, ўз худоларига нола қилаётган гурувар — сингхларни, пешонасига куйдирилган одам кулини суртиб, бир чимдимни оғзига талқондек ташлаган ҳиндчиларни кўрдик. Дин ақидалари тўғрисидаги кўпдан-кўп ҳикоялар тингладик.

Лекин мен ҳақиқий ҳинд худоларини ўз кўзим билан кўрдим: улар — юзлари қоп-қора, тишлари эса оппоқ, ўзлари қоп-қора, аммо диллари оппоқ, ҳамиша қувноқ, келажакдан умидвор оддий меҳнаткаш ҳиндилар! Зеро, улар мамлакатдаги барча моддий ва маънавий бойликларни яратувчилардир. Ахир, худо сўзи яратувчи деган маънони билдиради-да!

Тамил болалари

Мен бу уч болани узоқ жанубда, Ҳинд океани бўйида учратдим. Биз Мадрасдан юз километрга наридаги Сильвер Сендс ("Кумуш қумлар") деб номланувчи меҳмонхона — қишлоқда дам олардик. Меҳмонхона — қишлоқ деганимиз океanning шуноқ қирғоғида қатор тизилган элик, олтмиштача ҳинд услубида қурилган қамиш томли уйчалар бўлиб, уларнинг ҳар бири меҳмонхона хоналари вазифасини бажарди. Океanning қумлоқ соҳилидаги ям-яшил оролни эслатувчи бу қишлоқнинг марказида смакхона, мўъжазгина рақс майдончаси бўлиб, кечқурунлари бу ерда турли ўйинлар, кўнгилочар йиғинлар ўтказиларди. Меҳмонхона — қишлоқнинг эгаси жаноб Яшван деган киши экан (У бизга "мени Яша амаки деб чақираверинглар", деб кулди). Ҳикоя қилишича, у Тошкентда ўтказилган кинофестивалларда бир неча бор иштирок этган экан, сабаби Мадрасдаги бир неча кинотеатрнинг эгаси, кинофильмлар ишланишида маблағ қўшиб тураркан. Бу ишбилармоннинг меҳмонхона — қишлоғида бир кеча

меҳмон бўлиш ҳақи оддий ҳинд ишчисининг бир ойлик маошига тўғри келаркан. Қишлоқда меҳмонлар яхшигина кутиб олинаркан, озиқ-овқат ҳам кўнгилдагидек. Чунки унинг эгаси бу ерга келган ҳар бир меҳмондан яхшигина фойда кўради, шунинг учун ҳам ўз меҳмонхонасининг обрўси, доврўғи таралишидан манфаатдор.

Қиш бўлишига қарамасдан осмонда қуёш порлаб турибди; ҳарорат худди ёздагидек. Лекин ҳаво қандайдир оғир, океандан эсиб турган шаббода ҳам аллақандай бегона, нафас олиш қийин. Биз океанга бир-икки марта шўнғиб чиқиб, соҳилдаги қумлоқда чўзилиб ётардик. Шу пайт олдимиздан ўша уч ҳинди боласи ўтиб қолди. Уларнинг болаларга хос бўлмаган кўзлари кишига жуда маънос боқарди. Биз уларни чақириб суҳбатга тутдик. Мен уларнинг номларини сўрадим, учаласи ҳам "Тамил", деб жавоб беришди. Дастлаб ҳайрон бўлдим, кейин улар ўз миллатларини айтишганини тушундим. Жанубий Ҳиндистонда яшовчи халқ — тамил деб юритиларкан. Улар жануб қуёшининг аёвсиз тиги остида яшаганларидан оддий ҳиндларга қараганда қорароқ, фақат тишларигина оқариб кўринарди. Булар, тўғғрироғи, ҳабашлар эдилар. Мен болаларнинг асл номларини сўрадим, улар айтишди, лекин оғизларидан сўзлари аранг чиққанлигидан яхши англаб бўлмади. Болаларнинг оч эканликлари шундай кўриниб турарди. "Овқат ейсизларми?" деган саволга улар бараварига "Ҳа" дегандек бош қимирлатишди. Дарҳол чорасини кўриш керак. Афсуски, ўзимиз меҳмон — мусофирмиз. Мен жаноб Яшваннинг емакхонасига югурдим, амал-тақал қилиб яримта нон сўраб олдим-у, болаларнинг олдига чопдим. Улар нонни бир зумда еб бўлишди. Жомадонларимизнинг тагидан беш-ўнта туршак топилди, болаларнинг жажжи ҳовучларига тўқдик. Мен уларнинг ҳар биридан "Отанг борми, оңанг борми?" деб сўраб чиқдим. Болалар ердан кўзларини узмасдан бош чайқашди: "Йўқ", "Ака-уқанглар борми?" Бор экан. "Мақтабга борасанми?" Яна: "Йўқ".

Биз болаларнинг пешоналарини силадик, бағримизга босдик, бирга суратга тушдик... Бошқа нима ҳам қила олардик? Улар кетишди. Соҳил бўйлаб бошларини қуйи солганларича қаёққадир кетишди. Гўдакларнинг ҳўл қумлоқда қолган ҳовучдай оёқ изларини кўп ўтмай океан сувлари ювиб кетди.

О, тамил болалари, азизларим, сизларни унутиб бўладими?!

Шерйўлбарс

Юқоридаги сарлавҳани ўқиб — бу нима бўлди экан, — деб ўйламанг. Бу — бор нарса. Биз Ҳиндистонда худди ана шундай қўшалок номли жониворни кўрдик. Калькуттада бўлганимизда

ҳайвонот боғини кўришга таклиф қилишди. Бордик. Турли ҳайвонлар — филлар, тимсоҳлар, каркидонлар, илонлар бор экан. Ўз терисини шароитга қараб ўзгартириб турадиган буқаламун — хамелеонни ҳам шу ерда кўрдик. Ҳайвонот боғи ичидаги катта кўлда турли сув паррандалари гужгон ўйнаб сузиб юришибди. Улар шимолдаги мамлакатлардан ёзлаш учун учиб келишган экан. Демак, бу қушлар орасида бизнинг "ҳамюрт"лар ҳам йўқ эмас. Қизиқ.

— Ҳали қизиги бу ёқда, — деб бизни боғ ичкарисига бошлади саёҳатбонимиз. — Мен сизларга шерйўлбарсни кўрсатаман.

У бизни доира шаклида қўйилган баланд қафаслар олдига бошлади. Унинг ичида тузилиши йўлбарсنامо-ю, лекин келбати шерга ўхшайдиган бир баҳайбат махлуқ ётарди. Табиатнинг икки шохидан туғилган бу жонивор ниҳоятда улуғвор ва қудратли эди. Аммо унинг кўзлари менга жуда ҳам маъюс туюлди. Гарчи у жониворлар шохлари Шер ва Йўлбарсларнинг фарзанди, шаҳзода бўлишига қарамасдан, бебахт, яъни тутқун эди-да.

Озодлик, эркинликка нима етсин!

"Буюк мўғуллар авлоди"

Ҳиндистонда Бобурийлар шажарасини буюк мўғуллар деб аташади. Ҳиндистонда бу авлод қурган осориатиқалар жуда кўп. Аградаги Тожмаҳал, Акбаршоҳ мақбаралари, Деҳлидаги Хумоюншоҳ мақбараси, Қизил Фортдаги саройлар, Масжиди Жоме... Катта санъат, маҳорат билан бунёд этилган бу азим иншоотларни кўриб, уни қурган ва қурдирган улуғ инсонларга таҳсин ўқийсан. Улар бизнинг ҳам узоқ аجدодларимиз, ҳамюртларимиз бўлганидан фахрланасан. Беихтиёр уларни бу юртларга олиб келган сабаблар ҳақида, бу заминда қилган ишлари ҳақида ўйлаб кетасан, киши.

Қизил Фортдаги Аврангзеб солдирган ёзлик саройларни кўраётган эдик. Саёҳатбон — кекса ҳинд зиёлиси буюк мўғуллар ҳақида ҳикоя қиларди. "Буюк мўғуллар Ҳиндистонга шимолдан келишган", — деди у. Шунда биз қарияга Бобурнинг бизга ҳамюрт — Ўзбекистондан эканлигини айтдик.

— Мана, унинг авлодларидан ҳам бор, — деб ҳазиллашди ҳамроҳларимиздан бири андижонлик йигитни кўрсатиб.

Кекса ҳинд бурилиб қаради. Унинг нигоҳида ҳам ажабланиш, ҳам қандайдир совуқроқ бир ифода ялт этиб кетди. Ҳа, "Буюк мўғуллар" Ҳиндистонга оддий меҳмон бўлиб ташриф буюришмаган эди-да...

Жомедаги шов-шув

Деҳлидаги Жоме масжиди дунёдаги энг йирик мусулмон намозгоҳларидан бири ҳисобланади. 1650 йилда Шоҳ Жаҳон томонидан барпо этилган бу муҳташам бинога бир йўла йигирма минг намозхон сигиши мумкин.

Масжид баландликка қурилган. Унга зинапоялар билан чиқиб борилади. Дарвоза олдида бир серсоқол қария — дарбон турибди. У дарвозага яқинлашган сайёҳлардан бирма-бир сўраб чиқади:

— Муслим? Муслима?

"Ҳа", деган жавобни олса, "ичкарига марҳамат" деган ишорани қилади, "йўқ" бўлса ёки саёҳатчининг мусулмон эмаслиги шундоқ кўриниб турса, унда "кириш мумкин эмас", дегандай қўлини силкийди. Бу ҳинд мусулмони "ғайридинларнинг мусулмон масжидига оёқ босишлари ножоиз" деган ақидага қаттиқ амал қиларди.

Қариянинг рухсатидан кейин эшик олдида оёқ кийимларни ечиш ва ичкарига — ҳовлига ялангоёқ кириш керак. Ечилган оёқ кийимларни ёшгина бир ҳинди бола артиб, тозалаб, ўнглаб қатор териб қўяр эди.

Биз ичкарига кирдик. Кенг саҳн, ҳовузлар. Кўп ўтмай мезанадан азон товуши эшитилди, масжид сўфиси мусулмонларни намозга чорлаётган эди. Масжид хизматчиларидан бири бизнинг Ўзбекистондан эканлигимизни билиб, яхши навозиш кўрсатди, ўлкамиздаги мусулмонларнинг ҳаёти ҳақида суриштирди, биз билганимизча жавоб қилдик.

Қайтиб чиқаяпмиз. Негадир эшик олди ғала-ғовур, тўполонроқ. Ҳалиги серсоқол дарбон кўзлари ола-кула бўлиб, қўлларини паҳса қилиб ҳинд болага ўшқираяпти, важоҳати унга шапалоқ тортиб юборадигандай. Бола бечора бўлса ранги ўчиб, кўзёши аралаш алла нарса дейди, оёқ кийимларини қайта-қайта жуфтлаб санайди...

Сайёҳлар бирин-кетин ўз оёқ кийимларини кийишди. Биз билан бирга масжидга кирган қўшни гуруҳдаги бир оёқли мажруҳ киши ҳам ўзининг яккапой ботинкасини топиб кийди. Жовдираб оёқ кийимларини кузатиб турган ҳалиги бола бунни кўрди-ю, қарияга ишора қилиб, алланима деди. Чол ҳам анграйиб қолди, кўзларига ёш келиб, қўлларини кўксига қўйди. Маълум бўлишича, ҳамма жанжал ана шу бежуфт, яккапой туфлидан келиб чиққан экан. Сайёҳлар кириб кетишгач, бола оёқ кийимларини жуфтлаб қараса, биттаси тоқ чиқиб, иккинчи пойи топилмапти, чол болани бепар-воликдами ё ўғирликдами айблаб жанжал, тўполон кўтарган экан. Мана, энди ҳамма гап равшан бўлган эди.

Машъум урушнинг совуқ шабадаси то шу ергача етиб келгандек эди.

Ҳинд боласининг ўйинчоғи

Деҳлидаги осориатиқалардан бири — Ҳумоюншоҳ мақбарасида зиёратдамиз. Кираверишдаги йўлда бир ҳинд боласи енгил кимёвий моддадан ясалган ўйинчоқ ракета сотиб ўтирибди. Ракетани шундоққина ерга қўйиб, мурвати босилса, бир газча юқорига сапчийди. Бола ўз тилида нималардир деб бақириб харидор чақиради, ўз молининг антиқалигини намоиш қилади. Аммо унинг бозори касод: одамлар ўйинчоқларга кўз қирларини ташлаб, тўхтамай ўтиб кетишяпти. Бола бундай замонавий ўйинчоқни одамлар талашиб олишади, деб ўйлаган бўлса керак, ажабланганича одамларга тикилади, йиғламоқдан бери бўлиб жаврайди, молини кўз-кўз қилиб осмонга сапчитади. Аммо унинг жами ҳаракати беҳуда кетар эди, бирор кимса бу ўйинчоқдан битта ҳам олай демайди.

Бунақа ўйинчоқлар ҳаммининг жонига тегиб, безор қилганини болакай қаёқдан ҳам билсин?!

НЕПАЛ СЎҚМОҚЛАРИ

Эверест чўққисида ичилган жин

Дунёдаги энг баланд жой — Эверест чўққисида бўлганмисиз? Турган гапки, бу саволга ҳар ким ҳам тасдиқ ишораси қилиб бош қимирлата олмайди. Чунки баландлиги саккиз минг саккиз юзу қирқ саккиз метр бўлган бу осмонўпар чўққига чиқиб-тушишнинг ўзи бўлармиди? Бу бахтга мушарраф бўлганлар ер юзида бармоқ билан санарли. Лекин бизни ҳам шу қаторга қўшса бўлаверади. Негаки, биз ҳам Эверест чўққисига кўтарилдик, ҳатто ундан ҳам юқорироқда бўлдик. Қандай қилиб дейсизми? Келинг, яхшиси бир бошдан ҳикоя қилиб бера қолай.

Бизнинг жанубий мамлакатларга қилган сафаримиз Ҳиндистон — Непал деб аталарди, яъни биз ҳинд эли билан танишганимиздан кейин тоғлар ўлкаси Непалга ҳам боришимиз керак эди. Бу узоқ, афсонавий мамлакат ҳақида, ундаги ажойиботлар ҳақида кўп нарса ўқиганмиз, эшитганмиз. Бу сирли ўлканинг номини тилга олишингиз билан энг аввало хаёлингизга машҳур Жомолунгма (Эверест) чўққиси келади. Шунинг учун биз Ҳиндистонда юрган пайтимизда Непал сафарини сабрсизлик билан кутдик.

Мана, ниҳоят ўша кун ҳам етиб келди: Калькуттада самолётга ўтириб шимолга — Непалнинг пойтахти Катманду шаҳрига қараб учдик. Кўп ўтмай тоғлар бошланди — булар Ҳимолай тоғлари бўлиб, Ҳиндистоннинг чегараларидан кўринган қорли чўққилар шимолга борган сари тобора кўпайиб, юксалиб борарди. Биз, турган гапки, шоша-пиша улар орасидан Эверестни излай бошладик. "Анувмикин, ё мана бунисимикин..." офтобда оқ новотдай ярқираб турган қорли чўққилар бир-биридан гўзал ва салобатли эди. Ахир, шулардан бири Эверест чўққиси бўлиши керак-ку? Сабримиз чидамай ҳаво кемаси ходимаси — ёш непаллик қизни ҳоли-жонига кўймаймиз.

— Эверест, Эверест? — деб қайта-қайта сўраймиз ундан само-
лётнинг думалоқ ойнасидан пастга ишора қилиб.

Қиз кулиб бош чайқайди ва учиб бораётган томонимиз шимолни кўрсатиб, инглизчалаб алланарсалар дейди. У: "Йўқ, Эверест бу ердан кўринмайди, у шимол тарафда", деган экан. Лекин биз бари бир ойнадан кўз узмаймиз, пастда қолаётган тик чўққилар, ажойиб манзаралар ўзига оҳанрабодай тортаверади.

Кўп ўтмай ҳаво кемамиз пастлади-ю, Катманду аэропортига қўнди. Ердаги манзара юқоридагидан ҳам гўзал, ажойиб: чор атроф маҳобатли тоғлар, сал пастроқда эса бир-бирига уланиб кетган кўм-кўк тепаликлар, дарахтзорлар, қалдирғоч уясидай уйлар. Ҳамма нарса бошқача, сирли.

Мана, ҳужжат тўлдириш хонасидамиз. Непалликлар бизга қизиқсиниб қарашади. Қорачадан келган, кўзлари қисикроқ, кўп жиҳатдан ўзбекларга ўхшашиб кетишади улар. Жуда содда, самимий одамлар эканлиги қарашларидан, муомалаларидан шундайгина сезилиб турибди.

Биз Катмандуга кираверишдаги "Нараяни" деган муҳташам меҳмонхонага жойлашдик. Бу манзилгоҳ сайёҳлар учун мўлжалланган бўлиб, шинамгина, ҳамма улайликлар муҳайё эди. Непалга келган сайёҳ бор-ки, мамлакат ажойиботлари билан бирга ўша номи оламни тутган Эверестни ҳам кўрсам дейди. Шу боисдан бу ерда ҳам унинг таъриф-тавсифи баланд: ҳар қадамда унинг суратини кўриш мумкин. Бу суратларда чўққи турлича кўринади — гоҳ ёлғиз ўзи, гоҳ тоғлар силсиласида. Сурат-ку яхши-я, лекин бир марта бўлсаям ўзини кўрганга нима етсин! Лекин минг афсуски, Эверест бу ердан кўринмас экан, у Катмандудан икки юз километрча шимолда экан. Бизнинг сафарномамизда унга бориш қайд этилмаган, илло, биз тоғошарлар эмас, оддий сайёҳлар эдик. Эверестга бориш учун эса махсус йўлланма, рухсатнома керак экан. Бу чўққини кўпгина довжорак тоғошарлар забт этишган. Унга чиқишни қайси одам орзу қилмайди дейсиз? Лекин бу баланд, абадий музли чўққига тирмашиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Биз Непалга боришимиздан сал олдин матбуотда бир япон альпинисти Эверестга кўтарилиш пайтида ҳалок бўлганлиги ҳақида хабар босилган эди. Ҳа, бу тоғлар паҳлавони билан ҳазиллашиб бўлмайди. Лекин инсоният бари бир юксакликка интилаверади. Биз бу юксакликни ҳеч бўлмаса бир кўриш иштиёқида ёнардик. Шунинг учун Катманду кўчаларида юрганимизда ҳам, шаҳардан ташқарида — унча узоқ бўлмаган далаларга, қишлоқларга саёҳат қилганимизда ҳам фикру хаёлимиз Эверестда эди. Лекин табиат ўз ажойиботларини бегона кўздан узоқроққа яшириб қўйишга одатлангани-

данми чўққи кўринмас, уни юзлаб укалари — паст-баланд чўққилар тўсиб турарди. Наҳотки, шундан-шунга — узоқ Непалга келиб сени кўрмай кетсак? Ўзингни мунчаём азиз қилиб юбординг-а, Эверест?

Инсон бир нарсани астойдил ихтиёр қилса унга албатта эришади. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Непалдан қайтишда ҳаво кемамиз Деҳлига учди, унинг йўли шимолроқдан экан. Илгаригидан ҳам ҳайбатлироқ қорли чўққилар устидан учиб борардик. Мен ёнимда ўтирган тоғли непаллик йигитдан тоғларни ишора қилиб Эверестни сўрадим. У кулиб: "Ҳали олдинда, яқинлашсак кўрсатаман", дегандек ишора қилди. Шу аснода ҳаво кемаси ходими бошқа йўловчилар қаторида менга ҳам бир шишачада ичимлик — май таклиф қилди. Мен "ҳожати йўқ", деб уни рад қилдим. У ҳайрон бўлиб бир оздан сўнг яна аллақандай ичимлик таклиф қилди. Мен яна рад қилдим. У қайтиб кетди-ю, бир оздан сўнг кичик бир шишачада яна ичимлик олиб келди ва менга "бу жуда ажойиб ичимлик, тоғошарлар совуққа қарши ичадиган жин ичимлиги", деб олишимни илтимос қилди (У менинг олдинги рад этишларимни "бошқа дурустроқ ичимлик йўқми", дегандай тушунган шекилли). Олмасам хафа бўладиган. Ноилож олдим. Шу пайт ёнимдаги ҳамроҳим — шерп йигит мени туртиб пастга ишора қилиб қолди:

— Эверест, Эверест!..

Мен шоша-пиша у кўрсатган томонга қарадим. Қарадиму — Эверест чўққисини кўрдим. Уни минг-минг чўққининг ичидан ҳам ажратиб олиш мумкин эди. У ўзига хос маҳобати, салобати билан мағрур юксалиб турар, бошқа чўққилардан бир бош баланд эди. Салом, Эверест! Салом, ёруғ оламдаги энг юксак тоғ, чўққилар чўққиси! Сени кўрадиган кун ҳам бор экан-ку!

Хурсандлигимдан кўзимга ёш келди. Бу қувончли воқеа муносабати билан ҳалғиги тоғошарлар ичимлиги — жинни кўшним — шерп йигити билан биргаликда баҳам кўриб, ичиб юбордик. Бу — алоҳида ичимлик, Эверест чўққиси устида ичилган жин эди...

Тирик "худо"

— Бугун биз тирик "худо"ни кўргани борамиз, — деб қолди бизнинг москвалик таржимон-саёҳатбонимиз Виктория Александровна меҳмонхонада эрталабки нонушта пайтида.

— Тирик "худо"?! — деди кўпчилик бараварига. — Қанақа тирик "худо"?

— Борганда кўрасизлар, — деб сирли жилмайди саёҳатбон опамиз.

Мана, биз бир неча кундан бери Непалдамиз. Катманду, Патан шаҳарларини айландик, автобусда тоғли қишлоқларга саёҳат қилдик. Бу мамлакатда энг кўп кўрган нарсамиз бутхона-ю, ибодатхоналар бўлди. Катмандунинг шундай ёнгинасидаги тепаликда жойлашган машҳур Сваямбунатх ибодатхонасини бориб кўрдик. Унинг бутун шаҳардан кўриниб турадиган баланд минорасининг тўрт тарафига катта кўз сурати туширилган. (Бу худо ҳамма нарсани кўриб-билиб туради, деган маънони англатса керак.) Будда ва ҳинду динига оид бу хилдаги бутхоналар жуда кўп, ҳар қадамда худоларнинг ҳайкалларига дуч келасиз. Маълумотларга қараганда, мамлакатдаги 15 миллион аҳолига 33 миллион "худо" тўғри келар экан. Шунча "худо" етмагандай, яна тирик "худо"... Қани, бунисини ҳам кўрайлик-чи...

Кўп ўтмай йўлга тушдик. Тирик "худо" яшайдиган сарой унча узоқ эмас, Катмандунинг шундай марказида экан. Таржимонимиз йўл-йўлакай бизнинг бесабрлик билан берган саволларимизга жавоб қайтариб боряпти. Биз кўргани кетаётганимиз — тирик "худо" ҳақида анча-мунча маълумотларга эга бўла бордик.

Будда дини ақидаларига кўра, тирик "худо"ликка беш ёшдан ўн икки ёшгача бўлган бокира қизча сайланаркан. Уни Кумари дейишаркан (ҳинд тилида бу сўз соф, бокира деган маънони билдиради). Бундай қизча буддага қаттиқ сизгинадиган ояладан чиққан бўлиши, қатор диний талаблар ва синовлар (жумладан, қоронғу уйда ваҳимали нарсалардан қўрқмаслиги ва ҳоказо)дан ўтиши лозим экан. Кумари ўзи учун махсус ажратилган саройда яшаркан, унга бир йилда фақат бир марта ўз уйида, ота-онаси олдида бўлишга рухсат бериларкан. Бирор жойга чиқмоқчи бўлса Кумарини махсус ҳашаматли тахтиравонда кўтариб юришаркан. Унга ҳамма таъзим қилиши, ҳатто мамлакат қироли ҳам унинг ҳурматини бажо келтириши лозим экан. Кимки тирик "худо"нинг мурувватига мушарраф бўлса, бахтли бўлармиш, аксинча, у кимни яряқамаса бу одам бахтсизликка дучор бўлармиш. Айтишларича, мамлакатнинг илгариги қироли Мохендарага Кумари яхши мурувват кўрсатмабди — диний байрамлардан бирида унинг ҳузурига зиёратга келган қиролнинг пешонасига муқаддас хол тушириш пайтида тирик "худо" бу холни рисоладагидан четроқ жойга суртибди (Аслида ўз қаршисида тиз чўкиб турган қиролнинг салобати босиб қизчанинг кўли қалтираб кетган бўлса керак). Натижада тирик "худо"нинг марҳаматига етарли сазовор бўлмаган қирол (ўта ҳаяжонланганидан бўлса керак) кўп ўтмасдан бандаликни бажо келтирибди. Ақидага бундай кўр-кўрона ишониш кўп жиҳатдан ўрта асрча турмуш тарзи ҳукмрон бўлган Непалда оддий воқеа ҳисобланаркан. Биз худди ана шу тирик "худо"ни кўриш учун борардик.

— Қани, сизлар ҳам ўзларингизни синаб кўрасизлар, тирик "худо" сизларга мурувват кўрсатадими-йўқми... — деб ўз ҳикоясини ҳазил билан тугаллади таржимон опа. — Мана, унинг саройига ҳам яқинлашиб қолдик.

Тирик "худо"нинг саройи ёғочдан ўймакорлик билан ишланган, икки қаватли, тўрт бурчакли қадимий бино экан. Торгина дарвозадан кириб бордик. Чоғроқ ҳовлида одам кўп, аксарияти турли мамлакатлардан келган саёҳатчилар. Ҳамманинг кўзи саройнинг равоқ эшикли иккинчи қаватидаги айвончада: тирик "худо" ўша ердан чиқадиганга ўхшайди. Аммо иккинчи қаватнинг айвончасида тўлагина бир аёл ҳадеб кўрпа-тўшак қоқарди.

— Тирик "худо" шуми?

— Йўғ-е, бу унинг хизматкори.

Семиз хотин қоқиб бўлган кўрпа-тўшагини кўтариб ичкарига кириб кетди. Биз айвончадан кўз узмасдик. Бирдан иккита ёш бола бир-бирини қувалаб чиқиб қолишди.

— Ана тирик "худо"!

— Йўқ, булар тирик "худо" зерикканда бирга ўйнайдиган ўртоқлари...

Болалар ҳам ичкарига кириб кетишди. Айвонча бўм-бўш бўлиб қолди. Тирик "худо" эса кўринмасди. Наҳотки у ўзини кўрсатмаса? Унинг "илоҳий марҳамати"га мушарраф бўлиш осон эмасга ўхшайди.

Шундай хаёлларга бориб турган эдик ҳамки, айвончанинг эшиги очилиб унда... тирик "худо" кўринди. Майдондаги оломон бир тўлғаниб олди, ҳамма ўша томонга интилди. Ахир, одамлар умрларида биринчи марта "худо"ни (яна тиригини) кўриб туришганди-да. Мен ҳам ҳамма қатори унга тикилдим. Тирик "худо" саккиз-ўн ёшларда бўлса ҳам эғнидаги шоҳона либоси, кўзидаги сурмаси ва бошқа пардоз-андозлари билан анча каттароқ кўринадиган бир қизча эди. У мағрур юриш билан айвончага чиқди-да, курсичага ўтирди ва пастда уни интизорлик билан кутиб турган оломонга такаббуруна бир назар ташлаб қўйди. Кейин бу ерда ўтириш унга зерикарли туюлди шекилли, ўрнидан туриб, индамасдан ичкарига кириб кетди. Тирик "худо" билан кўришув тугаган эди. Мен "суратга олиш мумкин эмас", деб огоҳлантиришларига қарамай фотоаппаратим затворини босишга улгуриб қолдим.

Албатта бу ўзига хос манзара қизиқарли бўлса-да, биз қизчага жуда ачиндик. Негаки, ёшгина гўдак эртаю кеч ота-онасидан узоқда диққинафас саройда қамалиб ўтирса, оддий болалардек ўйин-кулгидан маҳрум бўлса. Бунинг устига унинг келажак тақдирини ҳам аянчли экан: у ўн икки ёшгача "худо" бўларкан, кейин оддий "банда"га айлантирилиб, ўз уйига жўнатиларкан.

Аммо у ўшандан кейин ҳам бошқалардек яшаши, чунончи, турмушга чиқиши мумкин эмас экан. Чунки, гўё Кумарига эр бўлган одам бир балога гирифтор бўлади, узоқ яшамайди, деган ақида бор экан. Бечора собиқ тирик "худо" дунёдан бокиралигича, тоқ ўтишга мажбур экан.

Непал келини Гулнора

Узоқ мамлакатда ўз ҳамюртингни учратиш қандай яхши! Биз Непалда ўзбек қизи Гулнора Авазимбетовани учратганимизда гоят қувондик. У ҳам Катмандуга Ўзбекистондан саёҳатчилар келганини эшитибди-ю, ўз ҳамюртларини кўргани югурибди.

Андижон вилоятининг Қўрғонтепа туманида туғилган бу қизнинг тақдири жуда ажойиб экан. У Москвада тиббиёт олийгоҳида ўқиб юрган кезларида ўша ерда таълим олаётган непаллик йигит билан танишади. Ёшлар бир-бирларини севиб қолишади ва турмуш қуришади. Олийгоҳни тамомлагач Непалга келиб яшади. Гулнора бу ерда шифокор бўлиб ишлайди, кўпгина беморларни даволаб обрў-эътибор орттиради. Улар қиз кўришади, унинг исмини Феруза қўйишади. Аммо уларнинг оиласи бошига оғир кулфат тушади — турмуш ўртоғи тўсатдан вафот этади. Гулнора ёш қизчаси билан бегона мамлакатда ёлғиз қолади. Аммо иродали аёл ўзини йўқотиб қўймайди, у ўзи ўрганиб қолган мамлакатни, меҳрибон кишиларни ташлаб кетмайди, шифокорлик ишини давом эттиради.

— Гулнора яхши шифокор, ажойиб инсон сифатида бу ерда катта обрўга эга, уни кўпчилик танийди, ҳурмат қилади, — деди менга элчихона ходимларидан бири. — Биз у билан фахрланамиз.

Гулнора ўзбек сайёҳлари олдига қизи ва иккинчи турмуш ўртоғи билан келган экан. Унинг иккинчи турмуш ўртоғи бошқа мамлакатлик дипломат экан. У Гулнорани, қизи Ферузани чин дилдан ҳурмат қилар экан, ўз рафиқасининг ҳамюртлари келганидан у ҳам хурсанд бўлиб, ҳурматимизни жойига қўйди.

Гулнора кетишимизда бизни то самолёт зинапоясигача кузатиб қўйди.

— Яхши боринглар, — деб Гулнора бизга оқ йўл тилар экан, ҳамроҳларимиз — андижонлик сайёҳлардан ўз ота-онасига соғинч саломини етказишларини сўради.

— Албатта етказамиз, яхши қолинг Гулнорахон, соғ бўлинг! — дейишди улар.

СЎНГСЎЗ. Непаллик қиз Гулнора ҳақида ёзган бу ҳикоям матбуотда босилиб чиққач, менинг номимга бир қанча хат келди. Унда ёшлар "Нега сиз ўз ватанини ташлаб кетган одамни

мақтаяпсиз?" дейишибди. Ёшлар билан бўлган учрашувларимда ҳам шундай саволлар бўлди. Мен уларга: "Йўқ, азизлар, Гулнора маълум сабабларга кўра ватанидан узоқда яшаса ҳам, доимо уни соғиниб яшаяпти, ўз ватани номига доғ туширгани йўқ, ахир буни тақдир дейдилар, гап қаерда яшашингда эмас — қандай яшашингда", — деб жавоб қилдим. Кейин Гулноранинг Ўзбекистондаги қариндошларини учратдим ва улардан непаллик қизимиз ҳақида сўраб турдим. Маълум бўлишича, Гулноранинг яшаш жойи яна ўзгарибди — у ўз турмуш ўртоғи билан Австралияга кўчиб кетибди.

Қаерда бўлсангиз ҳам соғ бўлинг, Гулнорахон!

Польша лавлари

Генералнинг кўз ёшлари

Мен Москванинг Калинин номи билан аталадиган катта кўчасидаги "Дўстлик уйи"га кириб борганимда Польшага борувчи саёҳатчилар гуруҳининг сафар олдидан бўладиган йиғилиши бошланган экан. Кўрсатилган "Кичик зал"нинг эшигини очишим билан кираверишда ўтирган уч-тўрт киши мега ўгирилиб қарашди. Уларнинг ўртасидаги баланд бўйли, барваста кекса ҳарбий киши қаердан келганлигимни сўради.

— Тошкентдан, — дедим мен залдагиларнинг эътиборини ўзимга тортганимдан хижолат бўлиб.

— Ўзбекмисан? — деб сўраб қолди ҳалиги ҳарбий бирдан ўзбекчалаб.

— Ҳа.

— Майли, ўтир, — деди у яна "ал қирғизчага ўхшаб кетадиган лаҳжада.

Мен орқароққа бориб ўтирдиму, ҳамон ўзимга келолмасдим. Кимдир Польшадаги сиёсий аҳвол тўғрисида гапирарди, ammo менинг бутун фикру хаёлим ўша кенг елкали, сочларига оқ оралаган ҳарбийда эди. Елкасидаги поғонида каттагина битта юлдуз, демак, у маршал. "Маршалларимиздан қайси бири ўзбекча биларди, а?" — деб бош қотирардим мен. Лекин ўйлаб ўйимга етмасдим. Ниҳоят, сабрим чидамай ёнимда ўтирган ҳарбий кийимдаги ёшроқ одамдан унинг кимлигини сўрадим.

— Армия генерали Ляшченко, — деб жавоб қилди у.

Энди танидим! Ахир, у бизнинг ҳамюртимиз Николай Григорьевич Ляшченко-ку! Узоқ йиллар давомида Тошкентда яшаган, Туркистон ҳарбий округининг қўмондони бўлган. Кейин Ўрта Осиё ҳарбий округи қўмондонлигига тайинланиб, Алматига кетган эди. Ўзиям Қирғизистонда туғилган. Ўзбек тилини қирғизчага

ўхшатиб гапириши ҳам шундан экан-да! Қаранг-а, шундай одам билан сафарга бирга борарканмиз-да!

Польша сафари менга тасодифан nasib қилди, десам бўлади. Тошкентда қардош халқ демократик республикалари саёҳат ташкилотлари томонидан конкурс эълон қилинди-ю, мен унда ғолибликни қўлга киритдим. Мана энди бу мамлакатга уруш ветеранларидан ташкил топган махсус группа билан бирга боряпман.

— Биз оддий саёҳатчилар гуруҳи эмасмиз, — деди йиғилишда генерал Ляшченко сўз олиб. — Биз оғир синовлардан ўтган қардошларимизни, дўстларимизни кўргани, ҳол-аҳвол сўрагани боряпмиз. Аммо дўст бўлмаганларга ҳам дуч келишимиз мумкин...

Залдаги кўпни кўрган, Польшани озод қилиш учун бўлган жангларда жон олиб, жон берган ветеранлар генералнинг сўзларини қунт билан тинглашарди.

Мана, гуруҳимиз Польша чегарасига яқинлашиб қолди. Буг дарёси устига қурилган кўприк. Собиқ СССРнинг давлат чегараси. Бизни поляк дўстларимиз қандай кутиб олишаркин? Шод-хуррамлик биланми, ё?.. Кўнгилга ҳар хил хаёллар келарди. Ҳамма жиддий. Ўртада юриб бораётган генералимизнинг ҳам қошлари чимирилган, хаёлчан. Бир-бир қадам ташлаб боряпти. Кўзлари кўприкнинг у бошида кўринган одамлар — бизни кутиб олувчиларда. Улар орасида ҳарбийлар ҳам бор, ранг-баранг кийимлар кийган, гулдаста ушлаган қизлар, йигитлар, болалар ҳам бор. Улар бизга пешвоз чиқиб келишмоқда. Мана, кутиб олувчиларнинг раҳбари — поляк генерали (кейин билсак Польша Мудофаа министрининг биринчи ўринбосари экан) бизнинг генералимизга қучоғини очди. Оппоқ сочли икки генерал бир-бирларини бағриларига босишди ва славян одатига кўра уч бор ўпишишди. Шунда генералимизнинг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўрдим. Уруш бошланганидан то тугагунга қадар жангларни бошқарган, не-не ўлимларни кўрган ҳарбий саркарда кўзёши қилишдан уялмасди. Бу кўзёшлари — қўшнининг тинчлиги, осойишталигини кўргандан мамнунлик, хурсандчилик ёшлари эди. Ахир, генерал деган унча-мунчага йиғлармиди?!

СНГСЎЗ. Бу ҳикояни ёзганимга ўн йилча бўлди. Бу вақт ичида дунёда, шу жумладан Польшада, СССРда ҳам сиёсий вазият, тузум ўзгарди. Лекин, бари бир халқлар ўртасидаги дўстлик, қардошлик туйғулари сақланиб қолаверди.

Михаил Зуев кўшиқ айтмоқда

Биз Польша шимолидаги Кошалин шаҳридамиз. Делегациямиз аъзолари собиқ совет уруш ветеранлари билан поляк ветеранлари

учрашувининг расмий қисми тугади. Нутқлар, табрик сўзлари сўзланди, сўнг зиёфат бошланди. Стол устига узун-қисқа шишалар, шунга яраша "газак" — озиқ-овқатлар қўйилди. Икки қардош, оға-ини ветеранлар (полякчасига — комботантлар)нинг қули-дили очилиб, суҳбат қизигандан қизиб кетди.

Турган гапки, яхши ўтириш қўшиқсиз бўлмайди. Даврада ўз-ўзидан қўшиқ бошланиб кетди. "Катюша"ни, бошқа уруш даври қўшиқларини айтишди. Кейин полякча "Сто лят" ашуласи янгради. Давра аҳли ўзлари учун таниш, қадрдон бўлган бу қўшиқни жон-диллари билан куйлашарди. Фақат менинг ёнимда ўтирган қозонлик ветеран — ёши олтмишлардан ошган, оғир карвон, индамас Михаил Зуев ашулага қўшилмасди. Лекин кўзини куйлаётганлардан узмай, миқ этмай ўтирарди. Бирдан у мени аста туртиб қолди. Мен қулоғимни тутиб, у томонга эгилдим.

— Хўш, ҳалиги... Қайси қўшиқни куйлашяпти, а? — оҳиста сўради Зуев.

Мен жавоб қилдим. Ветеран бош ирғаб қўйди-ю, яна қўшиқ айтаётганлардан кўз узмай, уларнинг оғиз қимирлатишларини кузатишда давом этди. Бир оздан сўнг Михаил Зуев ҳам қўшиққа қўшилди:

Не стареют душой ветераны,
Ветераны второй мировой...

Бутун уруш давомида Москва остонасидан то Берлингача жанг қилиб борган, бошидан кетма-кет тўрт марта ярадор бўлган, деярли ҳеч нарсани эшитмайдиган собиқ батальон командири айтилаётган ашулага тусмол билан жўр бўларди.

Даврада ашула яна авжига минди. Чунки, унга Михаил Зуев ҳам қўшилган эди-да!

Иван-тожик қиссаси

...Уруш ветеранларидан ташкил топган гуруҳимиз Брест шаҳридан тўртта автобусда келган эди. Варшавада тўртала автобус мамлакатнинг тўрт тарафига: биз Шимолий Польшага, бошқалар эса шарқий, жанубий ва ғарбий томонларга қараб йўл олди. Бир ҳафтадан сўнг биз яна Варшавада йиғилдик.

Тожикистонлик Ашур Ашуоров Шарқий Польшани айланиб қайтганлар орасида эди. Мен ундан сафар таассуротларини сўрадим.

— Акамни зиёрат қилиб келдим, — деб жавоб қилди у.

— Акангиз?..

— Ҳа, унинг қабри Юзефов шаҳрида...

Тожикистонлик қаҳрамон ҳақидаги бу қиссани шу тарзда узоқ Польшада эшитдим.

—Уруш бошларида кетган акам бир-икки хат ёзди-да, кейин жим бўлиб кетди, — деб акаси ҳақидаги ҳикоясини бошлади Ашур ака. —Охирги хатида "яқин-орада жангга кирамиз", деб ёзган эди. Ахир бир кун дараги чиқиб қолар, деб юравердик. Лекин уруш тугади ҳамки, ҳеч бир хабар йўқ. Охири тақдирга тан бердик, ўлди деб "ош-сув" қилдик, унинг дарду ҳасратида кекса ота-оналаримиз ҳам оламдан ўтиб кетишди. Биз акамнинг қабри қаерда эканлигини ҳам билмасдик. Бирдан...

Ҳа, масчоҳлик Малик Ашуров ўша биринчи жангда ўлмаган эди. Аммо у бундан ҳам ёмонроқ қисматга дучор бўлганди — ярадор ҳолида душман қўлига асир тушиб қолганди. Уни қамоқларда қийнашди, калтаклашди, оч-яланғоч ўлгудек ишла-тишди, аммо тожик йигити ватанига қайтиш илинжи билан яшади, куну тун тутқунликдан қочиш пайида бўлди. Бунга қулай имконият пойлади. Бу имконият уни бошқа асирлар билан биргаликда Польшадаги Майданек ўлим лагеридан машъум Освенцимга кўчирилаётган пайтида келди. У узоқ вақт Люблин ўрмонларида яшириниб юрди, бахтли тасодиф уни поляк партизанларига рўпара қилди. Дастлаб улар соч-соқоли ўсиб кетган бу нотаниш, тил билмас одамдан чўчишди, унга ишонибмади. Аммо фашист жаллодларининг ваҳшийликларини ўз кўзи билан кўриб, қийноқларини "татиган" аламзада тожик йигити тез орада ўзининг кимлигини исбот қилди, душманга қарши оғир жангларда синовдан ўтди. Бу — ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ёвқур йигит поляк партизанларининг ҳурмат-этиборини қозона олди. Отрядда уни Иван-тожик деб атай бошлашди. Иван-тожик фашистлардан бошлаб қасос оларди, у кўплаб гитлерчиларни ер тишлатди, ҳарбий оморларга ўт қўйди, поездларни портлатди. Афсуски, уруш урушлигини қилди: 1943 йил ёзида муҳим топшириқни бажариш учун бораётган Ашуровлар гуруҳи Юзефов шаҳри яқинидаги ўрмонда душман пистирмасига дуч келади. Бу жангда бошқа поляк партизанлари қаторида Малик Ашуров ҳам ҳалок бўлади. Ундан фақат биттагина ёдгорлик — кўпчилик партизанлар билан тушган суратигина қолади, холос. Урушдан кейин тирик қолган поляк партизанлари ўз жанговар сафдошларининг кимлигини билишга уринадилар. Бу сурат Тожикистон матбуотида босилиб чиқади.

— Бирдан, — деб ўз ҳикоясини давом эттирди Ашур ака, — рўзномада сурат босилиб чиқиб қолди. Унда бошқа партизанлар қаторида қўлида автомат ушлаган, соқол-мўйлови ўсган бир киши ҳам бор эди. Кўрган заҳотим титраб кетдим, унинг қарашлари,

кўзлари худди акамни кига ўхшарди. Лекин орадан қанча йиллар ўтган, шунинг учун ҳам яхшилаб суриштириш, адашмаслик керак эди. Рўзномада босилган суратни акамдан қолган суратларга солиштирдик, тахминларимизни маълум қилдик. Ҳарбий архивлардагилар ҳам бу иш билан шуғулланишди, ҳукумат экспертизаси суратларни солиштириб чиқди ва суратдаги одамни менинг акам деб топди.

Ҳа, польшалик машҳур партизан Иван-тожик масчоҳлик Малик Ашуров эди. Поляк халқи унинг номини ўз озодлиги учун қурбон бўлган фарзандлари қатори эъзозлайди. Ўзбекистоннинг Бекобод шаҳрига шундай туташ — тоғли масчоҳлар кўчиб келиб, обод қилган Бўстон райони марказида қаҳрамонга қўйилган ҳайкал қад кериб турибди.

СЎНГСЎЗ. Мен бу ҳикояни Польшада бўлган суҳбатлар ва эшитиб келган маълумотларим асосида ёзган эдим. Қайтганимиздан кейин Ашур Ашуров менга ўз акаси ҳақидаги ҳужжатлардан нусхалар ҳамда қаҳрамон партизаннинг бир неча фотосуратларини юборди. Ҳужжатларда Малик Ашуровнинг қисқача таржимаи ҳоли ва урушдаги жасоратлари баён қилинган эди. Малик Ашуров 1939 йили армия хизматига чақирилган ва Украинанинг Ровно шаҳридаги танкчилар мактабини тугатган экан. Ҳ урушнинг биринчи куниданоқ жангларда қатнашган, кейинчалик Смоленск шаҳри яқинида оғир ярадор бўлиб, душман қўлига асир тушиб қолган экан. Польшадаги Майданек ўлим лагеридан Освенцимга кўчирилаётганда икки немис соқчисини ўлдириб, қочган экан. Унинг поляк партизанларига қўшилиб, кўрсатган қаҳрамонликлари тўла бўлмаса-да, ҳикоямда ўз аксини топган.

Поляк партизанлари Анджей Флис ва Феликс Палехлар юмшоқ табиатли, бағри кенг, ҳазилкаш, Малик Ашуровни шундай таърифлашади:

"Иван-тожик бўйи ўртадан сал баландроқ, жуда хушчақчақ йингит эди, ҳар қандай оғир вазиятларда ҳам ҳазил-ҳузул гап топа олар, жуда удабурон эди. Унинг сафар халтасида доимо ёнғоқ, ўрмондан териб, қуриштириб олган ёввойи мевалар бўларди, яна баъзи ўсимликлар илдизларидан хушбўй чой дамлашни ҳам қотирадди, қасрда гиж-гиж чумоли уясини кўрса тозаланиб олиш учун кийимини ечиб, устига ёпиб қўярди..."

Ҳа, Малик Ашуров юраги тош қотган афсонавий қасоскор эмас, оддий, сизу бизга ўхшаган одам экан... Уруш уни аёвсиз ва ёвларга бешафқат жангчига, ватан ҳимоячисига айлантирган. Қўрқмас поляк партизани Иван-тожик — Малик Ашуровнинг порлоқ сиймоси урушда қурбон бўлган миллион-миллион инсонлар каби хотира-

мизда абадий тирикдир. Мен тожикистонлик дўстимиз Ашур Ашуровга йўллаган жавоб хатимда худди шундай деб ёздим.

Энрике Вилар

Свердловск ҳужжатли фильмлар студиясининг бир гуруҳ ижодий ходимлари Польша сафарида бизга ҳамроҳ бўлишди.

— Ветеранларнинг учрашувларини лентага тушираркансизларда? — деб сўрадим уларнинг бошлиғи — чарм камзул кийган қовоғи солиқроқ режиссёрдан.

— Йўқ, бошқа ишимиз бор, — деб қисқача жавоб қилди у.

Бошқа саволга ўрин қолмади. Киночиларнинг ўзи шунақа бўлади, уларга битта гап кам, иккитаси ортиқча...

Лекин бари бир кино — кино-да. Айниқса, унинг олиниш пайти ҳар қандай одамни қизиқтирмай, ўзига тортмай қўймайди. Польшанинг қадимий шаҳарларидан бири — Гданьскда улар суратга олиша бошлашди. Келиб қарасам ўртада қозонлик уруш ветерани, собиқ батальон командири Михаил Зуев турибди. У ниманидир ҳикоя қиляпти, киночилар эса унинг атрофида гирдикапалак. Табиатан оғир карвон, бунинг устига қулоғи яхши эшитмайдиган Зуев уларнинг айтганларини бажо келтираман, деб фарқ терга ботиб кетибди. Мана, яна унинг қаерда, қаёққа қараб туриши кўрсатиб берилди-ю, суратга олиш бошланди. Зуев нималарнидир ҳикоя қила бошлади.

— Биз уни ниҳоятда яхши кўрардик, эҳтиёт қилардик, — Зуевнинг оҳиста чиқаётган овози қулоғимга чалинди. — Аммо взводни атакага ўзи бошлабди. Уқ нақ юрагини тешиб ўтибди. Етиб борсам, қалин қор устида қўлларини олдинга чўзганича ётибди...

Олинаётган фильмга қизиқишим ортгандан ортди. Киночилар суратга олиш юзасидан ўзаро маслаҳатлашаётганларида Михаил Зуевни гапга солдим. Турган гапки, биринчи савол фильмнинг нима ҳақда эканлиги эди.

— Энрике Вилар ҳақида, — деди у. — Бизнинг кубалик қаҳрамонимиз тўғрисида. У менинг батальонимда хизмат қиларди. Ун тўққизга ҳам тўлмаган эди...

Кубалик йигит Энрике Вилар Польшани озод қилиш учун жонини қурбон қилган олти юз минг совет жангчисининг биттаси. Сенинг қисқагина ҳаётинг, ўлмас жасоратинг ҳақида ҳикоя тинглаяпман, азиз қардошим...

Энрике Виларнинг отаси ўша пайтдаги қонхўр ҳукумат томонидан қамоқда олингач, у онаси билан қариндошлари ёнига — Испанияга келади. Бу ерда фашистлар исён кўтаргач, етим қолган

Эрикени собиқ СССРга олиб келадилар. У интернационал болалар ўйида тарбиялана бошлайди. Шу орада уруш бошланиб кетади. Ўн олти яшар ўсмир фашистлар билан юзма-юз жанг қилишга интилади, ўзини фронтга юборишларини илтимос қилиб қаттиқ туриб олади. Уни снайперлар мактабига ўқишга юборадилар. Моҳир мерган Эрике Вилар ўнлаб душманни ер тишлатади. Кейин у взводга командир қилиб тайинланади, ҳамсухбатим Михаил Зуев командир бўлган батальоннинг взводларидан бирига. Кичик лейтенант Эрике Вилар Польшанинг Бранево шаҳарчасини озод қилишда қаҳрамонларча ҳалок бўлади.

Киноҳужжатчилар Михаил Зуев билан бу шаҳарчага боришиб, жанглар кечган, қаҳрамон ҳалок бўлган жойларни суратга олишади. Мен Зуевдан Эрике Вилар қаҳрамонлигининг тафсилотларини қайта-қайта сўрайман. Кекса ветеран эсига келганларини айтади:

— Қор қалин ёққан эди ўшанда. Бўлмаса ҳалок бўлмасмиди... Борсам, қорда чўзилиб ётибди. Ўнг қўлини пистолетини маҳкам қисганича олға чўзган. Қор қип-қизил... Ёшгина бола эди, ҳали мўйлаби ҳам чиқмаганди... Сочлари жингалак эди... Биз уни яхши кўрдик. Мен унга доим орқароқда юргин, деб тайинлардим...

Кубалик қаҳрамон Эрике Вилар орқароқда юролмасди...

СЎНГСЎЗ. Мен бу ҳикояни ёзиб бўлгандан сўнг, "Правда" газетасида бир хабар ўқиб қолдим. Унда кубалик қаҳрамон Эрике Виларнинг онаси Каридад Фигереда ҳаёт эканлиги, бу аёл Польшага келиб ўз ўғлининг қабрини зиёрат қилганлиги ва СССРга ташриф буюриб Эрикени тарбиялаганлар ҳамда унинг командири Михаил Зуев билан учрашгани ҳикоя қилинади. Мен газетанинг 1986 йил 24 март сонисида босилган ўша хабардан парча келтираман:

"Каридад Фигереда ўз ўғлининг командирларидан бири, собиқ батальон командири, истъфодаги подполковник Михаил Петрович Зуев билан сўзлашди. Сочлари оппоқ оқарган уруш ветерани кўзларида ёш билан кекса аёл олдида бош эгди ва унинг кўлларини лабларига босганича ўпкаси тўлиб, зўрға деди:

— Мени кечир, она... Мен уни ўша даҳшатли жангга йўлламасликка иложим йўқ эди. Кўп одамларнинг ҳаётини сақлаб қолиш шу жангга боғлиқ эди.

Бу сўзларнинг таржимасини эшитган она кўзларига ёш олмасдан, жиддий ва кескин деди:

— Биламан. Командирнинг аччиқ қисмати ҳам шунда — ўз одамларини ўлимга юборишида. Сен худди ўғлим Эрике сингари ўз бурчингни бажаргансан. Ўғлимдан жудо бўлиш оғир, кўнглимнинг бу ярасига йиллар ҳам малҳам бўлолмайди, лекин менинг Эрикем фашистларга қарши курашгани билан мен фахрланаман..."

Саркарданинг сўнги марраси

Гданьск шаҳридан чиқиб жануб томонга қараб бораётган машинамиз беш чақиримча юргандан кейин тўхтади. Бу ер Шьян Войцех (Авлиё Войцех) қишлоғи экан.

— 37-дивизия командири генерал Собир Раҳимовнинг сўнги команда пункти мана шу тепаликда бўлган, — деб изоҳ берди йўл бошловчимиз уруш ветерани, поляк Анатолий Юрьев.

Биз — Ўзбекистондан келган уч ветеран ва мен тўрт-бешта уй қатор тизилиб турган тепаликка хомуш тикиламиз. Бу ер — ҳамюртимиз, ўзбек генерали Собир Раҳимовнинг урушда келиб етган сўнги марраси, у ҳалок бўлган жой.

Йўл бошловчимиз ҳикоясини давом эттиради:

— Генерал дивизия штаби аъзолари билан биргаликда Гданьск қамалини тезроқ тугаллаш, шаҳарни фашистлардан озод қилиш режаларини тузаётган бир пайтда денгиздаги душман кемасидан отилган мина уларнинг устига келиб тушган...

Ҳа, биз буни билардик. Бутун умри жангу жадалда ўтган генералимизнинг Улуғ Ватан уруши фронтларида кўрсатган жасоратлари тилларда дoston бўлиб кетган. Унинг қандай ҳалок бўлганидан ҳам хабардормиз. Аммо ўзбек халқининг бу мард фарзандининг қони тўкилган бу жойда биринчи бўлишимиз...

Аслини олганда биз Шимолий Польшага, Гданьск томонга худди шу мақсадда — генерал Собир Раҳимовнинг ҳалок бўлган жойини зиёрат қилиш мақсадида келган эдик.

Гданьск шаҳри уруш ветеранлари комитетида бизга бу шаҳарни озод қилиш учун жангларда ҳалок бўлган жангчиларимиз номлари ёзилган дафтарни беришди. Дафтар анча қалин эди: унда уч мингдан зиёд ном ёзилган эди.

— Аслида Гданьск учун бўлган жангларда сизларнинг ўттиз мингдан зиёд жангчиларингиз ҳалок бўлган. Бу дафтардагилар фақат номлари аниқланганлари, холос, — деб изоҳ беришди поляк дўстларимиз.

Дафтарни варақлаймиз, ундаги ҳамюртларимизнинг исм-фамилияларини қоғозга туширамиз: Авазов, Алимов, Аҳмедов, Иброҳимов, Муҳаммаджонов... Оддий аскар, сержант, лейтенант, капитан ва бошқа унвонларда эди улар. 1945 йилнинг март-апрель ойларида, галабага бор-йўғи бир-бир ярим ой қолганда ҳалок бўлишган.

Бирдан қуйидаги ёзувга кўзимиз тушди:

"Раҳимов Собир. Генерал-майор. 1945 йил, 30 мартда Гданьскда ҳалок бўлган, Тошкентда дафн этилган".

Мана, Собир ака ҳалок бўлган жойда бош эгиб турибмиз. Сукунат. Хотира жимлиги. Тепалик ёнбағридаги юмшоққина тупроқдан олиб, халгачага жойлаймиз. Бу — Тошкентга, Собир Раҳимов номидаги мактабнинг ҳарбий шон-шуҳрат музейига.

Мен бу хотира-ҳикоямни "Саркарданинг сўнгги марраси" деб номладим-у, лекин ўйланиб қолдим. Генерал Собир Раҳимовнинг ҳаёт йўли шу ерда тугаган бўлса-да, унинг номи, жасорати барҳаёт. Биз бу номни Гданьск портида кўрдик. Шу портга қарашли "Собир Раҳимов" кемаси Болтиқ денгизи сувларида сузиб юрибди. Поляк халқи барча халоскорлари қаторида унинг номини ҳам ҳурмат-эъзоз билан тилга олади.

Ҳа, мардликнинг марраси йўқ, у абадийдир.

Икки қовушув

Колобжег шаҳрида бўлганимизда бизга ажойиб воқеани ҳикоя қилиб беришди. Болтиқ денгизи бўйидаги бу шаҳарни озод қилиш учун жуда қаттиқ жанглар кечган. Жангчилар ўн кун сурункасига жон олиб-жон бериб бу ердан душманни қувиб чиқаришган. 1945 йилнинг 18 мартада қўшинларимиз шаҳарни душмандан батамом озод қилиб денгиз бўйига чиқадилар. Шу куни поляк жангчилари қирғоқда "Денгиз билан қовушув" маросимини ўтказдилар. Уч жангчи ва бир қиз денгизга тушадилар-да: "Денгиз, биз сен билан абадий қовушамиз", деб сувга узук ташлашади. Бу — жонажон шаҳар, сўлим денгиз соҳилининг босқинчилардан қутулиши, ўз халоскорлари — абадий соҳиблари билан қовушиши байрами эди. Шаҳар чеккасида, денгизнинг шундоққина лабида ана шу маросим бўлиб ўтган жойда бу воқеага бағишланган улкан ёдгорлик қад қериб турибди. Унда бизнинг ва полякларнинг шаҳарни озод қилишда қатнашган ҳарбий қисмлари қайд этилган ҳамда "1945 йилнинг 18 мартада шу жойда поляк жангчилари денгиз билан қовушдилар", деб ёзиб қўйилган.

— Мен ҳам Колобжегни озод қилишда иштирок этганман, — деб ҳикоя қилиб қолди ҳамроҳим — киевлик уруш фахрийси Юрий Федосеевич Боршч. — Санитария авиациясида учувчи эдим. Ярадорларни таширдик. Уларнинг тақдири қўлимизда эди, олдинги маррадан фронт ичкарасига соғ-омон етказиб боришимиз керак эди. Гарчи бевосита жангларда иштирок этмасак ҳам, аммо хавфу хатар, ажал ёнгинамизда юрарди. Ҳеч эсимдан чиқмайди: Колобжег қамали кунлари Галия деган татар учувчи қиз (фамилияси ёдимдан кўтарилибди) бошқараётган самолётни немислар уриб туширишибди, ўзини эса асир олишибди. Буни эшитиб ҳаммамиз жуда ачиндик, ажойиб, довюрак қиз эди, қанчадан-қанча ярадор-

ларни сақлаб қолган эди. Наҳотки шундай қизимиздан ажралиб қолсак? Ахир, душман асирлигидан даҳшатлироқ нарса борми?! Бу хабар шаҳарни қамал қилиб ётган жангчиларимизнинг ҳам кулоқларига етиб борибди. "Лочин қизимизни асирликдан албатта озод қиламиз!" — деб сўз беришибди улар ва бор қаҳру газаблари билан жангга киришибди. Уни қарангки, уч кун ўтмай "Галия топилибди, Галия озод қилинибди!" — деган қувончли хабарни эшитдик. Жангчиларимиз шиддатидан фашистлар шитоб билан чекинишга мажбур бўлишибди, тутқунликда азоб чекиб ётган учувчи қизимиз соғ-омон қисмимизга қайтиб келди.

Ҳамроҳим менга бу ҳикояни "Денгиз билан қовушув" ёдгорлигидан қайтишимизда, йўл-йўлакай айтиб берди. Мен ўз даҳшатию курсандчилиги билан ўша байрамдан қолишмайдиган иккинчи қовушув — татар қизи Галиянинг ўз полкдошлари билан кўришуви, озодлик билан абадий қовушуви ҳақида ўйлаб борардим...

Кутузовнинг юраги

Польша ғарбида, қадимги Саксония йўлида жойлашган Болеславец (илгариги Бунцлау) шаҳри яқинида бир қабр бор. Бу қабр ёни-веридагилардан фарқ қилмаса-да, аммо бошқача қабр. Унга инсон юраги дафн этилган. Буюк рус саркардаси Михаил Илларионович Кутузовнинг юраги.

1813-йил. Россиядан шармандаларча қочган Наполеон кўшинларини қувиб Европага кириб келган рус кўшинларининг бошида ғолиб саркарда Кутузов борарди. Иттифоқо, фельдмаршал Кутузовни император Александр I ўз ҳузурига, ҳарбий кенгашга чорлайди. Йўлга отланган саркарда қаттиқ шамоллаб қолади ва кўп ўтмай шу ерда — Болеславец шаҳри яқинидаги ўз қароргоҳида жон беради. Улуғ фельдмаршал ўлаётиб: "Майли, менинг мурдамни ватанимга олиб кетишсин, аммо юрагимни шу ерга Саксония йўли ёнига дафн этинглар, токи менинг аскарларим, Россия фарзандлари юрагим улар билан қолаётганлигини билишсин", — деб васият қилади.

Кутузовнинг васияти бажо келтирилади. Унинг танаси Россияга олиб кетилиб, Петербургдаги Қозон жоме ибодатхонасига, юраги эса шу ерга, шаҳар яқинидаги Тилендорф қишлоғига дафн этилади.

Орадан йиллар ўтади. Ботир саркарданинг авлодлари — қаҳрамон жангчилар бу йўлдан энди бошқа душманни — гитлерчиларни қувиб ўтадилар. 1945 йилнинг бошларида Болеславец учун қаттиқ жанглар бўлади. Бобокалон саркарданинг юраги жангчиларимизни олға ундайди. Рус, украин, ўзбек ва бошқа кўпгина миллат фарзандлари манфур душманга зарба устига

зарба берадилар. Кўп ўтмай шаҳар душмандан озод қилинади. Кутузовнинг юраги дафн этилган қабрнинг қадимий ёдгорлигига яна бир ёдгорлик қўшилади:

"Рус ерининг буюк ватанпарвари фельдмаршал Михаил Илларионович Голонищев — Кутузовга. 1945 йил 28 февраль-апрель.

Ҳаққоний жанг учун сафлаб сен қўшин,
Олиб ўтдинг узоқ бу юртлар аро.
Ўлмас рус ерининг шону шуҳратин
Юрагингга абад эта олдинг жо.
Саркарда юраги тўхтаган эмас,
Даҳшатли дамларда чорлайди жангга.
У уриб туради қалбида сарбаст
Кимки фарзанд экан азиз Ватанга.
Жангу жадалларда олиб ўтилган
Шонли байроқларинг бошлади бизни.
Бугун юрагингга биз сукут билан
Эгамиз ўз ғолиб байроғимизни.

1945 йил 12 февралда Болеславец шаҳрига кириб келган Қизил Армия жангчиларидан".

Ҳа, Болеславец шаҳри яқинида шунақа ёдгорлик бор. Бу ёдгорлик ўрнатилган ерда рус юраги — Кутузов юраги абадий уриб туради.

СЎНГСЎЗ. Мен бу ҳикоямни бир неча йиллар муқаддам ёзган эдим. Ҳозирги шароитда, миллий уйғонишлар даврида, ўлкамиз бир қанча асоратлардан эндигина қутулаётган бир пайтда бу ҳикояни китобга киритиш жоизмикан, деб анча ўйландим. Лекин миллий уйғониш бу бошқа миллатларни, уларнинг буюк фарзандларини тан олмаслик, камситиш дегани эмас. Балки, барча халқлар, миллатлар, уларнинг фарзандларига тенг, холис қарай олиш демакдир.

Криштоф Мангел дудуқланганда...

— Здраште, товариши, я буду вашим переводшиком и гидом, — деди пастгина бўйли, қизил чўққи соқолли думалоқдан келган ўрта ёшлардаги, аммо серҳаракат одам автобусимизга чиқар экан. — Танишиб қўяйлик, менинг исмим Кшиштоф, фамилиям Мангел...

Ҳамма поляклар сингари сал вишиллаброқ гапирадиган таржимонимизнинг кўм-кўк кўзлари кишига кулиб боқарди. Кўп ўтмасдан у биз билан элакишиб кетди ва Буг дарёсининг ғарбий қирғоғидан то Болтиқ денғизи бўйигача бўлган сафаримизда бизга ҳамроҳ бўлди, ўз мамлакати ҳақида фахр ва гурур билан, жойида

кулиб, жойида ачиноиб ҳикоя қилиб борди. Қаерга бормайлик, расмий ёки норасмий учрашувда бўлмасин, у доим ҳозир у нозир, таржимага шай эди.

— Товарищ генерал!

— Сановья генерале!..

Аммо Криштофнинг галати бир одати бор эди. У қўлларини икки ёнига тушириб ҳарбийлардек ғоз турганча таржимани дадил бошларди-ю, лекин сал ўтмай тутилиб, туриб қолар, кўзлари аллақандай ола-кула бўлиб, соқолли ияги титраб, бир неча дақиқа гапира олмасди. Нутқ сўзлаётган ёки гапираётган одам эса табиийки, таржимоннинг тўхтаб қолганидан ҳайрон бўлиб унга қарар, эҳтимолки, "бу таржимон тилни унча яхши билмас экан-да", деган хулосага келарди. Аммо Криштоф рус тилини жуда яхши биларди, шунинг учун ҳам барча катта расмий учрашувларда бошқа — ёш, чапдаст таржимонлар бўлгани ҳолда уни таклиф этишарди. Шундай пайтларда ўз ишини яхши билган бу одамнинг тутилиб қолиши, қийналишини кўриб туриб ачиноиб кетарди, киши.

Биз Криштоф билан яқиндан дўстлашиб олдик. Журналист, ёзувчининг саёҳатда нимаси кўп бўлади — саволи. Криштоф эса жавобдан эринадиганлардан эмас эди. Мен ундан кўп нарсалар ҳақида сўрадим, ўзи тўғрисида ҳам сўрадим. У техника билимига эга, эканлигини, урушда иштирок этганлигини айтиб берди. Мен ундан фақат бир нарсани — дудуқланишининг сабабини сўрашга истиҳола қилардим. Аммо вақти-соати келиб бу ҳам маълум бўлди. Ғарбий Польшадаги Колобжег шаҳри яқинидаги ўрмонлардан ўтганимизда Криштоф ўзининг авиацияда хизмат қилганини, уларнинг полки мана шу ўрмонларда жойлашганини ҳикоя қилиб қолди. Бир куни улар денгиздаги душман кемаларини аниқлаш учун разведкага учишади. Аниқлашади-ю, қайтишда қуюқ туманга дуч келишади. Аэродромни аранг топиб келишади. Ер мутлақо кўринмаганлиги сабаби қўнишнинг сира иложи бўлмайди. Аэродром устида узоқ айланишади. Ёқилги ҳам тугай бошлайди. Улар таваккал қилиб қўнишади. Самолёт текис жойдан физиллаб бориб, охирида ўрмон четидаги дарахтларга бориб урилади. Учувчи ҳалок бўлади, орқада — ўқчининг ўрнида ўтирган Криштоф эса бошидан оғир яраланади...

Криштоф бизни яна Буг дарёси кўпригигача кузатиб қўйди. Биз у билан ака-укалардек хайрлашдик.

— До шшивидания, дороге товариши, — деди у ҳаяжондан дудуқланиб. Лекин унинг дудуқланиши ўзига ярашиб турарди...

СЎНГСЎЗ. Мен Польша сафаридан қайтганимдан кейин Криштоф билан хат орқали алоқа қилиб турдим. У ўз мамлакатида бўлаётган ўзгаришлар, иши, ҳаёти ҳақида ҳикоя қилар, жуда

ажойиб мактублар ёзарди. Бир куни уйимдаги телефон жиринглаб қолди. Трубкани кўтарсам:

— Здраште, друг! — деган овоз эшитилди. Криштоф! Бу унинг овози эди, мен уни дарҳол танидим. Маълум бўлишича, у польшалик бир гуруҳ сайёҳлар билан ўлкамизга меҳмон бўлиб келган, меҳмонхонадан қўнғироқ қилаётган экан. Мен жуда хурсанд бўлиб, уни уйимга таклиф қилдим, то ярим тунгача у билан ҳангомалашиб, сафаримизни эслашдик, суҳбатлашдик. Кейин уни ўз мамлакатига кузатиб қўйдим.

— Добжего пути, азиз дўстим Криштоф!

"Эҳтиёткор" Вацлав

Бундан бир неча йил муқаддам мен Чехословакияга сафар қилдим. Замоннинг тезкорлигини қаранг-ки, мен ушбу ҳикояни ёзганимча бу мамлакат иккига — Чехия-ю Словакияга бўлиниб кетди. Ўша сафаримиз мамлакатимизнинг ҳозирги Чехия (қадимги Моравия) қисмидан ўтган, биз Олтин Прага, Чешско-Будйовице ва бошқа қатор катта-кичик шаҳарларида бўлиб, машҳур курорт — Карлови Варини томоша қилган ва унинг ёнгинасидаги ажойиб шифобахш булоқлар маскани — Маринске Лазни шаҳарчасида дам олган эдик. Сафардан қайтиб келгач, чехлар диёридан олган таассуротларимни матбуотда эълон қилган бўлсам ҳам, бир одамнинг хатти-ҳаракатлари хаёлимга қаттиқ ўрнашиб қолган эди. У бизнинг саёҳатбонимиз пан Вацлав эди.

Шуни айтиш керакки, Фарғонада Мамадали-ю, Хоразмдаги Жуманиёз деган исмлар қанчалик кўп тарқалган бўлса, Чехословакияда ҳам Вацлав деган исм шунча кўп экан. Саёҳатбонимиз — Вацлав, бизни мамлакат бўйлаб олиб юрган автобусимизнинг шофери ҳам Вацлав эди. Мен ўшанда уларга: "Демак, Чехословакияни Вацлавлар бошқарар экан-да", деб ҳазиллашгандим. Бунда мен ўша пайтдаги мамлакат президенти, машҳур халқпарвар сиёсатчи, ўзи аслида моҳир драматург Вацлав Гавелни ҳам назарда тутган эдим. (Ҳа, айтгандай, Вацлав Гавел янги — ажралиб чиққан Чехиянинг ҳам президенти этиб сайланди.)

Аммо саёҳатбонимиз пан Вацлав бошқачароқ, мен кўрган саёҳатбонларга ўхшамас эди. Эсимда бор — Прагага келиб тушган кунимиз, эрталаб, темир йўл бекатида бизни ким кутиб олар экан, деб турсак ёши олтмишларга яқинлашган, тўладан келган, ҳаракатлари собиқ ҳарбийларни эслатувчи бу одам индамасдан келди-ю, қуруққина қилиб: "Мен сизларнинг саёҳатбонингиз

бўламан", деди холос. На бир "хуш келибсизлар", деган такаллуф, на тузукроқ саломлашиш... У бошқа пайтларда ҳам йўл-йўлакай кўпинча индамай борар, берилган саволларга ҳам истар-истамас жавоб берарди. Уни бадқовоқ деб бўлмасди, аммо у ўз хизмат вазифасини шунчаки, "ўлганининг кунидан" бажараётганлиги шундоқ кўриниб турарди. Ўша пайтда Чехословакияда катта ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар юз бераётган, "Прага баҳори" деб ном олган "бахмалдай юмшоқ инқилоб" натижасида муштабид коммунистик тузум ағдарилиб, халқпарвар кучлар ҳокимият тепасига чиққан пайт эди. Гўё ҳавода озодлик, ҳурлик руҳи уфуриб турарди. Прагадаги машҳур Вацлав майдонида (яна Вацлав, буниси — чех халқининг озодлик тарихида катта ўрин тутган авлиё Вацлав) ҳар куни намойишлар бўлиб турган, эркинлик, мустақиллик нафасини туйган халқ кўчага чиққан эди. Мен шулар ҳақида саёҳатбонимиздан сўраганимда у тузук-қуруқ жавоб қилмай, нимадир деб гулдураб қўя қолди. Вацлав майдонига қандай боришни сўраганимизда у қовоғини солиб: "У ерда борманглар, оломон сизларни тошбўрон қилиши мумкин", — деди. "Нега?" — деган саволимизга эса: "Чунки сизлар Совет Иттифоқидансизлар", деган жавобни олдик. Кўпчилик бу гаплардан чўчиб майдонга бормади, аммо мендаги журналистик қизиқиш ғолиб келди-ю, ўша марказий майдонга бордим. Бу ерда ҳақиқатан ҳам одам кўп, улар курашда қурбон бўлганларнинг хотираси учун гулчамбарлар қўйишар, на-рироқда митинг бўлаётган эди. Майдон ўртасида ағдарилган совет танки турар, унинг устида болалар ўйнашарди. Танк ёнидаги бир ёзувни ўқидим, унда: "Иван, уйинга жўнаб қол, сени Наташанг кутиб қолди!" — деган сўзлар ёзилган эди.

Бу — 1968 йилда Варшава шартномаси кучлари, аниқроғи совет танкларининг Прагага бостириб кирганлигини эслаш маросими эди. Майдонда мен кўпчилик билан суҳбатлашдим, кўп суратлар олдим, ўз озодлигига эришган чех дўстларимизнинг қўлларини астойдил сиқиб, табрикладим. Менга бирорта одам: "Сен Совет Иттифоқидансан", деб ёмон кўз билан қарамади. Қайтишимда метрога тушаётсам кираверишдаги мрамор деворда антиқа бир сурат кўрдим: мрамарга Сталиннинг сурати ўйиб туширилган, негадир унинг қулоқларига бир жуфт — қўшалоқ гилос шодаси қистирилган эди. Бу рамзий суратнинг маъносини анчадан кейин тушундим, бу: "Озодлик кураши тимсоли бўлган Прага баҳори ҳар қандай ёвузликни ҳам енғади", дегани эди.

Мен ана шулар ҳақида пан Вацлавга гапириб бердим. Аммо у худди тиши огригандай афтини буриштириб: "Пан журналист, сен бунақа нарсаларнинг кетидан тушма, оқибати ёмон бўлади. Ҳали буларнинг нима билан тугаши маълум эмас", — деди. Ҳа,

пан Вацлавга бу хилдаги гаплар, Прага баҳори асло ёқмаётганлиги яққол кўриниб турарди.

Қайтишимиз олдидан мен эсдалик учун пан Вацлавни суратга олмоқчи бўлдим. Аммо фотоаппаратимни унга тўғрилашим билан у ранги-қути ўчиб, югурганича қочиб қолди. Нуқул: "Мумкин эмас, мумкин эмас!" -- дейди холос. Мен қайси сафарга бормайин, саёҳатбонлар билан дўст, ҳамфикр бўлиб қолардим, бу ҳолдан ҳайрон бўлдим. Бу сирнинг тагига кейинроқ етдим: маълум бўлишича, пан Вацлав пан ҳам, умуман чех ҳам эмас экан, у асли украиналик Василий Солдатик деган собиқ ҳарбий экан, кейинроқ тақдир тақозоси билан буёқларга келиб қолган экан. Башарти, суратга тушишдан хавфсирадими, демак ўз даврида ҳар балого қўл урганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Энди эса тинчгина саёҳатбон бўлиб юрибди. Бунақа, даври келганда салланинг ўрнига калла олиб келган, эндиликда иссиққина ковак-тирқишларда жон сақлаб юрганлар оз дейсизми?

Булғор булбули сайраганда...

Тонг саҳарда поездимиз машҳур Дунай дарёси устига қурилган муҳташам кўприқдан ўтди-ю, Руминия ортда қолиб, Булғористоннинг Русе шаҳрига кириб бордик. Эндигина оёғимиз ерга теккан эди ҳамки, бизни булбул кутиб олди. Ҳа, ҳақиқий булбул! У шундоққина темир йўл бўйидаги кўм-кўк дарахтзорда сайрарди. Ҳали ғира-шира қоронғу, ўзи кўринмаса ҳам жон-жаҳди билан наво қиларди: "Вит, вит, вит, чаҳ-чаҳ-чкир-р-рист!" "Чиви, чиви, чиви, чур-р-р, чаҳ-чаҳ!" Булбулнинг нима деб сайрашини сўзу ёзув билан ифода қилиш қийин. Бунинг устига унинг овозини эшитмаганимизга ҳам анча бўлди: болалик пайтимизда ҳовлимизнинг этагида ёввойи гул — жингил ўсарди, ўшанга келиб кўниб сайрарди, кечаси билан қулоқ қоқмасдан тинглаганимизча ухлаб қолардик, ўшанда булбулнинг турли оҳангдаги "чаҳ-чаҳ"и ёд бўлиб кетган эди. Қаранг-ки булғор булбули ҳам деярли ўшанақа, бизнинг булбулдек сайрар экан. Катта темир йўл бекати, поездлар гулдираб у ёқдан бу ёққа ўтиб турибди, электровозлар чинқираяпти, булбул бўлса тўхтамасдан хониш қиларди. Бу ерда биз Варнага борадиган поездни кутиб, бир-икки соат туриб қолдик. Хаёлимиз яна йўл ташвишида-ю, қулоғимиз булбулда, булғор булбулида.

Менинг булғор юртига иккинчи келишим эди. Биринчи гал бундан икки йил олдин Габроводаги жаҳон Ҳажвчилар анжуманида иштирок этиш учун келгандим, бу сафар эса Варна шаҳридаги Халқаро Журналистлар уйида дам олиш учун. Шу икки йил мобайнида мамлакат ҳаётида жуда катта ўзгаришлар

юз берган, ҳаммани ягона гояга сифинтирган коммунистик тузум ағдариб ташланиб, ўрнига халқ ҳоқимияти ўрнатилган, аммо эски тузум осонликча жон беришни истамас, шу сабаб икки куч — халқпарварлар ва собиқ социалистик тузум тарафдорлари ўрта-сида кескин кураш бораётган, Булғористоннинг пойтахти Софияда собиқ коммунистик раҳбар Тодор Живков устидан суд бораётган пайтлар эди. Рўзномалар, радио ва телевиденида куну тун шу воқсалар ўз аксини топар, журналист бўлганим учун — мен ҳам булғор халқининг ўз озодлиги ва ҳақиқий мустақиллиги йўлидаги жонбозлигини хайрихоҳлик билан кузатиб борардим. Ўзим дам олаяпману, бу ерга йиғилган булғор журналистлари билан суҳбатлашаман, интервью оламан ва ҳоказо. Бу орада Габровога навбатдаги Ҳажв анжуманига ҳам бориб келдим. Лекин шу ишлар орасида мен булбулларни қўмсардим, уларнинг сайрашини эшитсам дердим. Варнада ястаниб ётган денгиз соҳилидаги боғларда ҳар юз қадамда бир булбул сайрар экан, десам ишонаверинг. Кундуз кунлари мен аста яқин келиб булбулларни кузатдим, уларни кўрдим ҳам, аммо кичкинагина қушча бўлганлигидан суратга олиш қийин бўлди. Ҳа, бу камтар қуш товусга ўхшаб ўзини кўз-кўз қилишни ёқтирмасди. Аммо унинг нолалари... Мен булғор булбулларини тингларканман, ўзимизнинг булбуллар ҳақида алам билан ўйладим — ҳаммаёқ пахтазор бўлиб, ҳар хил заҳарли дорилар сепилавериб бу жаннат қуши бизни алақачон тарк этиб кетган эди-да. Бу ерда эса улар бемалол сайрашяпти.

Маълумки, шоирлар булбулнинг сайрашини гулга бўлган ошиқликдан дейишади, олимлар эса булбул ўзининг мана шу жойнинг эгаси, шу маскан унга тегишли эканлигини билдириб туриш учун сайрайди, деб ташбеҳ берадилар. Менга кейинги тахмин тўғрироққа ўхшаб туйилди. Чунки, мен дам олаётган хонанинг рўпарасидаги бир дарахтда ҳам булбул уя қурган экан. Мен унинг маълум бир муддатда бир-икки соат вақт орасида бир сайраб қўйишини кузатдим. Ҳатто кечаси довул туриб, денгиз тўлқинларини қирғоққа ураётган, ҳаммаёқ остин-устин бўлай деганда ҳам ҳалиги булбул қисқагина бўлса ҳам ўз вақтида бир сайраб қўярди. Демак, у ўзининг борлигини, шу жой уникалигини таъкидлашдан тўхтамасди.

Майли, шоирларни хафа қилмайлик, уларнинг тахминлари ҳам тўғри бўла қолсин: фақат булғор булбулигина эмас, ҳамма юртнинг булбули ҳам ўз гулига, ўз боғига, ўз ватанига ошиқ бўлиб сайрасин, шу билан бирга бу гул, бу боғлар, бу юрт унга, халқига тегишли эканлигини туну кун таъкидлашдан чарчамасин. Ахир, булбул фақат ҳақиқий озодликда сайрайди-да!

М У Н Д А Р И Ж А

Муаллифдан	3
Ҳазрат Али масжидининг устунлари	4
Кўксарой забткорлари	5
Опани яратмасин	7
Тоғамнинг ҳикояси	8
Зилзила ва кулгу	9
Тантанали тўй	10
Ешлик билан хайрлашув	11
Шаҳардаги булбул	12
Оқ ўригим	13
"Поинсоф" келин	13
Адашган турналар	15
Шафтолининг қадри	16
"Севимли рафиқа"	21
Чўгтепадаги учрашув	22
Какку сайрапти	26
Ваҳшийлик	28
Мўъжиза	28
Дарвозабон	30
Бир уйлик	31
Ҳамзанинг гуппи чопони	34
Бобомансурнинг боғи	36
Миробод фожиаси	38
Аълам домланинг алами	40
Сафед Биладель ҳикояси	41
Бухоро амирининг жаллоди	43
Маъсум дарахтлар	43
Улуғлик соатлари (Ҷизма)	44
Акаслар орасидаги ёлғиз бир туу тут	45
Табиат ва инсон	46
Мулла Аҳмадалининг фотиҳасида	47
Қўрбошини қўрбоши деманглар	50
"Ердан кўтаринг, болам..."	52
Бегона қор (Ҷизма)	52
Канал ва қария	53
Чўл шамоли (Ҷизма)	54
Салтанат опа	55
Амал қурбони	59
Тошкент гўдакхонасида Наврўз байрами	61
Самарқанд дарвозалик Жамила ая	63
Қур кетган Шўҳратгина	65
Шариковнинг болалари	67
Жаннати... мушук	69
"Менинг отим Қақай..."	71
Соҳибжон, Соҳиб!"	74
Чўгтепадаги минг хаёл	77
Баҳоня Сафиданинг ширин эртаги	81
Ғози отанинг гули	84
Хўрликка тенг жасорат	84
Умоч Носир ва маҳбусалар	86
"Ҳиндистон ҳикоялари"дан	
Ҳар ким ҳам ҳинд бўлавермайди	88
"Начок, соҳиб, начок..."	89
Афсунгар Али	90
Аградаги тўй	92

Рам Сингх ҳикояси	93
Қутбминор	94
Ҳиндистон дарвозаси	95
Ганг дарёсининг қизи	95
Ҳиндистонлик Ҳамза	96
Йоғлар раҳнамоси доктор Лаъл	97
Ҳиндистон худолари	98
Тамил болалари	99
Шерйўлбарс	100
"Буюк мўғуллар авлюди"	101
Жомедаги шов-шув	102
Ҳинд боласининг ўйинчоғи	103

"Непал сўқмоқлари" туркумидан

Эверест чўққисиди ичилган жин	104
Тирик "худо"	106
Непал келини Гулнора	105

Польша лавҳалари

Генералнинг кўз ёшлари	111
Михаил Зуев кўшиқ айтмоқда	112
Иван-тожик қиссаси	113
Энрике Вилар	116
Саркарданинг сўнги марраси	111
Икки қовушув	119
Кутузовнинг юраги	120
Криштоф Мангел дудуқланганда	12
"Эҳтиёткор" Вацлав	122
Булғор булбули сайраганда	122

Мухтар Худайкулов

НЕВЫДУМАННЫЕ РАССКАЗЫ

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" — 1994 — 700129, Тошкент, Навои, 30

Мусаввир А. Баҳромов
Бадий муҳаррир А. Соибназаров
Техник муҳаррир С. Собирова
Мусаҳҳиҳ М. Мажитхўжаева

Теришга берилди 24.06.93. Босишга рухсат этилди 25.01.94.

Бичими 60x84 1/16. Таймс гарнитурала юқори босма усулида босилди. Шартли бос.л. 7,44. Нашр л. 7,62. 10000 нусхада чоп этилди. Бунортма №117 Баҳоси шартнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Нашр № 97-98

Оригинал макет масъулияти чекланган "Ношир" жамиятининг техникавий ва программий воситалар базасида тайёрлаиб "Узгипрозем" Қартфабрикасида босилди. 700096, Тошкент, Муқимий кўчаси, 182.